

44-08
П-70

П Р А Ц І
X
РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ
ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОЇ
НАРАДИ

ВИДАВНИЦТВО АН УРСР
КИЇВ • 1961

49
У-45

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВознавства ім. О. О. ПОТЕБНИ

ПРАЦІ Х РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОЇ НАРАДИ

НБ ПНУС

158562

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ -- 1961

БІБЛІОТЕКА

Збірник охоплює доповіді і виступи, виголошені та обговорені на X Республіканській діалектологічній нараді. У статтях, різноманітних за тематикою, читач знайде багато цікавого і корисного з таких питань, як принципи укладання діалектних словників (зокрема словників Полісся, Бойківщини, Сумщини), вивчення деяких шарів діалектної лексики і семантики цієї лексики, поширеної на Полтавщині, Черкащині і Сумщині та ін.

Розрахований на мовознавців, викладачів вищої та середньої школи, студентів і аспірантів філологічних факультетів, а також археологів, етнографів і фольклористів.

Редакційна колегія:

Н. Й. Бовтрук, В. М. Брахнов, І. О. Варченко (відповідальний секретар),
Ф. Т. Жилко (відповідальний редактор), *П. С. Лисенко*

Труды X Республиканского диалектологического совещания
(на украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редактор видавництва *М В Гусарчук*

Технічний редактор *М. І. Єфімова*

Коректор *М. І. Сахарова*

БФ 15745. Зам № 279. Вид. № 112. Тираж 600. Формат паперу 60×92¹/₂. Друк. фіз. аркушів 14,5. Умови. друк. аркушів 14,5. Обліково-видавн. аркушів 15,39. Підписано до друку 11. X. 1961 р. Ціна 92 коп

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів. Стефаніка, 11.

Ф. Т. ЖИЛКО

(Інститут мовознавства АН УРСР)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЛІНГВОГЕОГРАФІЧНОГО АСПЕКТУ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

За нашого часу, часу бурхливого розвитку наукового дослідження, незнаного в науці величезного нагромадження матеріалів, виникають і нові способи аналізу та синтезу, зароджуються нові аспекти дослідження, визначаються нові наукові галузі і нові наукові дисципліни. Одночасно з цим розвиваються і ті аспекти, що були порівняно мало виявлені. Останнє особливо стосується лінгвогеографічного аспекту дослідження мов і діалектів.

Лінгвістична географія, на нашу думку, не становить ні окремої галузі мовознавчої науки, ні наукової дисципліни. Об'єктом дослідження методами лінгвістичної географії є або окрема мова, або її діалекти, або група споріднених мов. Як відомо, методи лінгвістичної географії — картографування і дослідження наслідків картографування мовних явищ — по суті допомагають визначити особливості певної мови в просторовому вияві їх, отже, встановити територіальні межі мови, характер її діалектного дроблення, зв'язки з іншими мовами та ін. Методи лінгвістичного картографування допомагають розкрити територіальні межі досліджуваної мови в минулому, давніші особливості її діалектного дроблення, тобто виявити деякі моменти її виникнення і початкового розвитку. Ці завдання особливо успішно розв'язуються під час дослідження лінгвогеографічними методами групи споріднених мов. Характер діалектного дроблення мови, межі окремих її діалектів, поширення діалектних рис найуспішніше досліджуються методами лінгвістичної географії.

Лінгвістична географія — це особливі методи й способи вивчення мовних явищ у просторових зв'язках їх, тобто певний аспект дослідження історії мови, її сучасного стану і її діалектів. Цей аспект може стосуватися не тільки окремої мови (або її діалектів), а й групи споріднених мов.

Ми ставимо тут перед собою завдання висвітлити деякі питання досліджень у лінгвогеографічному аспекті стосовно української діалектології.

Як відомо, в україністиці за останні десятиріччя найпомітніші зрушення сталися в тому, що розвиваються нові аспекти досліджень — фонологічний, лінгвогеографічний та ін. Розвиток лінгвогеографічного аспекту дослідження діалектних явищ української мови пов'язаний з картографуванням і вивченням матеріалів, зібраних до Діалектологічного атласа української мови.

Після Великої Вітчизняної війни в українській діалектології розгорнулося масове збирання говіркових матеріалів. За час з 1948 р. записано діалектний матеріал більш як у 3000 населених пунктах. Поряд із збиранням матеріалів до атласа і здобуванням нових, іноді виняткової ваги, фактичних даних проводиться інтенсивне дослідження їх монографічним шляхом. Монографічне вивчення говорів української мови щодалі виразніше позначається залученням здобутків лінгвогеографічного аспекту дослідження.

Винятково важливим для української діалектології і, зокрема, лінгвістичної географії є лінгвістичне картографування до Діалектологічного атласа української мови. Картографування до I тому атласа української мови — Атласа середньонадніпрянських і суміжних говорів — розпочато 1956 р. і вже складено понад 300 лінгвістичних карт; до II тому — Атласа західнополіських і південно-західних говорів — складання карт розпочато 1958 р. і вже виготовлено близько 100 карт.

Поряд з картографуванням до окремих томів Діалектологічного атласа української мови іде підготовча робота до складання місцевих, регіональних атласів. Першою ластівкою щодо цього є атлас лексики закарпатських говірок Й. О. Дзендзелівського¹.

Інтенсивне розгортання лінгвістичного картографування до діалектологічних атласів східнослов'янських мов, складання атласів ряду індоевропейських мов, а поряд з цим дослідження лінгвогеографічних даних, застосування їх при вивченні різних сфер мови, включаючи й лексикографію (виявлення території поширення діалектних слів), зумовлюють визначення деяких теоретичних основ лінгвогеографічного аспекту.

Насамперед упадає в око, що лінгвогеографічний аспект виявляється ніби в двох загальних напрямках:

- 1) у складанні лінгвістичних атласів;
- 2) у застосуванні даних лінгвістичного картографування, в теоретичних пошуках та узагальненнях при розв'язанні різних проблем мовознавчої науки.

Складання лінгвістичних атласів ґрунтується на певних тео-

¹ Й. О. Дзендзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика), ч. I, Ужгород, 1958.

ретичних основах. Залежно від завдання атласа (окремої мови, груп споріднених мов, говірок певних місцевостей) визначаються теоретичні основи добору матеріалу, його сфер, характер побудови атласа та ін. Складання лінгвістичних атласів пов'язане з різними теоретичними проблемами картографування (встановлення типів лінгвістичних карт, виявлення на картах мовних явищ, визначення тем карт, знаків, їхньої співвідносності та ін.).

Як відомо, лінгвістичне картографування має кілька різновидів. Воно здійснюється за допомогою: а) різних кольорових знаків, або фігур; б) затінених або забарвлених площин; в) кольорових транскрипцій слів і їхніх форм; г) окремих різнокольорових і різноформних ліній, так званих ізоглос.

Картографоване явище може бути зображене або методом протиставлення іншому, або в спосіб вияву тільки його поширення. Певне діалектне явище може картографуватися також у формі різних протиставлень. Розв'язання всіх цих питань теорії картографування залежить від певних методологічних принципів мовознавчої науки. Так, наприклад, теорія протиставлень картографованого явища залежить від того, як розглядається певне мовне явище, як розуміються його зв'язки з іншими явищами і як визначається його місце в мові або діалекті. У радянському мовознавстві діалектна риса розглядається як окрема ланка в ланцюзі взаємопов'язаних мовних рис. Оскільки мовне явище завжди охоплює кілька фактів мови або й значне число фактів, то можливе протиставлення цих фактів; причому це протиставлення здійснюється часом у вигляді кількох ступенів.

Крім лінгвістичних карт, діалектологічні атласи мають різні лінгвогеографічні коментарі, які вміщуються в довідковій частині їх. Ці коментарі є важливим джерелом характеристики картографованого явища. Коментарі охоплюють усе те, що з якихось причин не картографувалося. Ці відведені від картографування частини ланок або й окремі ланки картографованого явища (діалектної риси) доповнюють і вточнюють його сутність. Майбутні дослідники, можливо, розкриють у цих відведених від картографування матеріалах те, що нашому науковому зору поки що неприступне.

Техніка коментування є важливим завданням при складанні діалектологічних атласів. А що лінгвістичне картографування певною мірою залежить також від уміння, то перед працівниками в цій галузі розкриваються величезні можливості для індивідуальної творчості. Ми є свідками швидкого розвитку техніки, а також способів лінгвістичного картографування.

Крім того, спостерігаються відмінності в принципах побудови діалектологічних атласів окремих мов і регіональних місцевих атласів цих мов, або мікроатласів. Атласи груп споріднених мов теж мають свої відмінні принципи побудови. Саме принципи побудови атласів великою мірою ґрунтуються на теоретичних положеннях лінгвогеографічного аспекту дослідження мови.

Коло проблем і принципів лінгвогеографічного аспекту дослідження мов і діалектів окреслюється щоразу виразніше. Теоретичні положення лінгвогеографічного аспекту безпосередньо залежать від розвитку і здобутків лінгвістичного картографування, тобто від складання різних діалектологічних атласів, а також від загального розвитку мовознавчої теорії. Теоретичним фундаментом, на якому будується лінгвогеографічний аспект, є вчення про діалект і діалектну рису, теоретичні положення фонетики, теорія індукції в морфології, положення історичної граматики та ін.

У лінгвогеографічному аспекті дослідження мов і діалектів особливо важливим є вироблення загальних принципів картографування, теорії інтерпретації карт, принципів пов'язання лінгвогеографічних даних з фактами та висновками інших розділів науки про мову, з даними інших суспільствознавчих наук.

За сучасного стану лінгвогеографічного аспекту дослідження в Україні сті особливу увагу привертає л і н г в і с т и ч н е к а р т о г р а ф у в а н н я. Правильно розв'язати проблеми і розвинути відповідно техніку лінгвістичного картографування до I і II томів Діалектологічного атласа української мови — це та головна ланка, що з нею найбільше пов'язаний розвиток лінгвогеографічного аспекту дослідження в українській діалектології.

В історії розвитку лінгвістичного картографування можна виділити два періоди: 1) складання діалектологічних карт з метою визначення переважно основного групування діалектів певної мови і виявлення меж цих діалектів; 2) картографування окремих діалектних рис (складання лінгвістичних карт), розвиток техніки групування діалектних рис у так звані пасма ізоглос (карти ізоглос).

Перший період лінгвістичного картографування в Україні сті розпочинається з 70-х років XIX ст. і тягнеться до 30-х років XX ст. Визначним досягненням лінгвістичного картографування цього періоду є «Карта наречий, поднаречий и говорюв», яку 1871 р. склав К. П. Михальчук². Треба згадати також і карту східнослов'янських мов Московської діалектологічної комісії (1915 р.)³, де виявлено, хоч із відступом від спроби К. П. Михальчука, основний діалектний поділ української мови. Цікавим і цінним узагальненням тодішніх фактичних даних була карта українських говорів І. Зілинського⁴.

Проблеми виявлення основного діалектного поділу певної мови, що були головним завданням першого періоду

² Див. К. Михальчук, Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край» под редакцией П. Чубинского, т. VII, вып. 2, СПб., 1872.

³ Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов, Д. Н. Ушаков, Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии, «Труды Московской диалектологической комиссии», вып. 5, М., 1915.

⁴ І. Зілинський, Карта українських говорів, Варшава, 1933.

лінгвістичного картографування, є злободенними і в сучасній українській діалектології. Дані лінгвістичного картографування до I і II томів Діалектологічного атласа української мови, а також до Атласа білоруської мови та Атласа російських народних говорів південно-західних областей РРФСР вносять багато істотних корективів щодо визначення основного діалектного поділу української мови.

Особливості лінгвістичного картографування другого періоду в українській лінгвістичній географії почали виявлятися з 30-х років ХХ ст., спочатку ґрунтуючись, в основному, на принципах закордонної лінгвістичної географії (у монографічних працях І. Панькевича⁵, польського вченого К. Дейни⁶). Інтенсивно розгортається лінгвістичне картографування в Україні з середини 50-х років ХХ ст., спочатку до I, а потім і до II тому Діалектологічного атласа української мови.

Уже вироблені певні принципи лінгвістичного картографування, яке виявляється в складанні різних лінгвістичних карт, і принципи техніки синтезування даних лінгвістичних карт — складання карт ізоглос, які є порівняно вищим етапом сучасного лінгвістичного картографування.

Лінгвістичне картографування до Діалектологічного атласа української мови провадиться в двох центрах—у Києві (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР) до I тому та у Львові (відділ мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР) — до II тому. Крім того, намітився ще один центр, де особливо виявляється лінгвогеографічний аспект дослідження в українській діалектології — Ужгородський університет. Поряд з лінгвістичним картографуванням до Діалектологічного атласа говори української мови вивчаються методами лінгвістичного картографування при дослідженні їх монографічним способом. Найважливішими з цього погляду є праці В. С. Ващенка⁷, Г. Ф. Шила⁸, К. Дейни⁹ та ін., де різною мірою виявляється техніка складання карт діалектних знаків і карт ізоглос.

За кордоном, а також серед деяких представників московської школи лінгвістичної географії поширений погляд, що лінгвогеографічний аспект при складанні лінгвістичного атласа окремої мови оперує синхронічними явищами. На цьому погляді позначилися впливи структуралізму, і він не має під собою істотних теоретичних підвалин. Справді, придивімося ближче до згаданого вже положення, що лінгвістична географія оперує синхронічними явищами. Так, Р. І. Аванесов у вступних статтях до

⁵ І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. I, Прага, 1938.

⁶ К. Дейна, Podolsko-wolyńskie pogranicze językowe, Tarnopol, 1938.

⁷ В. С. Ващенко, Полтавські говори, Вид-во ХДУ, Х., 1957.

⁸ Г. Ф. Шило, Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, Львів, 1957.

⁹ К. Дейна, Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny, Wrocław, 1958.

праці «Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы» (М., 1957), а ще більше в доповіді (спільно з С. Б. Бернштейном) на IV з'їзді славістів¹⁰ хоч і визнає, що лінгвістична географія має «винятково велике значення для генетичного, діахронічного мовознавства»¹¹, проте категорично застерігає, що «координата часу для лінгвістичної географії не існує»¹². Щоправда, в доповіді зроблене вточнення: «Ознака часу в понятті системи мови — синхронність — є ознакою незмінною і конститутивною»¹³, однак лінгвогеографія не повинна займатися дослідженням змінності, розвитку мовних явищ. Ознака часу нібито не становить змінної величини для лінгвістичної географії, отже, на неї і не зважається при картографуванні.

Ті, хто працює над складанням діалектологічних атласів, знають на власному досвіді, що часто при визначенні геми карти, при групуванні діалектних відмінностей певної мовної риси весь час доводиться зважати саме на історію розвитку цієї риси. Власне, в самому зображенні картографічними засобами специфічності поширення певної риси та її різних історично відмінних виявів превалює історичний підхід. Лінгвістична карта є ніби просторовою проекцією розвитку і змін певної риси. Отже, фактор часу в лінгвогеографічному аспекті є саме його конструктивною ознакою. Лінгвістичні карти не тільки становлять винятково цінний матеріал для історії мови, а й самі певною мірою виникають унаслідок застосування принципів історичного підходу до добору і опрацювання діалектних рис специфічними картографічними засобами.

Питання про характер лінгвогеографічного аспекту є дуже важливим насамперед у теоретичному плані. Визначення сутності об'єкта лінгвогеографічного дослідження допомагає висвітлити разом з тим ряд особливостей лінгвогеографічного аспекту.

Одночасно з цим визначення сутності об'єкта лінгвістичного картографування, зокрема застосування аспекту історичності при виявленні об'єкта лінгвогеографічного дослідження, має не тільки теоретичне, а й практичне значення для розробки принципів і техніки лінгвістичного картографування. Принцип історичності, щоправда, в особливому виявленні, має бути одним з основних у побудові лінгвістичного атласа.

Поняття пасма, або пучка (жмута), ізоглос стало винятково важливим для розвитку ряду положень різних мовознавчих наук, а особливо діалектології. Групування ізоглос

¹⁰ Р. И. Аванесов и С. Б. Бернштейн, Лингвистическая география и структура языка. О принципах общеславянского лингвистического атласа, М., 1958.

¹¹ Там же, стор. 4.

¹² Там же, стор. 6.

¹³ Там же, стор. 5.

у певні пасма провадиться на основі суворого врахування фактичних даних лінгвістичного картографування. Саме лінгвістичні карти при зіставленні їх збігом одних ізоглос з іншими нашовають дослідників на важливі висновки щодо мовних або діалектних меж, визначення так званого ядра діалекту, смуг нашарування на нього інших діалектів. Лінгвістичне картографування до I тому Діалектологічного атласа української мови показало, наприклад, що середньонаддніпрянські говірки є окремим діалектним типом з низкою нашарувань як північного, так і південно-західного діалектного типу. Виявилось, що полтавські говірки, які поширені на схід від вододілу річок Псла і Ворскли, не можна беззастережно, як це робилося досі, зараховувати до середньонаддніпрянських. Східнополтавські говірки — це, по суті, окремий середньонаддніпрянський говірковий масив, витворений під значним впливом південно-західних (подільських) говірок.

Лінгвістичне картографування дає можливість установити, чи певна мова має діалекти в сучасному розумінні цього терміну, чи її діалектне дроблення визначається лише окремими діалектними рисами. На основі даних лінгвістичної географії характеризуються також особливості діалектів — їхня архаїчність або змішаність з іншими діалектами; крім того, встановлюється, чи діалекти є основними для певної мови, тобто чи утворення їх пов'язане з формуванням цієї мови, чи вони новостворені, як-от в українській мові східнополтавський, Слобожанські й степові діалекти. Коротко кажучи, дані лінгвістичного картографування вносять багато нового в сучасну теорію діалекту і допомагають виявити сутність тієї мови, діалектні матеріали якої картографуються.

Проте оперувати ізоглосами, групуючи їх у пасма, треба обережно. Кожне групування низки ізоглос мусить ґрунтуватися на певних основах. Лінгвістичне картографування підказує дослідникові, що він має групувати. Те ж, як групувати ізоглоси, а особливо, які висновки робити з цього групування, залежить не тільки від даних лінгвогеографічного дослідження, а й від багатьох інших даних і не тільки мовознавчих.

Насамперед слід зважити на характер ізоглос, які бувають давніми й іновативними, істотними для певного діалекту і неістотними, тобто такими, що виникли внаслідок нашарувань з інших говорів.

Для встановлення ядра діалекту мають значення саме істотні ізоглоси, які не постали шляхом нашарувань. У питанні визначення меж діалектів першочергова вага визнається за ізоглосами, що зображають давніші діалектні риси. Отже, при синтетичному картографуванні, яке провадиться на основі вже складених лінгвістичних карт і використовується, переважно, при конкретному дослідженні говорів, необхідно виходити саме з історії виникнення і розвитку картографованих рис. Усі ці про-

блеми стосуються теорії того типу картографування, яке дістало назву синтетичного.

При групуванні ізоглос для визначення діалектних меж треба в кожному конкретному випадку виходити насамперед з історичного принципу, тобто залучати, крім лінгвогеографічних даних, також факти історії, економіки, місцевої культури народу та ін.

Діалектні межі виявляються дуже різноманітними щодо свого походження і того значення, яке вони мають при діалектному дробленні мови народу. Загалом можна визначити кілька типів діалектних, або говіркових, меж:

1. Давні межі, що є, можливо, навіть деякими прослідками меж ще племінних діалектів. Ці межі, як правило, вже зруйновані пізнішими діалектотворчими процесами і перегрупуванням діалектів.

2. Основні межі між сучасними діалектами, які теж частково зруйновані або руйнуються, зокрема під впливом сучасної літературної мови. До цього типу діалектних меж належать, наприклад, межі між північними і південно-західними та південно-східними діалектами. Характеризуються ці межі густим пасмом ізоглос, переважно давнішого походження. Основні діалектні межі характеризуються також і розрідженими, не густими, хоч і численними ізоглосами, що свідчить про взаємовпливи сусідніх діалектів і про пересунення давніших діалектних меж. Особливо виразно розглядає цей тип діалектних меж виявився між північними й південно-східними говорами на території Лівобережжя.

Основні діалектні межі за своїм походженням можуть бути давнішого і пізнішого виникнення, хоч усі вони всталились під час діалектотворчого процесу, коли визначались діалектні типи та головніші діалекти певної мови.

3. Маловиявлені, ледве помітні діалектні межі, що в дальшому діалектотворчому процесі і за умов різних перегрупувань діалектів не перетворилися на справжні діалектні межі. Маловиявленими є, наприклад, межі між східночернігівськими і північно- та південночернігівськими говірками або між південно-кіївськими і полтавськими.

До типу маловиявлених діалектних меж належать і ті які ледве почали складатися, однак через значне загальмування діалектотворчого процесу виявилися дуже невиразно, як невиразно визначилося і місцеве діалектне дроблення. Саме такі, мабуть, діалектні межі характерні для слобожанських, донецьких і степових говірок української мови.

Треба зважити й на те, що діалектні межі, як уже було зазначено, пересувались, що встановлювались проміжні, або історично тимчасові, межі між основними. Саме при дослідженні цього типу діалектних меж не виключена спокуса визначити їх як основні, дошукуючи другорядні, випадкові ізоглоси, щоб навмисне згустити їх у штучне пасмо ізоглос і в такий спосіб установити таку діалектну межу, якої насправді не було.

Отже, при встановленні діалектних меж необхідно оцінювати кожну ізоглосу, яка включається до певного пасма. Завжди треба ґрунтувати визначення говіркової або діалектної межі на історії народу і, зокрема, на історії певної місцевості.

Крім проблем, так би мовити, специфічно лінгвогеографічних, з яких ми торкнулись тільки деяких найголовніших, в українській діалектології є ще ряд проблем, дослідження яких щільно пов'язане з розвитком лінгвогеографічного аспекту дослідження мовних явищ. Укажемо на деякі з цих проблем: 1) дослідження діалектного поділу української мови; 2) визначення окремих діалектів і зв'язків між ними; 3) встановлення меж української мови в її діалектному виявленні (наприклад, меж з білоруською мовою); 4) вивчення проблеми формування українських діалектів та історичної класифікації їх; 5) виявлення і дослідження територіальних модифікацій сучасної української мови.

Як відомо, проблема діалектного дроблення української мови є однією з важливіших у діалектологічній науці. Ця проблема включає в себе дві вузлі проблеми: 1) визначення основного діалектного поділу української мови; 2) виявлення окремих діалектів (говорів) і встановлення спорідненості між ними.

Проблема основного діалектного поділу української мови постала дуже давно, в 80-х роках XVIII ст., у праці О. Шафонського¹⁴ і є злободенною ще й за нашого часу.

Визначення основних діалектів української мови може бути зроблене шляхом ряду спеціальних досліджень, проте головний матеріал для розв'язання цієї проблеми становлять лінгвогеографічні дані. Ми вже зробили спробу, застосовуючи ці дані, висвітлити деякі питання класифікації діалектів української мови¹⁵.

Тут відзначимо те, що стосується порушеної проблеми. З вступом О. І. Соболевського з питань української діалектології¹⁶ в науці запанував погляд, що українська мова складається не з трьох, як це вважав К. П. Михальчук, а з двох великих діалектних груп (наріч) — північної і південної. Тільки в другій половині 30-х років нашого віку М. Ф. Наконечний у програмі з діалектології української мови приєднався до думки К. П. Михальчука про те, що українська мова складається з трьох діалектних груп (наріч) — північної, південно-західної і південно-східної. Однак поділ на три наріччя і досі вимагає серйозного обґрунтування фактами.

¹⁴ А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 23—25.

¹⁵ Див. Ф. Т. Жилко, Деякі питання класифікації говорів української мови в світлі даних лінгвістичної географії, «Філологічний збірник», Вид-во АН УРСР, К., 1958.

¹⁶ Див. А. И. Соболевский, Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие, «Живая старина», вып. IV, 1892.

Це питання частково можна розв'язати за даними картографування до I тому Діалектологічного атласа української мови, а саме шляхом дослідження і визначення межі між подільськими (південно-західними) і середньонаддніпрянськими (південно-східними) говірками. Це одна з важливих ланок проблеми основного діалектного поділу української мови. Який характер цієї межі і які ізоглоси її визначають? Чи ці ізоглоси виявляють межу говіркових масивів одного діалектного типу чи різних діалектних типів? Ці та інші подібні питання постають перед нами, якщо підходити до проблеми встановлення межі між подільськими і середньонаддніпрянськими говірками.

Донедавна була поширена думка, що південно-західні (подільські) говірки поступово переходять у південно-східні (південнокиївські, середньонаддніпрянські). Дані картографування до I тому атласа свідчать про те, що по лінії Фастів—Біла Церква—Тальне (Черкаської обл.) — Новоукраїнка (Кіровоградської обл.) і, очевидно, десь у напрямі на Роздільну (Одеської обл.) тягнеться густе пасмо різних ізоглос з пересуненням частини їх на схід і на захід. Згадане пасмо ізоглос густіше й вужче на півночі і поступово розріджується та ширшає в південному напрямі. Це свідчить про те, що в своїй північній частині визначена вище межа є давнішою і не зазнавала таких нашарувань та змін, як у південній частині (див. карту № 1).

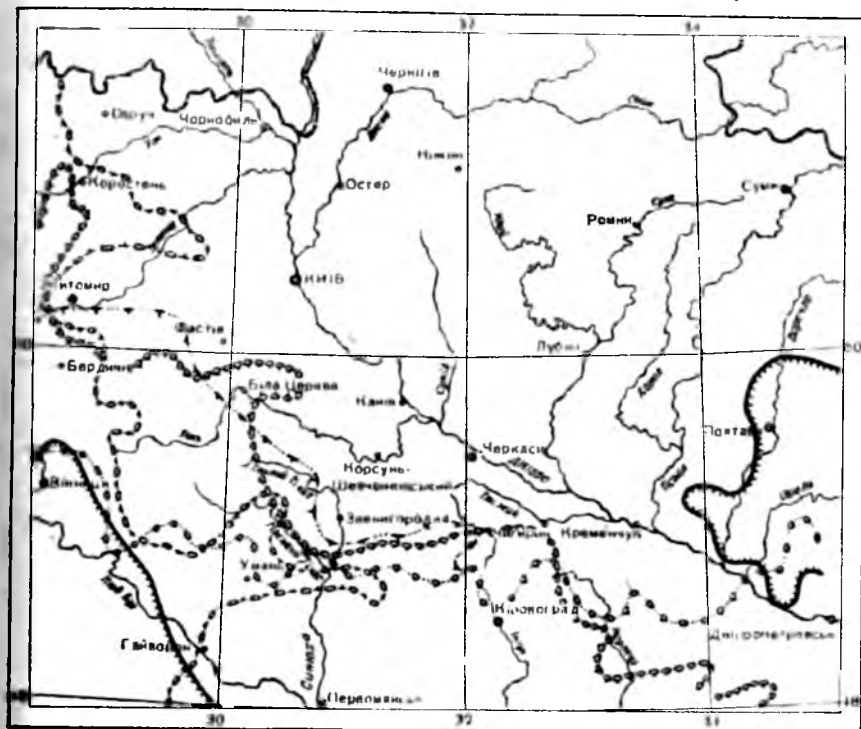
Коли придивитись до характеру ізоглос цієї діалектної межі, то впадає в око, що вони виникли переважно як інновації¹⁷. Ці риси, як свідчать писемні пам'ятки другої половини XVI і початку XVII ст., були вже тоді виявлені. Якщо припускати, що діалектні типи української мови цілком визначилися до XVI ст., то, незважаючи на інноваційний характер ізоглос між подільськими і південнокиївськими говірками, треба пристати до думки, що ці ізоглоси утворюють пасмо — межу між двома різними діалектними типами — південно-західним і південно-східним. У такий спосіб, щоправда, на частковому матеріалі, розв'язується питання про основний діалектний поділ української мови.

Лінгвістичне картографування до I тому атласа дало можливість уточнити межу між північними і південно-східними діалектами по лінії Васильків—Переяслав-Хмельницький—Пирятин — на схід від Прилук — і далі приблизно по р. Сейму (див. карту № 2). Тут пасмо ізоглос, особливо на Лівобережжі, характеризується значним розсуненням на південь і на північ від зазначеної вище умовної лінії. Таке розсунення свідчить про значні впливи і нашарування спочатку північних говорів на південно-східні, а пізніше південно-східних на північні (переважно на Лівобережжі).

¹⁷ Див. Ф. Т. Жилко, Деякі питання класифікації говорів української мови., стор. 79—80.

Особливо різучі зміни в поглядах на середньонадніпрянські говірки сталися за останні роки під впливом наслідків картографування до I тому Діалектологічного атласа української мови. Дослідження В. С. Ващенка на основі лінгвістичного кар-

Карта № 1

- Закінчення *-ом* у ор. відм. одн. іменників з суфіксом *-ат-* у непрямих відмінках (*тел'ом, йагн'ом, порос'ом*).
- Закінчення *-ойу* в ор. відм. одн. іменників колишньої *ї*-основи (*сол'ойу, т'ін'ойу*).
- Переважне закінчення *-ом* у ор. відм. одн. іменників з основою на *ж, ч, ш* (*коржом, корчом, коушом*).
- Суцільне поширення інфінітива на *-ти* (після основи на голосний — *говоріти, робити, ходити*).
- Поширення дієслова *чекати*.

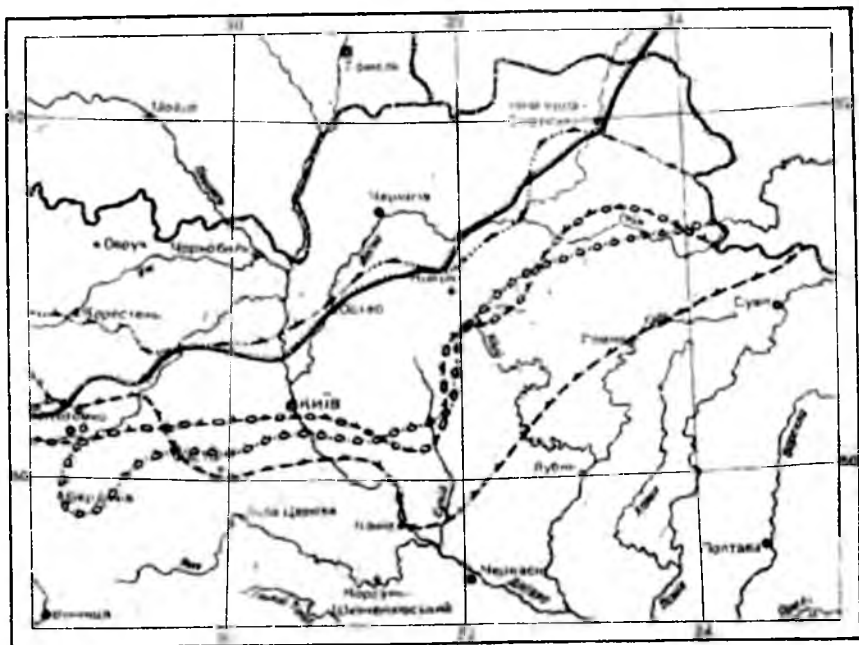
тографування доводить, що лівобережні середньонадніпрянські говірки складаються з східнополтавського діалекту (за В. С. Ващенком — центральнополтавський) і західнополтавського¹⁸, тобто полтавського у власному розумінні слова.

Крім того, лівобережні середньонадніпрянські говірки ма-

¹⁸ В. С. Ващенко, зазнач. праця, стор. 408—410.

ють особливу північну говіркову групу, яка визначалася під сильним впливом північних діалектів. Ці північні лівобережні середньонадніпрянські говірки, як встановив В. С. Ващенко¹⁹, поширені на північ від умовної лінії Гадяч—Лохвиця — на захід

Карта № 2

—•—•— Поширення голосної неоднорідного творення («дифтонга») *yo* в нових закритих складах (наголошених) — *вуоз, куон, вуон*.

—•—•— Поширення голосної неоднорідного творення («дифтонга») *ie* (< *ѣ*) в наголошеній позиції (*д'їед, л'їес*).

—•—•— Звукосполучення *гі, кі, хі* (*ногі, рікі, хітри*).

••••• Закінчення *-е* (відповідно до *-ѣе*) в наз. відм. одн. іменників середн. роду (*п'іріе, жит'г'е, шчаст'е*).

—•—•— Закінчення *-у* в дав. відм. одн. іменників чол. і середн. роду (*б'ат'ку, брату, кон'у, с'єрц'у, пол'у*).

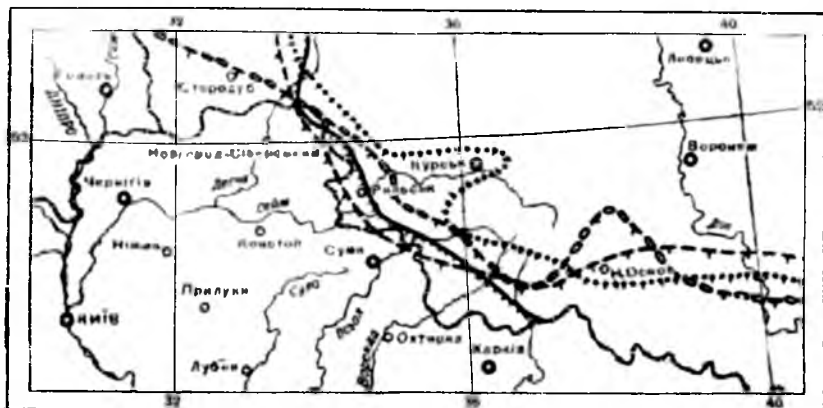
від Зінькова—Білопілля. Отже, середньонадніпрянські говірки поділяються на правобережні (південнокиївський діалект), північно-полтавські, західнополтавські і східнополтавські. До певної міри визначена і південна межа середньонадніпрянських говірок, хоч це питання дуже важке і його можна розв'язати тільки на основі лінгвістичного картографування.

¹⁹ В. С. Ващенко, зазнач. праця, стор. 410.

білоруської мови дає можливість намітити деякі ізоглоси того пасма, що відокремлює східнополіські говірки від середньополіських приблизно по р. Дніпру.

Тільки у вигляді припущень (на основі загинання деяких ізоглос за даними Атласа білоруської мови на південь у напрямі

Карта № 4

- Тверда вимова р (тепер, Харкоу).
- - - - - Пом'якшення с у суфіксі -с'к- (рус'кий, с'іл'с'кій).
- Закінчення -ах у місц. відм. мн. іменників чол. і середн. роду (по дворах, по селах).
- Територія поширення слова хмара.

р. Горині) можна вважати, що басейн р. Горині є межею між середньополіськими і західнополіськими говірками. Однак це питання ще тільки поставлене. Розв'язати ж його допоможуть дані картографування до II тому Діалектологічного атласа української мови.

Звичайно, можна назвати ще чимало проблем і окремих питань з української діалектології, розв'язання яких ґрунтується, головним чином, на лінгвогеографічних даних. Проте й сказаного, здається, досить, щоб виявити, що за сучасного стану діалектологічної науки ряд кардинальних її проблем розв'язується на основі даних, здобутих лінгвогеографічним дослідженням.

Наприкінці хочеться підкреслити, що лінгвогеографічний аспект дослідження в україністиці, який розвинувся, власне, за радянського часу, знаходиться ще в своїй початковій стадії. Перед нами постає і поставатиме багато нових проблем, розв'язання яких вимагає залучення не лише даних лінгвістичної географії, а й тих підходів до розгляду мовних явищ, які домінують у лінгвогеографічному дослідженні.

И. О. ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ
(Ужгородський держуніверситет)

ПРО РЕГІОНАЛЬНІ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНІ АТЛАСИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лінгвістична географія — одна з наймолодших галузей мовознавства. Незважаючи на це, вона набула значного поширення і загального визнання не лише серед лінгвістів, а й серед істориків, етнографів та спеціалістів інших споріднених наук. Велика популярність лінгвогеографії зумовлюється тим, що вона дає дослідникам новий, дуже багатий, цінний та переконливий матеріал, який допомагає не лише доповнити, а й поглибити чи розширити відомі в науці положення, гіпотези і т. ін. або уточнити, змінити чи й зовсім заперечити їх.

Лінгвогеографія внесла нові способи дослідження мовного матеріалу. Відомо, що нові способи в науці завжди сприяли глибшому пізнанню явищ навколишньої дійсності. Методи лінгвістичної географії виявилися особливо продуктивними та ефективними. Лінгвістичні карти характерні тим, що на них наочно визначаються ареали розгляданого явища і його різновидів, простежуються тенденції розвитку картографованих явищ щодо територіального поширення їх, а також виявляється оточення досліджуваного явища, тобто його еквіваленти (відповідники) в інших суміжних діалектних групах чи мовах. Крім того, зображені на картах протиставлення, як суворо синхронні, дають можливість вивчення структури мови (діалекту) та ін. Такі дані про досліджуване явище є дуже важливими для встановлення походження (етимології) та генезису його, для вивчення історії, напрямів розвитку і т. ін.

На підставі лінгвогеографічних карт, присвячених структурно різним явищам, можна надійно визначити взаємовідносини (класифікацію) різних діалектних груп однієї мови (як і окремих мов серед споріднених мов).

Слід відзначити й те, що в системі історично-порівняльного методу і взагалі мовознавства лінгвогеографія є одним з най-

надійніших і найефективніших способів дослідження інтеграційних процесів у розвитку споріднених мов та різних діалектів однієї мови.

З глибоким переконанням можна вважати, що успішне розв'язання таких складних і актуальних проблем, як походження окремих слов'янських мов і взаємозв'язки їх між собою, походження окремих наріч, діалектів і їхні взаємозв'язки, впливи сусідніх слов'янських і неслов'янських мов та ін., великою мірою залежить від стану розвитку теорії і практики методів лінгвогеографії. Успішне розгортання досліджень згаданих проблем може забезпечити: а) загальний лінгвістичний атлас слов'янських мов, б) загальномовні атласи окремих слов'янських мов і в) регіональні, чи обласні, атласи певних порівняно невеликих територій окремих мов.

Крім цих трьох типів атласа, дуже важливе значення могли б мати атласи окремих груп слов'янських мов (наприклад, атлас східнослов'янських мов). Кожному з названих атласів властива, звичайно, своя специфіка як у суті мети, так і в складі карт (у змісті програми), в доборі матеріалу для картографування. Ми не спиняємося тут на питаннях загальнослов'янського лінгвістичного атласа, проблеми ж загальномовного атласа порушуються лише в зв'язку з питаннями регіональних атласів.

Головним завданням лінгвістичного атласа певної мови звичайно є зображення загальної перспективи її діалектного стану. Саме завдання загальномовного (національного) атласа вже визначає склад і характер програми, за якою провадиться збирання матеріалів. Упорядники «Програми для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови» зауважують: «Від старих програм для збирання діалектологічного матеріалу наша програма відрізняється тим, що вона не розрахована на повноту опису граматичної системи будь-якої говірки. На фоні рис, спільних для всіх діалектів української мови, нам треба простежити якомога повніше і ґрунтовніше характерні відмінності між українськими говорами, тому наші питання мають на меті дослідження в першу чергу таких мовних явищ, які поширені в певних територіальних межах і які залишаються ознаками стародавніх малих мовних об'єднань»¹.

У загальномовному атласі (української, російської чи якоїсь іншої мови), як це впливає з самого його завдання, можуть бути карти лише таких мовних явищ, які є важливими в загальнонаціональному масштабі. Отже, досить велика кількість діалектних рис з порівняно невеликою територією поширення, дрібних вузьколокальних мовних явищ, які нерідко мають дуже важ-

¹ «Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови», К., 1949, стор. 9—10.

ливе значення для дослідження історії мови, у загальномовному атласі або зовсім не знаходить свого відображення, або відбивається недостатньо. При порівняно невеликій густоті мережі обстежуваних пунктів у загальномовному атласі може випасти ряд вузьколокальних форм, їхніх варіантів і т. ін.; тому-то діалектні риси з невеликою територією поширення (особливо коли внаслідок недостатньої густоти мережі випадають проміжні діалектні форми) інколи можуть виступати ніби якись відірвані острівці серед великих ландшафтів своїх еквівалентів (пор. щодо цього діалектологічний атлас Франції Ж. Жільєрона). У зв'язку з цим виникає потреба в регіональних (обласних) атласах, де за густішою мережею слід картографувати хоч і дрібні, зате дуже важливі для історії мови і для історії досліджуваних говірок явища. Отже, специфіку регіонального атласа на відміну від загальномовного становитиме, по-перше, значною мірою сам картографований матеріал і, по-друге, значно густіша мережа пунктів². У слов'янському мовознавстві є вже немалий досвід укладання регіональних атласів³. Кожен з таких атласів складено на різних теоретичних і методичних засадах, однак, незважаючи на це, всі вони (одні більшою, а інші меншою мірою) вносять щось нове у вивчення діалектних груп певних районів слов'янських мов, у теорію і практику лінгвістичного картографування.

* * *

Територія регіонального (обласного) атласа може визначатися взагалі за різними принципами: лінгвістичним, історично-лінгвістичним, етнографічним, адміністративним і т. ін. При лінгвістичному принципі для дослідження визначається територія, де стикаються межі різних говорів і явищ. За цим принципом поділяються на томи діалектологічні атласи української і російської мов⁴. Суть історично-лінгвістичного принципу полягає в тому, що визначений для картографування район є історично і лінгвістично більш-менш одним цілим. За таким принципом будується, наприклад, новий лінгвістичний атлас Франції («Nouvel atlas linguistique de la France par regions»), що складатиметься з окремих (регіональних) атласів Шампані, Гасконії, Бретані та ін.

² Звичайно, ідеальним було б охоплення всіх населених пунктів, проте через надзвичайно велику трудомісткість практично здійснити це важко.

³ Див. М. Маєцькі і К. Нітсх, Atlas językowy polskiego Podkarpacka, Krakow, 1934; М. Д. Мальцев і Ф. П. Филин, Лингвистический атлас района озера Селигер, М.—Л., 1949; К. Деjna, Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski, cz. I—II, Łodz, 1951—1953; Z d. Stieber, Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny, z. I—II, Łodz, 1956—1957; И. О. Дзензелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика), ч. I Ужгород, 1958, та ін.

⁴ Див. «Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови», стор. 88.

Кожен з названих вище принципів має свої більші чи менші недоліки і труднощі застосування. Наприклад, складність застосування історично-лінгвістичного принципу полягає в тому, що і лінгвістичні (діалектні), і політичні межі за різних історичних часів були різними. До того ж визначати наперед більш-менш точні межі діалекту чи групи діалектів надто важко. Лінгвістичний принцип супроти інших має ту вирішальну перевагу, що при його застосуванні отримуємо найбільшу кількість ізоглос, отже, і найбільшу кількість матеріалу, на підставі якого можна робити ті чи інші узагальнення та висновки. Щоправда, для встановлення всієї території поширення ряду картографованих явищ, які сягають за межі району атласа, в цьому випадку потрібні також дані атласів сусідніх районів, однак цей недолік (якщо його можна вважати таким) не виключений взагалі у застосуванні інших принципів.

Якщо говорити конкретно про діалекти української мови, то передусім дуже важливо було б мати регіональні атласи районів давнього поселення українців, околичних територій, де українська мова стикається з іншими мовами, говорів, у яких збереглася найбільша кількість давніх архаїчних рис, та районів, що характеризуються особливою діалектною строкатістю. Для прикладу назвемо кілька можливих районів, де насамперед варто було б провадити збирання матеріалів для складання регіональних атласів:

1. Володимир-Волинщина, де поширені волинські й західно-поліські говори; атлас виявить значну кількість архаїчних рис, дасть чимало фактів про впливи польської мови.

2. Ровенщина, на території якої є волинські, західнополіські та середньополіські говори.

3. Житомирщина, де поширені південноволинські та середньополіські говори.

4. Київщина, де є середньонаддніпрянські, середньополіські та східнополіські говори.

5. Полтавщина, де поширені середньонаддніпрянські, слобожанські та степові говори. Спроба картографування матеріалів з Полтавщини, зроблена В. С. Ващенком, це наочно potwierджує⁵.

6. Чернігівщина, де є східнополіські та перехідні говори до білоруської мови; атлас дав би багатий матеріал про білоруський вплив.

7. Новгород-Сіверщина, де поширені східнополіські говори; атлас виявив би давніші впливи російської мови.

8. Сумщина, де є слобожанські та східнополіські говори.

9. Харківщина, де поширені степові та слобожанські говори.

10. Львівщина, де є бойківські, наддністрянські, волинські та

⁵ В. С. Ващенко, Полтавські говори, Х., 1957.

надсянські говори. Дослідження та спроби картографування Г. Ф. Шила⁶ свідчать про реальність нашої пропозиції.

11. Тернопільщина, де поширені наддністрянські, подільські та волинські говори. Праці польського дослідника К. Дейни свідчать, що на цій території досить значне діалектне дроблення⁷.

12. Вінниччина, на якій поширені подільські та південноволинські говори.

13. Закарпаття, де поширені бойківські, середньозакарпатські та південно-західна частина гуцульських говорів. Лексична частина цього атласа⁸ виявила велику кількість архаїчних рис; атлас дає багатий матеріал про румунський, угорський, словацький, польський, південнослов'янський та інші впливи на ці говори. Працівники кафедри української мови Ужгородського університету (П. П. Чучка, Й. О. Дзензелівський та С. П. Бевзенко) вже підготували програму (обсягом понад 1000 питань) з фонетики, морфології (словозміна, словотвір) та синтаксису; найближчим часом розпочнеться збирання матеріалів для зазначених розділів закарпатського регіонального атласа.

14. Західне Закарпаття (на території Чехословаччини), де є лемківські та перехідні до лемківських говірки. Атлас цей дав би багатий матеріал про словацько-українські та польсько-українські мовні зв'язки. Над розділами про фонетику і морфологію цього атласа працює словацький дослідник В. П. Латта.

15. Станіславщина, де поширені гуцульські, бойківські та покутські говори. Атлас дав би чимало матеріалу про румунські впливи.

16. Чернівеччина, де є буковинські, бойківські та покутські говори. Атлас виявить чимало кількості архаїчних елементів⁹, дасть багато матеріалу про румунські та молдавські впливи і т. ін.

При визначенні території регіонального атласа важливо, щоб у районі дослідження була більша чи менша діалектна здиференційованість, щоб це був район, через який, скажімо, проходить межа між якимись діалектними чи етнографічними угрупованнями, давні адміністративні та політичні межі, щоб різні говори досліджуваного району зазнавали свого часу впливів різних мов та ін. У такому випадку можна сподіватись отримати велику кількість карт, зокрема карт ізоглос, на підставі яких можна буде робити певні висновки, що будуть важливими і для лінгвістів, і для істориків, етнографів та археологів. На тій же тери-

⁶ Г. Ф. Шило, Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, Львів, 1957.

⁷ Див. К. Dejna, Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny, Wrocław, 1957; його ж, Leksykalne zróżnicowanie gwar w Zaleszczyckiem, «Rozprawy komisji językowej», t. V, Łódź, 1957.

⁸ Див. Й. О. Дзензелівський, Лінгвістичний атлас...

⁹ Див. В. А. Прокопенко, Давньоруський лексичний елемент у сучасних буковинських говорах, «Питання історичного розвитку української мови» (тези доповідей міжвузівської наукової конференції), Х., 1959, стор. 101—102.

торії, що діалектно більш-менш одноманітна, застосування лінгвогеографічного методу, звичайно, не може дати якихось значних наслідків, бо карт та ізоглос буде обмежена кількість.

* * *

Дуже важливим є питання про склад програми, за якою має провадитися збирання матеріалів для регіонального атласа, оскільки програма завжди визначає склад карт майбутнього атласа. Складанню програми регіонального атласа повинно передувати ґрунтовне вивчення говорів досліджуваної території, виявлення того кола мовних явищ, які можна взагалі картографувати на цій території. Чим краще вивчені фонетика, морфологія, синтаксис, лексика говірок якогось району, тим досконаліше можна скласти програму для збирання матеріалів до регіонального атласа цього району. Адже для вкладача атласа в основному повинні бути відомі майже всі варіанти чи різновиди досліджуваного явища (так звані протиставлення), для кожного з яких потрібно лише визначити точні межі поширення, скласти лінгвістичну карту. Із сказаного цілком зрозуміло, що оскільки українські діалекти в різних частинах України характеризуються різними фонетичними, граматичними та лексичними рисами, то для кожного регіонального атласа необхідно укладати окрему, місцеву програму. Однієї, якоїсь універсальної програми для всіх районів скласти, безперечно, не можна. Інша справа, що ці програми повинні бути пов'язані між собою й погоджені. За обсягом програма регіонального атласа має бути якнайповнішою і якнайдетальнішою, вона може охоплювати 1000—2000 питань (працювати за невеликою програмою на 100—150 питань теж можна, однак це не вигідно щодо часу і матеріально).

* * *

В обласному атласі, звичайно, можуть бути всі ті типи карт, що і в загальномовному: а) карти явищ, що послідовно виявляються в системі говорів, б) карти окремих мовних явищ, що не належать до системи говорів (несистемні явища) і в) зведені карти, чи карти ізоглос¹⁰.

Програма регіонального атласа певним чином має бути пов'язана з картами (програмою) загальномовного атласа. Зв'язок цей може виражатись у внесенні до програми регіонального атласа ряду таких питань, матеріал яких з того чи іншого боку деталізував би, доповнював і т. ін. відповідні (фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні) карти загальномовного атласа. Наприклад, у говорах Закарпаття давній **Ѣ** взагалі рефлектується

¹⁰ Див. Ф. Т. Жилко, Діалектологічний атлас української мови (Прспект), К., 1952, стор. 33.

ся як і, проте в окремих словах у частині говорів, де давне о в новозакритих складах рефлектується як у, тут виступає у (лабіалізоване і). А оскільки територія поширення у <Ѣ у цих словах не збігається, то є можливість скласти кілька карт на вимову кожного з цих слів (д'івка — д'у́вка, ц'івка — ц'у́вка, хл'ів — хл'у́в, с'ніва́ти — с'пува́ти і т. ін.). Ці карти доповнювали б карти загальнономовного атласа, присвячені рефлексам Ѣ.

Ті карти регіонального атласа, що пов'язуються з відповідними картами загальнономовного атласа і доповнюють їх, становитимуть першу групу. Очевидно, їх буде не така вже велика кількість. До другої групи належатимуть карти інших діалектних явищ, картографування яких не передбачалося в загальнономовному атласі. Для ілюстрації назвемо кілька прикладів таких явищ з різних ділянок мови, користуючись даними говорів Закарпаття. Для детальнішого вивчення фонетичних рис цих говорів варто було б скласти карти, присвячені лабіалізованому у (у°), яке взагалі може становити значний інтерес для істориків української та інших слов'янських мов¹¹, рефлексам давнього

*dj (сажа, саджа), рефлексам давніх звукосполук жи, ши (жити, жыти, жы°ти), явищу заступлення ч > ш' (ш'олвік, кл'ш'а та ін.), звуку у° (<у, Q), що зустрічається в наголошених позиціях перед твердим приголосним і в кінці слова незалежно від наголосу в ряді закарпатських говорів, та ін. З морфологічних явищ важливо було б мати, наприклад, карти про творення ступенів порівняння прикметників та прислівників¹², про форми род. відм. мн. іменників чол. роду, про поширення прислівникових форм типу *тричі* (*трич*) та ін.¹³

Досить широким і різноманітним у регіональному атласі може бути відділ лексики. Тут передусім важливо подбати, щоб картографовані лексеми якоюсь мірою належали до хронологічно різних періодів розвитку мови, були б словами різної давності, причому значну увагу слід приділити і порівняно зовсім недавнім словам. У такому разі атлас певною мірою відбиватиме розвиток лексики досліджуваних говорів від давніх епох аж до сучасного стану. З давніших лексичних шарів, наприклад, цікаво було б (звичайно, в тих випадках, де говори дають проти-

¹¹ Див. С. П. Бевзенко, Лабіалізоване у (у°) в говорах Закарпаття, «Наукові записки Ужгородського держуніверситету», т. XIV, 1955, стор. 161—167.

¹² Цікаві відомості про форми ступенювання в говірках Іршавщини див. В. В. Німчук, Ступенювання в говірках району верхньої течії р. Боржави, «Доповіді та повідомлення Ужгородського держуніверситету. Серія історико-філологічна», № 1, Ужгород, 1957, стор. 90—92.

¹³ Див. Й. О. Дзендзелівський, Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області, «Наукові записки Ужгородського держуніверситету», т. XIV, 1955 (зокрема, морфологічні карти №№ 1—3, 6—9, 11, 12, присвячені числівниковим формам).

ставлення, бо коли на досліджуваній території явище скрізь має однакове вираження, то карта не вийде) картографувати назви анатомічних частин людського тіла, назви спорідненості та сво-яцтва, назви, пов'язані з домашнім побутом, сільськогосподар-ську лексику, назви навколишньої природи і т. ін. Під час скла-дання програми можна було б звернути увагу і на культурно-виробничі особливості певної місцевості (наприклад, на провідну господарську галузь і т. ін.).

У загальномовному атласі немає можливості досить широко відбити на картах іншомовні впливи, що, як відомо, найбільшою мірою властиві околичним говорам і засвідчувані в різних рай-онах у різній кількості, з відмінністю щодо часу з'явлення та походження. В обласному ж атласі є всі можливості з усією пов-нотою висвітлити це досить важливе питання.

Наскільки нам відомо, в опублікованих атласах ономастика не відображена. У загальномовному атласі, очевидно, взагалі не варто подавати карт на цю лексичну групу. Проте в регіональ-ному атласі, як свідчать наші матеріали, карти на дані онома-стики, зокрема на поширення людських імен, слід складати, бо вони додатково можуть виявити досить важливі свідчення про етнічні впливи, колонізаційні рухи в минулому і под.¹⁴ Напри-клад, ім'я *Л'ана*, *Ил'ана* (відповідно до *Олена*) поширене на значній суцільній території Тячівщини і Хустівщини, тобто в районі Закарпаття, де мовні, культурні та етнічні впливи ру-мун у минулому були найвідчутнішими і де, як свідчать дані історії та топоніміки, поряд з слов'янами-українцями, була та-кож певна кількість румунського населення. Відсутність імені *Л'ана* на Рахівщині якоюсь мірою може вказувати на те, що в горах Тячівщини та Хустівщини це ім'я поширилося ще до XVII ст.

Ім'я *Ианко* (відповідно до *Іван*) зустрічається в говірках району, де поряд з українським перебувала певна кількість сло-вацького населення (південний захід Великоберезнянщини, Пе-рецькоїщини, Ужгородщини). Уживання іншомовного імені (звичайно, в тих випадках, коли воно не є поодиноким фактом) вза-галі не може бути випадковістю. Такий факт указує або на су-місне життя, або на близьке сусідство іншого народу і щільні виробничі зв'язки з цим народом (пор., наприклад, уживані по-лонізми *Маня*, *Юзеф* і под. на Поділлі, Волині та в інших місце-востях).

Описаний тип регіонального атласа складом свого матеріалу

¹⁴ На відміну від звичайних слів ономастика, щоправда, має свої певні особливості розвитку. Наприклад, у доборі того чи іншого імені для ново-народженого певне значення має, так би мовити, «мода часу» та інші, часто зовсім суб'єктивні моменти. Однак загалом це не може бути перешкодою для картографування даних ономастики, бо при складанні всякої карти на пер-шому плані завжди стоїть типове й основне, що стосується теми карти, а не поодинокі та випадкові.

і детальністю зближується якоюсь мірою з монографічним описом, хоч, звичайно, ніякий, навіть найповніший, регіональний атлас ніколи не може замінити монографічного опису.

На питаннях методики й техніки складання регіонального атласа (картографування) спеціально не спиняємось, бо щодо цього, за винятком, можливо, окремих деталей, регіональний атлас нічим не відрізняється від загальномовного, який уже має висвітлення в літературі.

* * *

На нашу думку, принципово протиставляти регіональний і загальномовний атласи як несумісні (що роблять деякі автори) взагалі немає підстав. Регіональний атлас (особливо, коли він складається скільки-небудь погоджено з загальномовним), по-перше, великою мірою доповнює, деталізує і т. ін. дані загальномовного атласа, по-друге, дає додатковий багатий і різноманітний матеріал про діалектний стан обстежуваного району. Якби в нас було складено хоч кілька регіональних атласів, то вони значно б доповнили не лише відомі класифікації говорів української мови, а й ту класифікацію, що її дадуть зведені карти загальномовного атласа. У свою чергу, за допомогою загальномовного атласа визначиться місце тих чи інших діалектних рис у мовній системі на всій національній території, тобто явище, так би мовити, дістане оцінку в системі всієї мови. Отже, дані регіонального і загальномовного атласів взаємно доповнюються. Потрібні і загальномовні, і регіональні атласи, вони не можуть замінити один одного. Тому-то варто поряд з роботою над загальним атласом української мови розпочати широку й велику роботу над складанням регіональних атласів. Це невідкладна справа, за реалізацію її слід братися негайно, бо нівеляція, відмирання територіальних діалектів за нашого часу проходить з особливою інтенсивністю. Отже, укладання атласів (зокрема й регіональних) є загальнонаціональною справою, для успіху якої не можна допустити втрату науково дуже важливих фактів і матеріалів.

І. І. КОВАЛИК

(Львівський держуніверситет)

СЛОВОТВІР І ЛІНГВОГЕОГРАФІЯ

Як відомо, процес територіально-діалектної диференціації певної мовної системи охоплює всі її структурні складові елементи: фонематичні (фонетичні), граматичні (морфологічні й синтаксичні), лексичні, фразеологічні, семантичні і стилістичні¹.

Ще в другій половині ХІХ ст. П. О. Лавровський відзначав, що «розділ про звуки і словотвір (підкреслення наше. — І. К.) найважливіший при порівняльному вивченні споріднених мов»². Цю думку П. О. Лавровського про значення словотвору можна застосувати в діалектологічних дослідженнях місцевих говорів у світлі лінгвогеографії.

Протягом усього розвитку української діалектології недостатньо вивчалися питання словотвору окремих українських територіальних говорів³. Майже відсутні спеціальні монографічні до-

¹ Останнім часом окремі радянські діалектологи-теоретики висловлюють, щоправда, думку про те, що стилістичні відмінності територіальних діалектів слід вивести поза сферу лінгвогеографічних досліджень. Нам думається, що в майбутньому слід спеціально вивчати територіальні діалекти ще в плані стилістичної диференціації, як і в плані лінгвістичної географії.

² П. Лавровський, Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями, «Журнал Министерства народного просвещения», 1859, № 6, стор. 228.

³ За останні роки опубліковано кілька статей, присвячених спеціально вивченню діалектного словотвору: К. М. Лук'янюк, До питання про суфіксальний словотвір у буковинських говорах, «Тези доповідей, виголошених на Львівській міжобласній діалектологічній нараді», Львів, 1958, стор. 22—23; В. В. Німчук, Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довгого Іршавського району (суфіксація), «Наукові записки Ужгородського держуніверситету», т. ХІV, Львів, 1955; його ж, Словотвір займенників у говірках району верхньої течії р. Боржави, там же, т. ХХVІ, Ужгород, 1957, стор. 195—199; його ж, Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії річки Боржави, там же, т. ХХХV, Ужгород, 1958, стор. 42—55; В. С. Лимаренко, К суффиксации имен существительных в буковин-

слідження системи діалектного словотвору більшої чи меншої української діалектної території.

Не говоримо вже про лінгвогеографічне вивчення словотворчих відмінностей говорів усієї української мовної території. Щоправда, дедалі частіше вказується на потребу дослідження словотвору діалектних одиниць, проте в цілому ця проблема лінгвогеографії ще не знайшла належного висвітлення в спеціальних дослідженнях.

У зв'язку з відсутністю спеціальних досліджень словотвору українських діалектів ще недостатньо залучаються діалектні словотворчі відмінності при характеристиці і класифікаційному поділі українських діалектів на наріччя, говори та ін.

Такий незадовільний стан з дослідженням діалектного словотвору характерний і для інших слов'янських та неслов'янських діалектологій⁴. Щодо цього частково пощастило лише польській діалектології, де є вже кілька праць з розглядової галузі діалектологічних досліджень⁵.

У загальних (загальнономовних) діалектологічних програмах-питальниках слов'янських мов відносно небагато місця відведено розділу про діалектний словотвір; у них зустрічаються питання переважно в сфері суфіксального словотвору і майже (якщо не цілком) відсутні питання про інші способи словотвору. Проте слід відзначити, що діалектно-територіальне розшарування мови в галузі словотвору є другою після лексики ділянкою, а в окремих випадках навіть переважає над лексикою щодо загального процесу диференціації територіальних діалектів. Це, зокрема, виявляється навіть на невеликих діалектних територіях⁶.

Недостатня зацікавленість явищами територіально-діалектного словотвору зумовлена різними факторами. По-перше, вчен-

ських говорах, «Ежегодник Черновицкого госуниверситета за 1956 год», стор. 225—227. Див. ще И. С. Горопцев, Суффиксальное словообразование имен существительных в говоре с. Коршнева, Бобровского района, Воронежской области (кандидатская диссертация), Воронеж, 1954, та ін.

⁴ Наприклад, один із сучасних німецьких діалектологів справедливо дорікає своїм колегам за те, що «теорія словотвору діалектів і, зокрема, вчення про суфікси та словоскладання майже цілком відсутні» (див. Ф. Вреде, К истории развития немецкой диалектологии, сб. «Немецкая диалектология», М., 1951, стор. 27).

⁵ J. W. Doroszewski, Słowotworstwo a geografia lingwistyczna, «Poradnik językowy», 1954, zes. 5, стор. 2—13; J. Chłudzinska, Zróżnicowanie leksykalne i słowotworcze Warmii, там же, 1953, zes. 9, стор. 23—30; J. Sułkowska, Zróżnicowanie słowotwórcze i geografia nazw rozwoła, *lusnia, drabina i podogonia*, там же, 1958, zes. 2, стор. 1—10; W. Romianowska, Formacje z historycznym elementem -k w gwarach polskich, там же, 1958, zes. 6, стор. 273—278, та ін.

⁶ Чимало місця відведено питанням діалектного словотвору в «Програмі до збирання діалектних одмін української мови» К. Михальчука і Є. Тимченка (1910 р.) в розділі «Формування слів» (стор. 78—120), який і тепер можна використати для складання спеціального питальника з діалектного словотвору.

ня про словотвір здебільшого вважається не самостійною лінгвістичною дисципліною, а лише другорядною частиною граматики (морфології) або підрозділом лексикології. По-друге, словотворчі діалектні відмінності визначаються не завжди чітко, а, навпаки, часто змішуються з лексичними. По-третє, словотворчі діалектизми є менше помітними, ніж граматичні в сфері відмінювання або лексичні. По-четверте, явища діалектного словотвору неповністю усвідомлюються в своїй чималій вазі і значенні та не виправдано недооцінюються під час вияву співвідносних діалектних відмінностей певної мовної системи. По-п'яте, діалектологічні дослідження обмежуються відповідно до поширеної вже неправильної традиції детальним вивченням фонетики і граматики (переважно морфології, менше синтаксису), а також деяких питань лексики, тимчасом як про словотвір у цих дослідженнях згадується лише мимохідь або й не відводиться йому жодного рядка.

Незадовільне вивчення словотвору територіальних діалектів на всій мовній території великою мірою позначилось на недостатньому дослідженні основних питань практичної і теоретичної лінгвістичної географії в галузі словотвору. Досі ще не з'ясовано предмета дослідження діалектного словотвору, ще докладно не відомо, які співвідносні діалектні величини входять у обсяг територіальної дериватології (вчення про словотвір), та й не цілком ясні самі методи картографування діалектних співвідносних словотворчих утворень однієї мови, а тим більше цілих груп споріднених мов.

Безпосереднім предметом лінгвогеографічного вивчення словотвору територіальних діалектів повинні бути **словотворчі діалектизми**. Під словотворчим діалектизмом звичайно розуміють однозначні (семантично тотожні) суфіксальні утворення з етимологічно спільною словотворчою основою (кореневою або суфіксальною), але з різними співвідносними (опозиційними) афіксальними елементами⁷. Таке визначення поняття словотворчого діалектизму не з усіх поглядів цілком задовільне, точне й вичерпне.

Основним недоліком цього визначення словотворчого діалектизму є те, що в ньому не беруться до уваги співвідносні діалектні дериваги, утворені неафіксальним (неморфологічним) способом словотворення. Адже ж відомо, що слова творяться не тільки способом афіксації, а й шляхом десуфіксації (відсікання) суфіксів (пор. *вихід* < *виходити*) в процесі здійснювання так званого регресивного способу словотворення, причому можуть бути використані і факультативні явища палаталізації кінцевих приголосних, і відповідне чергування їх (напр., *дич*—*дикий*, *мо*

⁷ Див. R. Awanosow, O atlasie gwarowym języka rosyjskiego i jego podstawach teoretycznych, ж. «Poradnik językowy», 1954, zeszyt. 3, стор. 104 та ін.

лодь—молодий і т. ін.). Поряд з цим явища словотвору (утворення слів) можуть відбуватися багатьма іншими способами.

Отже, наведене нами визначення поняття словотворчого діалектизму слід трохи доповнити і уточнити.

Немає найменшого сумніву, що співвідносні іменники типу *рибалка, рибак, рибар, рибай* та ін., які в українських діалектах виступають однозначними суфіксальними утвореннями і мають етимологічно спільну словотворчу основу *риб* та фонематично різні суфіксальні елементи із спільним агентивним значенням, є *sensu stricto* — словотворчими діалектизмами. Однак названими прикладами аж ніяк не вичерпується синонімічний ряд цього типу діалектних семантично тотожних утворень; сюди ще слід увести складні деривати (*composita*) типу діалектних *риболов, риболовець, риболович, риболовник* та ін.

Постає питання про те, чи можна складні утворення типу українських *риболов, риболовець, риболович, риболовник* кваліфікувати як співвідносні словотворчі діалектизми стосовно до простих утворень типу *рибалка, рибак, рибар, рибай*, чи слід їх радше вважати за чисто лексичні діалектизми.

Щоб відповісти на це питання, слід звернути увагу на те, що спільне в цих двох рядах утворень і що відмінне в них. Насамперед, для них спільне лексичне значення: усі ці діалектизми відповідають літературному *рибалка*. По-друге, у суфіксальних однокореневих і складних іменниках в українських територіальних діалектах наявна етимологічно спільна коренева частина *риб*, яка є вихідною основою словотворчого процесу всіх згаданих слів — відносних діалектизмів, а також фундаментом лексико-семантичної структури всіх цих утворень.

Відмінність між простими суфіксальними утвореннями *рибалка, рибак, рибар, рибай*, з одного боку, і складними *риболов, риболовець, риболовник, риболович*, з другого, полягає в різних словотворчих способах вираження агентивності (у називанні діяча, тобто того, що ловить рибу).

Ця структурна різниця вираження спільної назви діяча (*postea agentis*) за наявності лексико-семантичної тотожності і тотожності основної словотворчої частини *риб* дає достатні підстави вважати обидва наведені ряди діалектних назв рибалки за єдині і той же словотворчий діалектизм *sensu lato*⁸.

До складу словотворчих діалектизмів слід віднести ще й такі утворення, у яких наявні додаткові словотворчі суфіксальні елементи, нанизані на готову вже суфіксальну основу. Сюди належать іменникові утворення типу закарпатського *конюхар* (*конюх + ар* при *коняр* чи *конар*) паралельно з *конюх* і *коняр*, а звідси похідне дієслово *конюхарити* (*конюхар-ити*), як і лем-

⁸ Утворення *риболовка* (птаха), якому відповідає *рибалка* в іншому значенні, вже виходить поза межі нашого ряду співвідносних словотворчих діалектизмів, бо воно має відмінне значення (є назвою птаха, що ловить рибу, а не людини-рибалки).

ківське *женьчар* — пор. *жнецъ* (жін. рід — *женьчарка*), діал. *іттить* — пор. *іти*⁹.

Значне багатство словотворчої диференціації спостерігається ще в сфері так званого семантичного способу словотворення. Це питання з діалектної семасіології заслуговує на спеціальне вивчення на основі зібраного широкого діалектно-семантичного матеріалу.

Співвідносними словотворчими діалектизмами будуть ряди слів типу *вартівник, вартник, вартовик, вартовий, вартівничий; будівельник, будівник (будовник), будовця, будівничий; гуменник, гуменний* і т. ін., в яких одні слова утворені за допомогою відповідних суфіксів *-ик, -ник (вартівник, будівельник)*, а інші постали внаслідок субстантивізації прикметникових форм (*вартовий, будівничий*), тому що в них спільна семантика та етимологічно спільна основна словотворча частина *варт-* і *будів-*. До співвідносних словотворчих діалектизмів треба зарахувати ще й такі ряди (пари) утворень, як *листопад, листопадень, падолист; мухомор, моримух*, у яких зустрічається переставлення, метатеза компонентів складного слова.

Отже, під терміном **відповідний словотворчий діалектизм** слід розуміти такі семантично-тотожні деривати, в яких наявна етимологічно спільна основна словотворча частина слова, що може виступати самостійно чи поєднуватися з відповідним суфіксом, або й ускладнюватися другим коренем (у *composit'ax*).

Може постати питання про те, чи відповідні словотворчі діалектизми, які збігаються з словотворчими формами сучасної літературної мови, слід ще вважати за словотворчі діалектизми. Напр., у ряді слів-дериватів *рибалка, рибак, рибач, рибай — риболов, риболовець, риболовник, риболович...* літературними є *рибалка — риболов* і олітературення їх аж ніяк не заважає й надалі бути територіально-діалектними відповідниками всіх інших діалектних слів-дериватів у сфері лінгвогеографічного співіснування. Отже, одна й та ж мовна одиниця може бути літературною нормою, якщо брати її в системі літературної мови, і водночас вона становить діалектну величину, якщо брати її в сфері певної часткової територіально-діалектної системи в співвідношенні до інших часткових діалектних систем.

Основним об'єктом ареального дослідження словотворчої будови територіальних діалектів однієї мовної системи повинні бути всі специфічні розрізнявальні співвідносні словотворчі діалектні деривати, утворені наявними способами словотворення. Сюди слід залучати, поряд з афіксальними (суфіксальними і префіксальними) діалектними варіантами, ще й відповідні співвідносні варіантні утворення, які постали внаслідок морфологічно-

⁹ Такі явища контамінації суфіксів відомі були і в давнину (див. Л. А. Булаховский, «Слово о полку Игореве» как памятник древнерусского языка, зб. «Слово о полку Игореве», М.—Л., 1950, стор. 147 та ін.)

синтаксичного, синтаксично-морфологічного, синтаксичного, лексично-морфологічного, семантичного (лексико-семантичного), регресивного і зворотно-фонетичного, фонетико-акцентуаційного і контамінаційного способів словотворення.

На певній мовній території може бути більше або менше співвідносних словотворчих діалектизмів. Такими є українські діалектні словотворчі співвідносні утворення типу: *глибина* (*глибиня*), *глибинь*, *глибевинь*, *глибочинь*, *глибокість*, *глибоч*, *глиб* (*глуб*, *гліб*); *довжина* (*довжиня*), *довжинь*, *довжевинь*, *довгість*, *довж*; *височина* (*височиня*), *височинь*, *височевинь*, *високість*, *висота*, *височ*, *виша* і под.

Залежно від кількості різних співвідносних діалектних варіантних словотворчих форм такі ряди словотворчих діалектизмів бувають дво-, три-, чотири- і багатоелементними.

Такі двочленні і багаточленні величини відповідного словотворчого явища здебільшого в принципі взаємно виключають одна одну в одній діалектній системі і замінюють одна одну в різних часткових діалектних системах¹⁰. Проте бувають випадки сумісного співіснування в одній територіально-діалектній системі двох і більше семантично тотожних словотворчих діалектизмів, які переважно є виявом міждіалектних взаємозв'язків, у результаті чого в говірці одного населеного пункту поряд із власним діалектним дериватом може появитися ще співвідносний відповідний словотворчий варіант, занесений, як правило, іззовні. Такі явища співіснування словотворчих дублетів в одній і тій же говірці належать до дуже рідкісних випадків і часто зумовлені різним походженням населення — переселенців і аборигенів. Саме у цьому виявляється тісний зв'язок учення про словотвір і про мову взагалі та про історію народу — носія мови.

Процес диференціаційного відгалуження територіальних діалектів у галузі словотворчої будови зумовлює відсутність постійних міждіалектних комунікативних зв'язків між носіями діалектів, пов'язаних з територіальною віддаленістю. Поряд з ними зовнішніми факторами територіального характеру відіграють свою роль лінгвістичні умови, а саме: наявність у певній мовній системі низки однорозрядних словотворчих моделей і типів у межах окремих лексичних категорій, з яких частина поширена на одній діалектній території, а решта — на іншій, напр.: *косар*, *косець*, *косатар*; *сестринець*, *сестрінок*, *сестрич*, *сестринич*; *бородань*, *бородай*, *бородач*; *лисан*, *лисик*, *лисак* і под. Вибір тієї чи іншої моделі в процесі творення нових слів залежить від того, яка з наявних моделей потрапить у сферу мовної творчості і стане зразком для аналогічного утворення певного слова.

¹⁰ Див. Р. И. Аванесов и С. Б. Бернштейн, Лингвистическая география и структура языка. О принципах общеславянского лингвистического атласа, М., 1958, стор. 10.

Такі співвідносні словотворчі явища виступають не лише в межах територіальних діалектів однієї мови, а й у різних споріднених мовах (пор. іменникові утворення з суфіксами *-isko*, *-išće* та ін.). Співвідносні міжмовні словотворчі варіанти слід брати до уваги під час укладання загальнослов'янського або зонально-слов'янського діалектологічного атласа, тому що вони великою мірою допоможуть краще й глибше виявити ступені спорідненості слов'янських мов¹¹.

Одним з основних загальнотеоретичних питань лексикології є питання тотожності слова, в нашому випадку — те, чи варіантні, семантично тотожні слова з етимологічно спільною словотворчою основою, але з різними суфіксами або префіксами слід уважати словотворчими формами однієї лексеми чи різними лексемами.

Більшість мовознавців-лексикологів гадає, що варіантні словотворчі форми типу укр. діал. *косар*, *косець*, *косатар*; *мовчан*, *мовчун*, *мовчак*; *бандурник*, *бандурист(а)*; *гуща*, *гущина*, *гущавина*; *жнець*, *женьчар*; *жниця*, *жня*, *женькиня*, *женьчарка*; *повідь*, *повінь*, *повіддя*; *праля*, *прачка*; *шваля*, *швачка*; *держак*, *держало*, *держально*, *держівно*; *безсонність*, *безсонниця*, *безсоння*; *рибій*, *риб'ячий*; *важний*, *важливий*; *сороковий*, *сорокатий*, *сорокцятий*; *сторчма*, *сторчака*, *сторчаком*, *сторч*; *навтікача*, *навтіки*, *втеком*; *по-людському*, *по-людськи*; *куда*, *кудою*; *відки*, *відкіля*, *відкіль* і т. ін. становлять одну і ту ж лексему, яка тільки виражається двома або й кількома словотворчими формами¹². З цього приводу відоме спільне міркування Р. І. Аванесова та С. Б. Бернштейна, які, з'ясовуючи питання синхронічної тотожності сукупності розрізнявальних варіантів, вважають, що «в галузі лексики вона (синхронічна тотожність. — І. К.) може бути основана на фонематичній і семантичній тотожності речової частини слова (при різниці **словотворчого і морфологічного оформлення слова**)» (підкреслення наше. — І. К.)¹³.

Якщо правильна думка, що словотворчі паралельні однозначні утворення становлять одну й ту ж лексему, то такі діалектні

¹¹ Див. «Сборник ответов на вопросы по языкознанию (К IV Международному съезду славистов)», М., 1958, стор. 235—266.

¹² Див. А. Н. Смирницкий, К вопросу о слове (Проблема «отдельности слова»), зб. «Вопросы теории и истории языка...», М., 1952, стор. 188; його ж, К вопросу о слове (Проблема «тождества слова»), «Труды Института языкознания АН СССР», т. 4, М., 1954, стор. 36; С. И. Ожегов, Вопросы лексикологии и лексикографии, «Труды Института языка и литературы АН Латвийской ССР», т. II, Рига, 1953, стор. 112; О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, стор. 214—216; Р. И. Аванесов и С. Б. Бернштейн, *з*азнач. праця, стор. 11, та ін.

¹³ Р. И. Аванесов и С. Б. Бернштейн, *з*азнач. праця, стор. 11. Проте сам Р. І. Аванесов трохи по-іншому формулює свою думку: «До прикметних відмінностей у лексиці говорів належать неоднакові на різних теренах назви одного й того ж предмета, які мають той самий корінь, але відрізняються за словотворенням (найчастіше щодо суфіксації)» (див. Р. Аванесов, *з*азнач. праця, стор. 104).

паралельні деривати можна було б назвати складним терміном **слова-деривати** (пор. термін Смирницького **слова-форма**).

Отже, під лінгвістичним терміном **слова-деривати** ми розуміємо ряд однозначних (семантично тотожних) діалектних словотворчих варіантів, які мають етимологічно спільну словотворчу основу (кореневу або похідну суфіксальну), але різні афіксальні елементи з нульовим елементом включно, напр.: *далечінь далечина (-ня)*, *далина*, *далекість*, *далеч*, *даль*; *теплінь*, *теплина (-ня)*, *теплота*, *теплість*, *теплоці* і т. ін.

У зв'язку з цим постає питання, чи можна віднести до ряду афіксальних слів-дериватів з нульовими суфіксами включно ще й деривати, утворені іншими способами словотворення і семантично тотожні з афіксальними словами-дериватами. Нам думается, що до одного ряду афіксальних слів-дериватів можна включити ще й однозначні складні слова, за умови, якщо основна складова частина їх етимологічно тотожна із словотворчою основою афіксальних елементів цього дериватного ряду. Напр., до ряду *рибалка*, *рибак*, *рибач*, *рибаль*, *рибай* можна залучити ще й складні слова типу *риболов*, *риболовець*, *риболович*, *риболовник*... з уваги на те, що в них наявна етимологічно спільна частина *риб*.

Словами-дериватами слід кваліфікувати паралелі типу *листопад*—*падолист*; *мухомор*—*моримух*, у яких наявне переміщення складових компонентів.

Ареальне дослідження словотвору територіальних діалектів певної мови повинне привернути увагу до всіх утворень, які належать до того або іншого ряду слів-дериватів і в такому разі виявити всі різновиди розшарування системи словотворчої будови живої діалектної мови.

Густота мережі населених пунктів для збирання відповідних діалектних слів-дериватів з метою картографування залежатиме від густоти поширення кожного з елементів певного ряду слів-дериватів.

Ідеальним було б зібрати відповідний діалектний словотворчий матеріал з усіх населених пунктів, однак це майже неможливо. Тому-то на території з більшим насиченням диференційних елементів слів-дериватів мережа населених пунктів може бути згущена і, навпаки, на території з меншою кількістю опозиційних словотворчих варіантів слів-дериватів цю мережу слід відповідно розріджувати.

Можливу наявність двох і більше слів-дериватів у говірці одного населеного пункту необхідно фіксувати на карті з метою вияву процесу стратиграфії (нашарування) двох і більше словотворчих тенденцій у говірковій системі одного населеного пункту (пор. паралелі типу закарпатських *рибак*—*рибар*).

На стиках двох сусідніх діалектів однієї мови або й різних мов можливо слід виявляти проникання іншомовних словотворчих елементів, які можуть нанизуватися на свою словотворчу

основу, а інколи й на свою суфіксальну форму слова. Напр., на Закарпатті поширене *конюхар* (*конюх + ар*), у якому до суфіксального *конюх* приєднано ще один агентивний суфікс *-ар* (пор. *кожухар*), можливо, під впливом словацького *koniar* або внаслідок контамінації паралельних закарпатських *конюх* і *коняр* — *конюхар*.

Подібний процес контамінації суфіксальних елементів зустрічаємо в лемківському слові-дериваті *женьчар*, жін. рід — *женьчарка* (пор. *жнець*, *женця*)¹⁴.

У коментарях до лінгвістичних карт повинна знайти відповідне місце вказівка на те, яку кількість утворень охоплює певний варіантний словотворчий тип, наявний у слові-дериваті (пор. *бородань*, *бородай*, *бородач*; *горлань*, *горлай*, *горлач* і под.). Це допоможе пізніше виявити специфіку словотворчій або іншій говірці порівняно з іншими сусідніми говірками.

Одним з основних завдань ареальної лінгвістики щодо всебічного вивчення словотвору однієї мови, як і вивчення інших ділянок мовної системи, повинне бути встановлення центра (чи центрів) початкового зародження певного словотворчого діалектного явища та виявлення всіх історичних шляхів його дальшого територіального поширення. Такі широкі історичні дані всіх слов'янських мов, вивчені способами порівняльно-історичного методу, великою мірою допоможуть нам у процесі реконструкції діалектних слів-дериватів праслов'янської мови.

Природно, що для здійснення цих завдань необхідно поширити об'єкт і вдосконалити методи лінгвістичної географії як спеціальної порівняльно-історичної лінгвістичної дисципліни, що повинна широко інтерпретувати лінгвістичні карти в тісному зв'язку з досягненнями всіх інших мовознавчих дисциплін та історії народу (народів).

Результати таких широких історично-порівняльних досліджень словотвору в світлі лінгвістичної географії можуть бути використані для з'ясування історії процесу нормалізації словотворчої системи літературної мови. Вони допоможуть виявити участь мовних фактів різних діалектних територій у процесі комплектування літературного койне.

Вивчення історії становлення і розвитку системи словотвору всіх наріч і говорів великою мірою може придатися в справі хронологізації і локалізації давніх письмових пам'яток мови.

Дані лінгвогеографії можуть бути використані і в питанні встановлювання авторства давніх письмових пам'яток (для атрибуції, евристики і стильометрії)¹⁵.

¹⁴ І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 413.

¹⁵ Пор. В. В. Виноградов, Лингвистические основы научной критики текста, ж. «Вопросы языкознания», 1958, № 2, стор. 3—24 та ін.

Знання історично-ареального поширення слів-дериватів може виконати свою роль і під час етимологізування¹⁶.

З метою реалізації широких завдань просторової дериватології («словотворознавства») треба насамперед рішуче посилити спеціальне вивчення системи словотворчої будови всіх українських територіальних діалектів та місцевих говорів інших слов'янських мов.

Вияв суфіксальних елементів слід провадити в тісному зв'язку з системою словотворчої будови даних територіальних говорів, особливо якщо йдеться про так звані демінутиви чи аугментативи¹⁷.

Для характеристики системи діалектного словотвору треба охоплювати всі слова-деривати, утворені за допомогою різних способів словотворення: морфологічного з його різновидами, морфологічно-синтаксичного, синтаксично-морфологічного, семантичного, регресивного, регресивно-фонетичного і контамінаційного. Для такого деривагологічного дослідження поряд з розмовним діалектним матеріалом необхідно залучати ще топонімічні та ономастичні матеріали, які теж засвідчують відповідні діалектні слова-деривати. Слід також виявляти ступені продуктивності і поширеності словотворчих типів, наявних у складі діалектних слів-дериватів. Разом з цим треба вивчати і шляхи нівелювання діалектних словотворчих відмінностей, які відбуваються за нашого часу.

Процес нівелювання суфіксальних словотворчих діалектизмів під впливом літературних словотворчих форм може йти двома шляхами: або в спосіб субституції (заміни) одного слова іншим (напр., *косець* > *косар*), або тільки в спосіб заміни суфіксального елемента діалектизму суфіксом літературного відповідника (напр., *кос* + *ець* — *кос* + *ар*). Це питання заслуговує на спеціальне дослідження, результати якого можна буде з користю застосувати для історії мови.

Поряд з цим слід приступити до складання спеціальної програми-питальника (загальнономовного й обласних) для збирання відповідного мовнодіалектного матеріалу з питань словотвору в межах української мови, а то й у загальнослов'янському масштабі.

Внаслідок глибокого і всебічного координаційного вивчення сумлінно зібраних мовних матеріалів можна буде зробити відповідні підсумки і загальнотеоретичні висновки, необхідні для дослідження питань теорії лінгвогеографії.

¹⁶ Див. F. Sławski, Uwagi o badaniach etymologicznych nad słownictwem słowiańskim, зб. «Z polskich studiów slawistycznych», Warszawa, 1958, стор. 99—107; О. Н. Трубачев, Лингвистическая география и этимологические исследования, ж. «Вопросы языкознания», 1959, № 1, стор. 16—33, та ін.

¹⁷ Див. «Методические указания к «Программе собирания сведений для составления Диалектологического атласа русского языка», М., 1957, стор. 103.

І. О. ВАРЧЕНКО
(Інститут мовознавства АН УРСР)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІВДЕННУ І СХІДНУ МЕЖУ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВОРІВ

Передумова успіху в дослідницькій роботі діалектолога визначається, очевидно, по-різному. Це залежить від теми та об'єкта дослідження і від поставленого завдання. Для опису, наприклад, окремої говірки, як і групи говірок, досить одного глибокого обстеження цієї говірки чи групи говірок. Для монографічного порівняльно-описового дослідження необхідний уже матеріал не тільки з обстежуваної діалектної території, а й із суміжних та віддалених територій. При порівняльно-історичному студюванні необхідне, звичайно, оперування, як і при порівняльно-описовому дослідженні, сучасними різнодіалектними даними і, крім того, даними писемних пам'яток минулого.

Різнодіалектний матеріал може здобуватися дослідником особисто, якщо в нього немає різних обмежень, насамперед у часі. Проте частіше, надто за нашої доби, доби колективних заходів і колективних зусиль, доби бурхливого розвитку науки і культури, діалектологів доводиться звертатися до матеріалів, записаних науково-допоміжними кадрами або зібраних і пущених у науковий обіг багатьма іншими дослідниками, як попередниками, так і, особливо, сучасниками. Величезним матеріалом, зібраним переважно науково-допоміжними кадрами і рідше — самими науковцями, є матеріал з фондів Діалектологічного атласа української мови. Однак при всьому значенні цього матеріалу ніщо не може дати дослідникові таких красномовних, переконливих і різнобічних та численних фактів, як особиста участь у обстеженні різнодіалектних говорів і знайомство на місці також з етнографічними, фольклорними та іншими даними, що пов'язані з життям носіїв певних говірок. Річ у тім, що часто самі носії виявляють свідому оцінку діалектних особливостей своїх говірок, як і особливостей етнографічних у широкому розумінні

слова. Етнографічні ж особливості, всупереч традиційним уявленням, нерідко наштовхують дослідника на шукання діалектних відмінностей або, навпаки, на заперечення діалектного поділу в межах того чи іншого адміністративного району.

Описові, порівняльно-описові і порівняльно-історичні студії над певними говірками, проваджені з урахуванням усього того, що вже ввійшло в діалектологічну літературу, можуть становити добру підоснову для часткових теоретичних узагальнень, для уточнень і класифікації діалектів, власне для найвірогіднішого визначення говіркових груп і, можливо, меж різних діалектів. Крім того, порівняльно-історичні студії дозволяють робити бодай деякі проєкції в минуле з порушенням, а то й висвітленням низки питань чи цілої проблеми в ділянці історичної діалектології. Усі відзначені типи досліджень дають матеріал для історичної граматики, а порівняльно-історичне дослідження разом з тим ще й певні висновки.

Якщо ж переслідуються більш або менш значні теоретичні узагальнення або ставиться завдання зробити чи хоч би запропонувати для обговорення істотні виправлення в схемі поділу говорів, а то й порушити присутні питання з проєкцією в минуле, то в усіх цих випадках не можна обмежуватися тільки матеріалами обстежень говірок і монографічними описами їх. Тут необхідно поєднати попередні способи вивчення діалектного матеріалу, саме ті способи, що забезпечують успіх дослідження, з таким методом, як лінгвогеографічне картографування. Укладання карт на окремі явища, особливо відповідно до наперед поставленого завдання чи кількох завдань, проведення (на основі виготовлених карт) ізоглос або, при щасливому збігові, пучка ізоглос служить, так би мовити, дуже поважним засобом для перевірки тих часткових чи поодиноких висновків, що були здобуті шляхом монографічних описів або навіть у процесі обстеження говірок. Проте лінгвогеографічне картографування не може заступити інших способів діалектологічного дослідження, а тим більше не дозволяє нехтувати ними, — воно може лише доповнювати їх, лише виконувати допоміжну роль.

У завдання цієї праці входить розгляд питання про південну і східну межу середньонаддніпряньського діалектного масиву. Щоб розв'язати порушене питання, слід насамперед залучити матеріали тих говірок, що лежать на південній і східній околиці Середньої Наддніпрянщини, тобто говірок, які досі зовсім не були об'єктом глибокого дослідження або діалектний тип яких ученими все ще визначається по-різному. Такими говірками є, з одного боку, східнополтавські і, з другого, центрально-кіровоградські, отже, говірки тих територій, на яких протягом XVII—XIX ст. тривали бурхливі події, що сприяли діалекто-творчим процесам, а також вирівнюванню і взаємовпливам діалектів.

Якщо говорити про центральнокіровоградські говірки, то слід згадати, що, за класифікацією К. П. Михальчука¹, вони зараховувалися до так званого слобідсько-українського різноріччя, яке, в свою чергу, належало до «південноукраїнського» піднаріччя і охоплювало також говірки на північ від теперішньої Кіровоградщини до лінії, приблизно, Черкаси—Липовець (Вінницької обл.).

За сучасною схемою поділу українських говорів, уточненою й описаною Ф. Т. Жилком², міждіалектна межа на середньонаддніпрянському Правобережжі пересунена, хоч і умовно, трохи на південь і проведена, приблизно, рівнобіжно до північної межі Кіровоградської обл., тобто до лінії: на південь від Чигирини — на північ від Новомиргорода — на південь від Умані. На південь від названої лінії, на думку Ф. Т. Жилка, лежать степові говори.

Проте досить побувати в кількох селах центральної Кіровоградщини, щоб висловити інші думки чи, принаймні, припущення і щодо діалектного типу говірок цієї території, і щодо відомих міждіалектних меж. Саме так сталося з учасниками діалектологічної експедиції Інституту мовознавства АН УРСР, що працювала влітку 1957 р. у Кіровоградському і колишніх Велико-висківському та Аджамському районах.

Уже на підставі вибіркового картографування окремих явищ і безпосереднього ознайомлення з деякими говірками трьох названих районів можна було сказати: «Дослідника хвилює питання, до яких саме говорів належать аджамські говірки в їхній основі — до південноподільських, середньонаддніпрянських, східнополтавських чи до степових. Зважаючи на те, що східнополтавські і південноподільські говори мають багато спільних рис, які часто бувають властиві і степовим говорам, дослідник центральнокіровоградських, отже й аджамських, говірок схильний вбачати в них певну ланку, що зв'язує східнополтавські та південноподільські говори, з одного боку, і середньонаддніпрянські та степові з другого»³.

До цього слід додати, що коли певна діалектна ланка виявляє різні локальні риси кількох суміжних говорів, то це може розглядатись як свідчення про специфіку діалектотворчого процесу в такій ланці, отже, про її своєрідний діалектний тип.

Для перевірки і потвердження або заперечення (звичайно,

¹ Див. К. П. Михальчук, Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», т. 7-й, СПб., 1872, стор. 477, 479.

² Див. Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, Вид-во «Радянська школа», К., 1955, стор. 164.

³ І. Варченко, Аджамщина в діалектній системі Півдня, газ. «Радянське село» від 1 серпня 1957 р., стор. 2. Див. також І. Варченко, Перше в історії обстеження говірок Велико-висківщини, газ. «Ленінська правда» від 14 липня 1957 р., стор. 2; його ж, Дещо про історію і говірки Кіровоградського району, газ. «Шлях Ілліча» від 21 липня 1957 р., стор. 4.

в якійсь частині) висловлених думок чи припущень були залучені деякі дані експедиційного обстеження кіровоградських говірок і матеріали картографування до першого тому ДАУ.

Перед розглядом цих даних і матеріалів слід згадати про думки Ф. Т. Жилка і В. С. Ващенко з приводу діалектного типу говорів, що лежать на південній і східній околиці Середньої Наддніпрянщини, та з приводу південної і східної межі середньонаддніпрянських говорів.

На IX Республіканській діалектологічній нараді (1956 р.) Ф. Т. Жилко в своїй доповіді «Деякі підсумки дослідження середньонаддніпрянських говорів» зазначив: «Східна й південна межа середньонаддніпрянських говорів не становить пасма ізоглос»; і далі: «Середньонаддніпрянські говори майже непомітно переходять у слобожанські — на сході і в степові — на півдні. Відокремлюються середньонаддніпрянські говори від слобожанських і степових деякими розрізненими ізоглосами, які не становлять собою певних пучків. Отже, між цими говорами очевидно немає виразних діалектних меж. Середньонаддніпрянські говори відокремлюються від слобожанських переважно на основі різних особливостей цих територій (матеріальної культури, побуту, фольклору і т. д.)»⁴.

Під час обговорення доповіді Ф. Т. Жилка автором цих рядків було висловлене певне заперечення проти його погляду: «Заглиблення в матеріали, зібрані для Діалектологічного атласа... показує, що дані для виділення окремих діалектних угруповань у межах... полтавсько-київського діалекту можна знайти» і що є підстави для «відмежування цих говірок від типових слобожанських і степових»⁵.

Непослідовність у викладі думок Ф. Т. Жилка виявилася і пізніше, коли він відзначив, з одного боку, що східнополтавські говірки «не можна відносити до середньонаддніпрянських, як це робилося досі»⁶, а з другого, що «ці говірки поступово переходять у слобожанські»⁷ (доречно зауважити, що поступовий перехід діалектів — це природна річ). При визначенні ж південно-східних діалектних груп⁸ автор уже зовсім не згадує про східнополтавські говори. Не зовсім точно висловлюється Ф. Т. Жилко і щодо південної та східної межі середньонаддніпрянських говірок. У питанні про південну межу названо лише дві, та й то найбільш північні ізоглоси (явище збереження пе-

⁴ Ф. Т. Жилко, Деякі підсумки дослідження середньонаддніпрянських говорів (полтавсько-київського діалекту), «IX Республіканська діалектологічна нарада (тези доповідей)», 1956, стор. 5—6.

⁵ IX Республіканська діалектологічна нарада. Стенограма. Перше засідання, зм. 10, стор. 2, зм. 11, стор. 1.

⁶ Див. Ф. Т. Жилко, Деякі питання класифікації говорів української мови в світлі даних лінгвістичної географії, «Філологічний збірник», Вид-во АН УРСР, К., 1958, стор. 75.

⁷ Там же, стор. 93.

⁸ Там же, стор. 92.

редньоаязичних основи в дієсловах 1-ї ос. одн. теперішнього часу — типу *ход'у* і скорочення форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни — типу *ходе*). Ці ізоглоси лягають, приблизно, по лінії: верхів'я Гірського Тікичу—Корсунь—Шевченківський—Черкаси — на південь від Оболоні⁹. Східну межу Ф. Т. Жилко визначає між річками Пслom і Ворсклою¹⁰.

Як відомо, лівобережні полтавські говірки (з приблизною південно-східною межею по лінії Кременчук—Валки) К. П. Михальчук зараховував до так званого канівсько-полтавського різноріччя¹¹. Ф. Т. Жилко південно-східну межу середньонадніпрянських говорів пересунув до лінії по р. Орелі¹². В. С. Ващенко відсуває цю межу ще далі, десь до лінії Дніпропетровське—Новомосковське—Сахновщина—Нова Водолага—Богодухів, визначаючи її математично: «Центральні полтавські говори поширені навколо міста Полтави радіусом приблизно 100—120 кілометрів»¹³. За відповідними масштабами у В. С. Ващенко визначається і західна межа так званих центральнополтавських говорів, яка нібито проходить «орієнтовною лінією Градизьк—Семівка—Лубни—Лохвиця»¹⁴. Щоправда, В. С. Ващенко не схильний вбачати диференціацію живого мовлення на території досліджуваних ним говорів, оскільки, мовляв, «ці говори так міцно поєднані навколо центра, що їх вужче групування та розмежування становить значні труднощі» і що «таке групування та розмежування можливе лише за ознаками досить тонкими»¹⁵.

Наскільки слушним є міркування про тонкість ознак, за якими групуються та розмежовуються говірки, і наскільки вірогідні думки про діалектний тип розгляданих говірок та про південну і східну межу середньонадніпрянських говорів, стане зрозумілим з розгляду матеріалів обстеження і картографування.

Діалектологічна експедиція Інституту мовознавства АН УРСР улітку 1957 р. обстежила в околицях м. Кіровограда говірки трьох сіл: Олексіївки — за 20 км на північний захід, Першозванівки — за 7 і Козирівки — за 25 км на південний схід.

Для всіх трьох говірок виявилися характерними такі фонетичні риси:

1. Перехід ненаголошеного *о* (різного походження) в *у* — так зване укання (часто незалежно від позиції в слові): *кун'ушн'а, бутва, бубір'а, тупол'а, жатушник, сол'уйу, маз'уйу* і под.;

2. Зміна *и* (незалежно від походження) в *і* перед складом з наголошеним *і*: *в'іс'іл'а, м'ін'і, к'іс'іл'а*;

⁹ Див. Ф. Т. Жилко, Деякі питання класифікації говорів української мови в світлі даних лінгвістичної географії, «Філологічний збірник», стор. 93.

¹⁰ Там же.

¹¹ Див. К. П. Михальчук, зазнач. праця, стор. 477.

¹² Див. Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, стор. 164.

¹³ В. С. Ващенко, Полтавські говори, Вид-во ХДУ, Х., 1957, стор. 409.

¹⁴ Там же, стор. 411.

¹⁵ Там же, стор. 407.

3. Спорадичний перехід наголошеного **и** в **е**: *Харѣта, абѣ, ѡагбѣ*;

4. Послідовне або, рідше, неповне оглушення дзвінких приголосних (переважно безвідносно до позиції в слові чи мовному потоці): *грапкі, стѣшка, бутка, бойаскій, крат'кома, саш^ж, плух²* і т. ін.;

5. Твердість (зрідка напівм'якість) приголосних перед і з давнього **о**: *тік, ніш^ж, стіл, лій, стіл, лій, хатіу, нір, сіу, ніх², во-ротиу* та ін.;

6. Стягнення подвоєних чи подовжених приголосних (незалежно від походження і позиції в слові): *заклин'айіца, колосица, баділ'а, моркви́н'а, дваніц'ат', доугилений* і т. ін.;

7. Спорадична наявність звукосполюки **ир** (відповідно до давнього **ри**): *кирні́ца, биргада*;

8. Поширеність проривного звука **г**: *га́ва, хуга, Гривинджа* («кривий»), *нагал'агат'* («незграбно написати»), *гируват'* («правити возом за дишло»), *гвалт* та ін.;

9. Асимілятивна зміна м'якої сполуки **с'т'** у **с'ц'**: *кос'ц'аній, надойіс'ц', висок'іс'ц', шчас'ца* і под.;

10. Випадки диспалаталізації **р**: *ратуват', бура, нарад*;

11. Перехід **й** > **л'** у сполуках **бй, уй**: *жабл'ачий, гулубл'ата, здоробл'а*;

12. Послідовна або паралельно відзначувана втрата флективного **й** у дав. і місц. відм. одн. прикметників (відповідно деяких займенників і числівників): *у глибок^(і) кирніці, молод^(і) д'іучин'і, на т^(і) йалінк'і* і под.

Крім того, в говірці Олексіївки виявляється звук **ф**, іноді замість **хв**: *картофл'а, фу́га, Профатіло*; у прикметниках зберігається твердість приголосних перед **і**, що походить із закінчення **-ыѣ** (*маміні, гарні*); зустрічається приставний звук **г** (*гичдйк, гус'ц'ук*); трапляється звук **е** (**іе**) або **і** без пом'якшення попереднього приголосного на місці давнього наголошеного **ѣ** (*крѣпко, піѣчка, діука*); виступає **у** відповідно до старослов'янського **Q** (*замуж, дуброва*) та ін. У говірках Олексіївки і Першозванівки відзначено неорганічну м'якість **р** (*трахтор', -р'а, бугалтир', -р'а, гр'адт, гр'ані́ца*); у говірці Козирівки — випадки напівм'якості приголосних перед закінченням **-і** в наз. відм. мн.

прикметників (*милі*) і низку інших фактів.

Дослідженим говіркам властиві також деякі особливості в наголошенні слів. Так, у формі множини при числівниках *два, три, чотири* (*штур'і*) і без них іменники жің. роду виступають (в основному, рівномірними групами) або тільки з наголосом колишньої двоїни (*д'в'і доски, лѡшки — наші'і доски, лѡшки*), або з наголошенням у обох випадках різних звуків (*д'в'і ж'інки, миски — наші'і ж'інкі, миски*), хоч у говірках Першозванівки і Козирівки помітно переважає розрізнення обох випадків за наголосом.

У низці займенникових і дієслівних форм виявився наголос, характерний для подільських говорів (*моїї, ц'ому, ц'ого; найду, підєм*), а в говірках Олексіївки і Першозванівки послідовно співіснує наголошення подільського і середньонаддніпряньського діалектного типу в таких випадках, як *ход'ю, робл'ю, учу, кажю, нос'ю (ношу), прос'ю* і зрідка також *була, несли* та ін.

З морфологічних особливостей, властивих обстеженим говіркам, можна назвати такі:

1. Перехід (переважно в множині) прикметників твердої основи в групу прикметників м'якої основи: *в'іков'ичн'а, жоб'ут'іх, мал'іх, гари'іх, б'іл'ім* і т. ін.;

2. Заступлення суфікса **-ен-** суфіксом **-ан-** у пасивних дієприкметниках: *купл'аний, зробл'аний, пал'аний, плет'аний*;

3. Поширення парадигм іменників з твердою основою на іменники з м'якою основою і основою на шиплячий: *кон'ов'і, товаришов'і, кон'ом, корчом, дбхтар'ом; зимл'ойу, душойу, маз'уйу* і под.;

4. Збереження органічного закінчення **-и** в род. відм. іменників III відміни: *в'істи, смерти, л'убови, соли*;

5. Набуття іменниками флексії **-ію**, замість нульового закінчення (чиста основа) або закінчення **-ей**, у род. відм. мн.: *хатію* чи *хат'ію, стр'іх'ію, соснію, сестр'ію, ворот'ію, ворон'ію, сов'ію, гос'ц'ію, грощ'ію, кос'ію, папирос'ію, кон'ію*), причому заступлення **-ей** флексією **-ію** у говірці с. Козирівки не відзначене;

6. Відсутність (в окремих випадках) чергування приголосних **г, к, х — з, ц, с** та **г, к, х — ж, ч, ш** в основі іменників і прикметників (за винятком говірки с. Козирівки): *у лаўки нимає, ў Іваніўки буу, Кат'кин Васіл', Вакўлихин бєрєх²*;

7. Поширеність займенникових форм типу *мойого, мойому, тейі, тойу, тейу, цейі, ц'бійу*;

8. Уживання описової форми наказового способу з допоміжним словом **гайда**: *гайда брат'(-ти)*, замість *бер'імо, бер'іг*;

9. Утворення особових форм *рос³пов'ід'ю, рос³пов'істіш, рос³пов'ідє* і под. від дієслова *розповісти*.

З інших морфологічних рис можна згадати ще послідовне уживання форм *дуйу, дуйіш* і под., *л'айу, л'айіш* і под. від дієслів *дути, лити*; спорадичність суфікса **-ти** в інфінітиві; випадки наявності **ч** у суфіксі вишого ступеня прикметників (прислівників): *добр'ішчий* (за винятком говірки с. Козирівки) та ін.

Досліджені говірки характеризуються також деякими цікавими синтаксичними рисами:

1. У прямому додатку після дієслова без заперечення **не** іменники — назви живих істот-тварин, виступаючи у множині, вживаються в формі знах. відм., що збігається з формою називного: *жине кон'і, корови, гуси, свін'і*. Говіркам Першозванівки і Козирівки тут зрідка властиві також форми род. відм.: *пасє конєй, свинєй, гусєй*. Навпаки, від іменників — назв неживих предметів, ужитих в однині, частіше або й послідовно висту-

пає знахідний, рівний родовому: *бирі серна, ножѧ, т'агні воза*;

2. Після дієслів, що в літературній мові вимагають питання чи й?, чи я?, чи є? або в ког о?, в чого? і сполучаються з присвійними прикметниками (займенниками) або з формою род. відм. повнозначних слів за допомогою прийменника *у*, в обстежених говірках (за винятком говірки с. Козирівки) вживається безприйменниковий дав. відм. повнозначного слова: *боліт' мин'і голова, занидіжала Іванов'і ж'інка*;

3. З числівниками *два, три, чотири (штїр'і)* іменники жіночого і, рідше, середнього роду виступають у формі двоїни: *д'в'і руц'і, три машин'і, штїр'і к'ін'і*;

4. Іменна частина складеного присудка при дієслові, вираженому формою майбутнього часу, вживається в наз. відм.: *ѧ буду йому (їму) друг'*;

5. До словосполуки *знати кого* непряний додаток приєднується за допомогою прийменника *на* або, зрідка (в окремих говірках), за допомогою *з, по*: *ѧ знаѧу ѧїї на піку (на лицѧ), по лиц'ѧ, з лиц'ѧ*;

6. Прикметник *милосерд(н)ий* і залежний від нього непряний додаток пов'язуються за допомогою прийменника *дл'а (гл'а)* або (в говірці с. Козирівки) за допомогою прийменника *на*: *милосерд(н)ий дл'а (гл'а) л'удѧй, на л'удѧй*.

Багато цікавого засвідчують центральнокіровоградські говірки в лексиці. Серед словникового матеріалу, як і серед граматичних та фонетичних рис, відзначених вище, немало виявляється такого, що споріднює ці говірки з південноподільськими і, рідше, з іншими суміжними говорами, зокрема східнополтавськими, або, з другого боку, становить суто місцеву специфіку.

Без відповідної диференціації і без заглиблення в лексичний матеріал¹⁶ досить назвати десяток — другий фактів для потвердження висловленої думки. Ці факти наводяться тут довільно: *бокѧка* — «комірчина в хаті»; *стїл'ніц'ѧ* — «дошка або інший предмет, який кладеться на столі і на якому сіють борошно»; *ц'їлушка* — «вершок хлібини»; *ц'їби* — «вигук для відгону собаки»; *нив'ірний* або *нидолугий* — «поганий, кепський»; *жачик, жатушник (жѧтошник)* — «жнивар»; *бравий* — «уродливий»; *отакого* — «отаким способом»; *мѧрхлий* — «порожнистий»; *кузочка* — «комаха»; *кругѧс'в'їту* — «навколо світу»; *зафугувѧт'* — «занотувати»; *бѧхта* — «зборка на одязі нижче від талії»; *заутвар'їунїк* — «завідувач товарної ферми»; *шкѧлити* — «напучати, вчити»; *кошѧл'ѧ* — «довга полотняна сорочка»; *куч'урѧн* — «великий замет»; *оклад'кї* — «великі драбини воза для перевезення половини»; *хл'акѧда (-гѧда)* — «негода з дощем і снігом»; *зауд'їл'шки* — «завдовжки»; *окачуриц'ѧ* — «отаборитися, оселитися, осісти»; *балѧн* — «білий віл (пес, кінь); блондин»; *бан'їту-*

¹⁶ Цим матеріалом автор має на меті зайнятися окремо.

ват' — «ляяти»; *натойб'іц'і* — «по другий бік»; *пин'д'урочка* — «невелика річ або істота»; *бірса* — «злість, лютість»; *тіпиц'а* або *тірса* — «ковила»; *трунок* — «череву»; *хаб'от'а* — «лахміття»; *легін'* — «недопечений хліб»; *ногавіц'і* — «холоші штанів»;

жаліва — «кропива»; *гадзул'а* — «палиця з потовщеним кінцем»; *зод'ага* — «одяг» і т. ін.

Лексичним багатством, притому здебільшого характерним для подільських говорів, відзначається особливо говірка Козирівки, тобто села, найбільш південно-східного з усіх обстежених. Саме жителів Козирівки мешканці деяких сіл називають *либон'ц'ами* — прізвиськом, утвореним від раніш дуже вживаного тут слова *либон'*. Відомі також дані топоніміки та ономастики, які за своїми фонетичними, морфологічними і, так би мовити, етимологічними особливостями тяжать до південно-західних, вужче — подільських діалектів. Це такі факти, як *Харета* (пор. *Харитина*), *Гус'ц'ук* (пор. *остюк*) (Олексіївка); *Дзуге^{чр}*, *Кутулупова балка* (пор. *зугарний, котолуп*), *Гоц, Одес'кий край* (Першозванівка); *Ру^{одн}'ук* (пор. *рідний*), *Андронч'ук, Лод'ук* (пор. *Володимир*), *Генд'ук, Йіван'ц'і, Буцалі* (пор. *буцім* — «ніби», *буцати* — «колоти рогами»), *Одеса* — куток села та ін. (Козирівка).

Фонетичні явища подільського діалектного типу (напр., *покошца*) засвідчені ще написами на могильних плитах у с. Козирівці, де кладовище, очевидно, дуже старе¹⁷.

На основі відзначених фонетико-акцентологічних, граматичних і лексичних особливостей або деякої частини з них слід прийти до висновку, що центральнокіровоградські говірки належать до південно-західних діалектів української мови і що, отже, південну межу середньонадніпрянських говорів треба шукати на північ від досліджених говірок, точніше на північ від м. Кіровограда. З розгляду тих же особливостей випливає ще й інший висновок, суть якого зводиться до того, що центральнокіровоградські говірки, належачи до південно-західного наріччя і виявляючи низку рис, властивих іншим суміжним говорам, становлять, очевидно, своєрідне діалектне угруповання в системі цього наріччя. У зв'язку з цим постає питання про перегляд і уточнення східної межі подільських говорів, як і про значення та специфіку впливу на них середньонадніпрянських та степових діалектів, що, звичайно, не входить у завдання цієї праці.

Щодо широкого фактичного матеріалу зі східної Полтавщини, то тут справа виявляється трохи важчою, оскільки сюди досі не було організовано жодної експедиції Інституту мовознавства, а обстеження сіл за визначеною для вкладання атласа мережею

¹⁷ З певними труднощами можна було розшифрувати чи прочитати дати поховання — 1805, 1814 рр., а також 1869 р. та ін. До того ж чимало плит увійшло глибоко в землю, на окремих із них написів прочитати неможливо.

проводилося студентами Полтавського педінституту і Дніпропетровського університету за Програмою ДАУ. Щоправда, завдання полегшується виходом у світ великої монографії В. С. Ващенко «Полтавські говори». Проте, як сказано вище, в розглянутих тут питаннях ця монографія вже не може повністю задовольнити наукових вимог, особливо якщо виходити з даних лінгвогеографії, насамперед з даних картографування до першого тому ДАУ.

Тут немає потреби перераховувати головні особливості східнополтавських говірок, оскільки більшість їх фаховому читачеві вже відома з монографії В. С. Ващенко. Крім того, якщо територія Кіровоградщини з вини обласного педінституту обстежена поверхово, неповністю, то мережа східнополтавських говірок охоплена повністю і переважно задовільно, а такий стан з обстеженням східної Полтавщини забезпечує, як правило, успіх виготовлення карт на ту або іншу тему, їхню вірогідність і, сказати б, промовистість, у чім легко переконатися під час розгляду кількох карт.

Однак навіть короткі, скромні студентські записи, виконані за Програмою ДАУ, засвідчують істотні дані, не схарактеризовані, наприклад, у праці В. С. Ващенко. Можна вказати, зокрема, на твердість приголосних перед *і* в новоутвореному закритому складі, відзначену в двох довільно взятих для глибокого перегляду записах — із с. Шамраївки, Решетилівського району, і с. Запсілля, Великобагачанського району. Цікаво, що відносно цієї фонетичної особливості В. С. Ващенко рішуче підкреслює, що «в усіх обстежених населених пунктах, у мовленні кожної особи безвиключно, без жодного відхилення» фіксувався перехід давнього *о* в *і* з пом'якшенням приголосних перед *і*¹⁸. Усе ж, як зазначено, східнополтавські говірки виявляють твердість, чим найбільше споріднюються з подільськими, отже й з деякими центральнокіровоградськими, говірками, і відрізняються від інших полтавських, зокрема від лубенських¹⁹.

Слід іще згадати про наявність рефлексів *і*, *и*, *е* на місці давнього *а*, що походить із старослов'янського *ѣ*. Ця особливість теж простежується в східнополтавських говірках і їй при розгляді ізоглос буде приділена окрема увага.

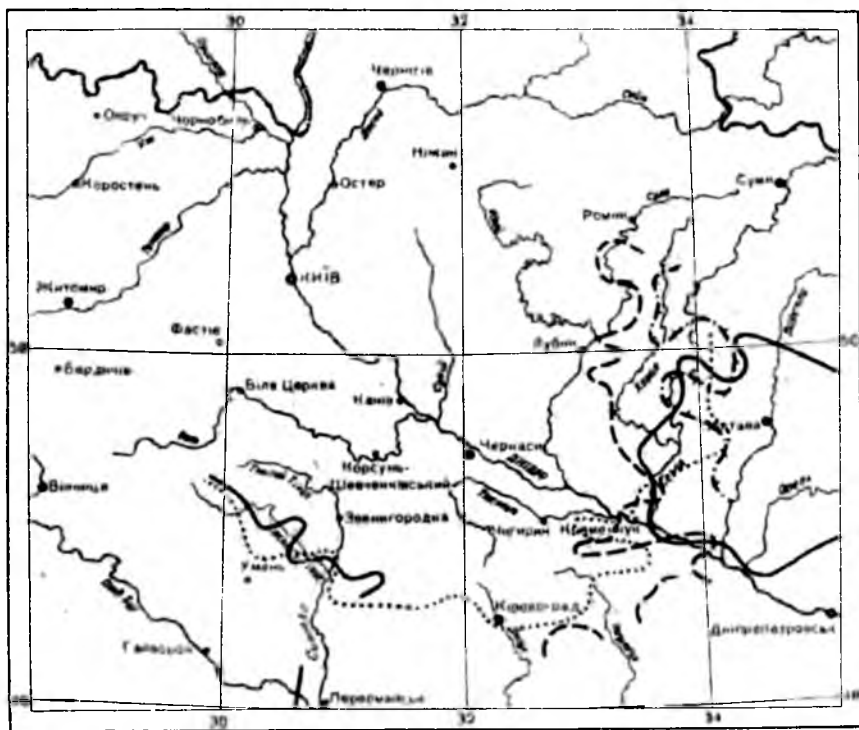
Перед розглядом ізоглос, що відбивають деякі явища фонетики, наголосу, морфології і лексики, необхідно зазначити, що майже кожна ізоглоса, яка пролягає на сході (переважно по р. Псла), в своїй північній вершині характеризується пунктом Великі Сорочинці, Миргородського району, тобто пунктом, що лежить далі на південь, ніж це визначив В. С. Ващенко, відокремлюючи північнополтавські говори лінією Гадяч—Лох-

¹⁸ В. С. Ващенко, цит. праця, стор. 37.

¹⁹ Див. І. О. Варченко, Рефлексія давнього *о* в лубенських говірках, зб. «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», Вид-во АН УРСР, К., 1954, стор. 49.

виця²⁰. Пересунення так званого кута сходження ліній з Гадяча до Великих Сорочинців пояснюється дискусійністю питання про південну межу північнополтавських говорів.

Для розв'язання поставлених тут завдань використано сімнадцять лінгвогеографічних карт і проведено сімнадцять ліній,

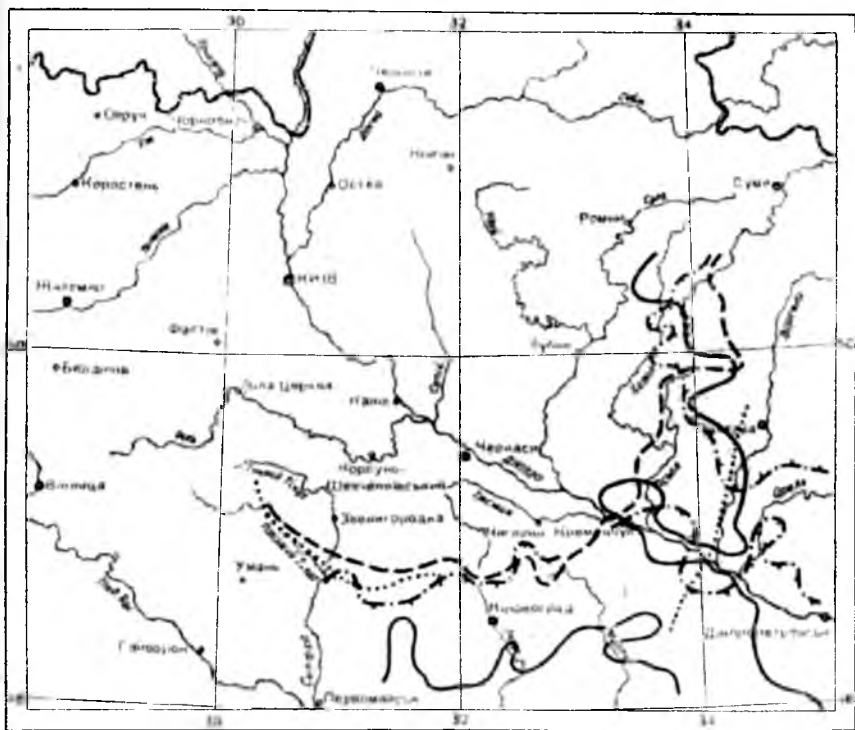
- Твердість або переважання твердості т у закінченні дієслів 3-ї ос. мн. теперішнього часу (*хòд'ат, нòс'ат, стерезут, печут*).
- Закінчення *-ix* у місц. відм. мн. іменників типу *груді* (*груд'ix, с'ін'ix, л'уд'ix* і под.).
- Спорадичні рефлекси *і, и, е* на місці давнього ненаголошеного *а (<є)* (*двац(ц)ит', -ц'ит', жило, памет', дєс'ит'* і т. ін.).
- — — — — Спорадичне *е* в іменниках середн. роду (*з'ілл'е, к'іс'с'є*).

що переважно з'єднують місця з однаковими мовними особливостями. З цих сімнадцяти ліній вісім відображають явища фонетики і наголосу, сім — явища морфології і дві — факти лексики, причому одинадцять з них визначено на основі лінгвогеографічних карт, укладених самим автором, а шість — на основі карт, виготовлених іншими працівниками Відділу діа-

²⁰ Див. В. С. Ващенко, цит. праця, стор. 410.

лектології. Усі згадувані явища простежуються на південь і схід або тільки на південь чи тільки на схід від визначених ізоглос.

Ізогласа твердості або переважання твердості т у закінченні дієслів 3-ї ос. мн. теперішнього часу (*ход'ат, печу́т*) проля-

- Перехід е (<ь, ѣ> і (іє, еі) в словах типу *хлѣн'цѣ', чѣв'н'цѣ'*.
- - - - - Спорадичне е (еи, іє) відповідно до літературного о в словах *чорніти, вечоріти, на чолі, нашої*.
- Збереження о в слові *бод'ак*.
- — — — — Наголошення о в звороті *на чолі*.

гає через Тетіївський район (Київської обл.) — приблизно по р. Гірському Тікичу — по нижній течії р. Великої Висі і далі обривається, потім проходить нижче від гирла р. Орелі — вгору по Дніпру — по р. Пслу (майже до Великих Сорочинців). Приблизно так само пролягає ізогласа твердості т у закінченні дієслів 3-ї ос. одн. теперішнього часу (*ходить, носить*).

Зберігання спорадичних і, н, е відповідно до давньоруського а з ѣ (*двац'іт', -цит', жилó, дѣс'іт', памѣт'*) виділяється лінією:

Тетіївський район (Київської обл.) — частково на південний захід від р. Гірського Тікичу — трохи на південь від р. Великої Висі—Кіровоград—Олександрія — з відхиленнями ліворуч або праворуч на Кременчук — з деяким відхиленням на схід від р. Псла — Великі Сорочинці.

Спорадичне *е* в закінченні іменників середн. роду (*з'іл'л'е, к'іс'с'є*) визначається лінією по р. Пслу (з відхиленням у східному напрямку нижче Великих Сорочинців і вище гирла р. Хоролу).

Ізогласа послідовного або спорадичного переходу *е* (< *ь, ъ*) в *і* (*і^е, е^і*) у словах типу *хлоп'іц', чоб'ін'* проходить з деякими хвилями приблизно по лінії: Лозоватка (Рівнянського району, Кіровоградської обл.) — Жовте (П'ятихатського району, Дніпропетровської обл.), тобто на південь від Кіровограда, і далі з півдня трохи на захід від Дніпра з поворотом навколо Кременчука — нижня течія Ворскли — Великі Сорочинці.

Зрідка виявлюване *е* (*е^о, и^е*) замість *о* в словах *чорніти, вечоріти, на чолі, нашої* окреслюється ізогласою: трохи на північ від р. Гірського Тікичу — середня течія р. Великої Висі — Знам'янка — приблизно по р. Пслу.

Ізогласа збереження *о* в слові *бод'ак* проходить по р. Гірському Тікичу — р. Великій Висі з дальшим розривом, а потім через П'ятихатки і приблизно по р. Ворсклі.

Наголошення *о* в звороті *на чолі* окреслюється лінією: р. Велика Вись (з відхиленням на південь) — Знам'янка (з поворотом на північ) — на північ від Кременчука (з поворотом на південь) з дальшим розривом, потім зі сходу через перетин р. Ворскли і залізниці Полтава—Кременчук — у напрямі перетину р. Псла і залізниці Полтава—Київ.

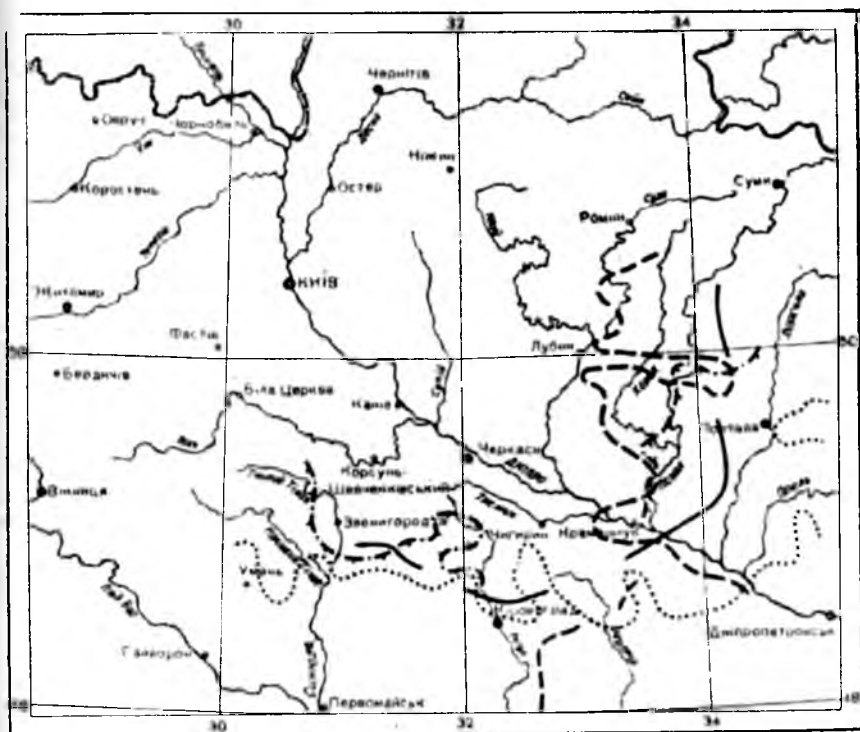
Ізогласа закінчення *-іу* у род. відм. мн. іменників типу *люди, гроші, гості* пролягає по лінії: на північ від м. Тального (Черкаської обл.) — верхня течія р. Великої Висі — на південь від Знам'янки і Кременчука — між річками Ворсклою і Пслom.

Лінія, що окреслює поширення флексії *-іх* у місц. відм. мн. іменників типу *груди, сіни, двері*, проходить уривчасто на південний схід від Кіровограда — на південь від Олександрії — на захід від Дніпра — з поворотом навколо Кременчука — по нижній течії р. Псла і, приблизно, через Ромодан — по р. Сулі.

Закінчення *-ім* у дав. відм. мн. іменників того ж типу окреслюється лінією, майже рівнобіжною до попередньої.

Поширення флексії *-ом* у ор. відм. одн. іменників типу *дощ, ключ* доходить до лінії: на південь від Тального і р. Гірського Тікичу — гирло р. Гірського Тікичу — р. Велика Вись — Кіровоград і далі, з різними виступами на північ, гирло р. Орелі — на схід від р. Орелі і від Полтави (з окремими розривами).

Суфікс **-ти** в інфінітиві виступає в говірках до лінії: Лисянський район (Черкаської обл.) — Тальне — на північ від р. Великої Висі — далі з обривом у напрямку на Кіровоград і потім від Кременчука по р. Псла з поворотом на схід біля Великих Сорочинців.

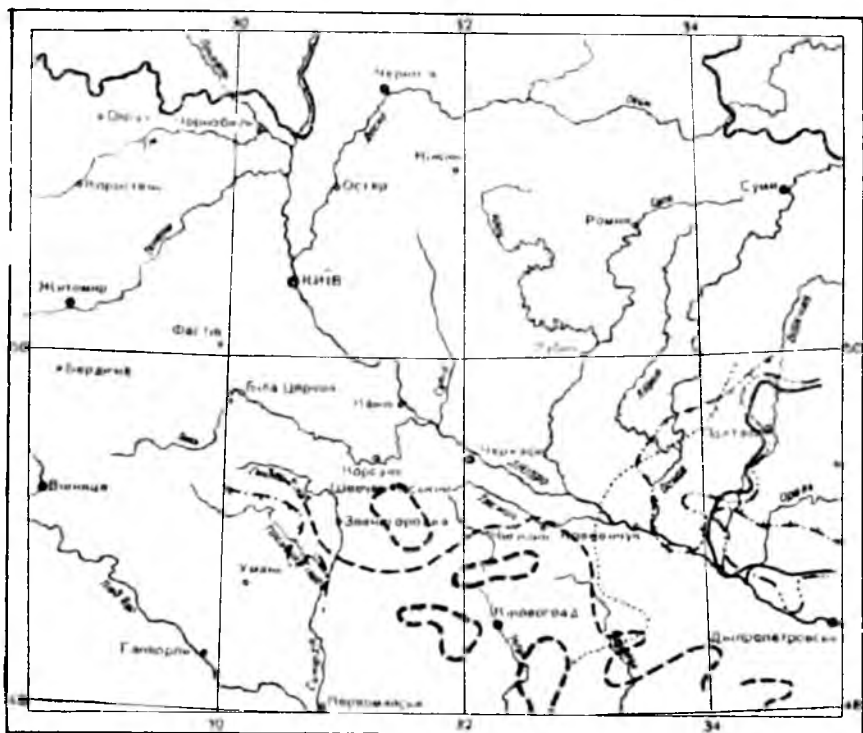

- Закінчення **-іу** у род. відм. мн. іменників типу *люди* (*л'юд'іу, грош'іу, гост'іу*).
- - - Закінчення **-ім** у дав. відм. мн. іменників типу *груді* (*груд'ім, с'ін'ім, двер'ім*).
- Флексія **-ом** у ор. відм. мн. іменників типу *дощ* (*дошч'ом, кл'уч'ом*).
- | -| -| Суфікс **-ти** в інфінітиві.

Ізогlossen закінчення **-ові** (**-ови**) в дав. відм. одн. іменників типу *теля, гуся* проходить приблизно по р. Ворсклі. Майже рівнобіжно з попередньою пролягає ізогlossen флексії ор. відм. одн. **-ом** у тих же іменниках. Цікаво, що, як свідчить В. С. Ващенко, східнополтавські говори виділяються цією рисою серед інших полтавських і суміжних говорів²¹.

²¹ Див. В. С. Ващенко, цит. праця, стор. 409.

Поширення слова *чекати* визначається лінією: Тальне — трохи на північ від р. Великої Висі — на північ від Знам'янки. Ізогласа вживання синоніма *вугол* до слова *куток* пролягає на південь від Кіровограда — на північ від П'ятихаток — через

- Закінчення *-ові (-ови)* в дав. відм. одн. іменників типу *теля* (*тел'ов'і, гус'ов'і, -ови*).
- - - - - Поширення слова *чекати*.
- Вживання синоніма *вугол (угол)* до слова *куток*.
- ▲—▲—▲— Твердість *т* у закінченні 3-ї ос. одн. теперішнього часу (*ходит, носит*).
- - - - - Закінчення *-ом* у ор. відм. одн. іменників типу *теля* (*тел'ом, цагн'ом, порос'ом*).

Олександрію — на захід від Градизького — на північний захід від Решетилівки — трохи на схід від Великих Сорочинців.

Безперечно, що на основі більшості розглянутих ізоглас можна визначити приблизну межу середньонаддніпрянських говорів на півдні і на сході. Ця межа проходить по лінії: Тальне — р. Гірський Тікич — р. Велика Вись — Знам'янка — р. Псло — Великі Сорочинці.

Значна частина ізоглос, як видно, на сході середньонаддніпрянських говорів лягає густішим пучком, ніж на півдні. Крім того, деякі ізоглоси лягають тільки на сході або тільки на півдні. Це, очевидно, не може не свідчити про певну відмінність між діалектотворчими процесами на східній Полтавщині і центральній Кіровоградщині. Разом з тим неперервність низки ізоглос при проляганні з заходу на схід і далі з півдня на північ свідчить також про наявність спільних особливостей між обома діалектними угрупованнями. Це певною мірою потверджує те визначення в класифікації говорів К. П. Михальчука, за яким південні говірки східної Полтавщини разом з говірками на сході сучасної Кіровоградщини були зараховані до «слобідсько-українського різноріччя».

Розриви багатьох ізоглос на території між Знам'янкою і Дніпром є, цілком імовірно, наслідком тих великих переміщень людної, що відбувалися тут у минулому як з півночі на південь, так і в зворотному напрямку, отже, свідчать про найбільший вплив середньонаддніпрянських говорів на місцеві говірки. Однак цей висновок потребує ще уточнення шляхом глибокого обстеження ряду говірок і викладу результатів обстеження у вигляді статті (це з успіхом могли б зробити студенти-дипломанти) та на основі дальшого картографування.

З усього викладеного випливає, що після безпосереднього вивчення на місці діалектного матеріалу в його зв'язках з етнографією та історією населення, за дальшої умови вдумливого залучення численних даних, що є в територіально різних записках для ДАУ, за умови складання і теоретичної оцінки лінгвогеографічних карт та врахування досягнень попередніх дослідників, можна ставити такі питання, розв'язання яких має вагу не тільки для діалектології, а й для інших суспільних наук, зокрема для етнографії та історії. У зв'язку з останнім слід підкреслити, що визначувана на основі розглянутих ізоглос південна і східна межа середньонаддніпрянських говорів збігається з лінією крайнього південного і крайнього східного поширення східнослов'янських племен²², з південним давньоруським кордоном близько середини XII ст.²³, а також, приблизно, з південною межею поселення ранньослов'янських племен²⁴.

²² Див. «Очерки истории СССР III—IX вв.», Изд-во АН СССР, М., 1958, стор. 784 (карта).

²³ Див. К. В. Кудряшов, Половецкая степь, Географгиз, М., 1948, стор. 128.

²⁴ Див. П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, Изд-во АН СССР, М., 1953, стор. 107.

Б. О. ЛАРІН

член-кореспондент АН УРСР

ПРО НАРОДНУ ФРАЗЕОЛОГІЮ

Якби у мене було пшоно та сіль,
то я б зварив кашу, — та жаль,
що немає сала!

1.

Коли ми говоримо «народна мова», то з деяким пафосом нелицемерних демократів думаємо про все багатство і різноманітність виявів і варіацій мови свого народу — від фольклору і діалектної мови до вищих зразків ораторської і письменницької майстерності. А поряд з цим іноді вживаємо вислів «народна мова», щоб відрізнити все те, що створюється в народних масах, від книжного, вченого, космополітичного, чужого для народу в національній мові.

Внаслідок такої двозначності не можна вважати вислів «народна мова» точним науковим терміном. Він стосується області піднесеного, урочистого стилю нашої публіцистики, критики, філології. Він вживається і буде вживатися і в широкому і в вузькому розумінні, хоч саме тому і не відповідає суворим вимогам термінологічності.

Ті ж позитивні якості і ті ж недоліки має і вислів «народна фразеологія». Тут ми розумітимемо його у вузькому і диференційному значенні: це та частина багатющої фразеології національної мови, яка і створюється і живе в мові народних мас, — на відміну від спеціальної книжної, наприклад біблійної, античної та індивідуально-письменницької фразеології. Поряд з цим ми не можемо уникнути і вжитку слова *фразеологія* в іншому значенні: наука про фразеологічні словосполучки.

Тепер, мені здається, ясно, що вивчення народної фразеології у вузькому розумінні — одне з завдань діалектології і одна з її ще не розроблених галузей. Діалектологія має великі перспек-

тиви навіть за доби відмирання діалектів, тому що це молода дисципліна, яка далеко ще не розгорнула своїх потенцій і володіє навіть сьогодні невичерпними матеріалами для майбутніх досліджень. А збирання діалектних матеріалів, як відомо, набуло тепер нечуваних масштабів.

Діалектологія виникла набагато пізніше, ніж наука про літературну мову, і з деяким запізненням повторювала головні етапи розвитку цієї науки, тому-то вона була і залишається дисципліною теоретично трохи відсталою. Пройдено етап панування нормативно-зіставного методу. Минає однобоке захоплення фонетикою і дескриптивними крайностями в діалектології. У розробці граматичного матеріалу діалектологія ще й досі обмежується морфологією, а **поріг синтаксису** діалектологи усе ще не переступили. Несмілі і неповні описи синтаксичних явищ ведуться на основі записаних діалектних текстів за всіма правилами і методами аналізу синтаксису літературних пам'яток. А хіба цього досить? При цьому залишається поза увагою глибока принципова різниця між книжно-літературною і усною мовою.

В усній мові синтаксичними засобами є не тільки граматичні форми, побудова, а й інтонація і паузи, типи силового акцентування, особливі «афективні» ускладнення мови при деяких її модальностях. Усе це майже не береться або надто мало береться до уваги при вивченні синтаксису літературної мови, отже, робота над діалектним синтаксисом вимагає збагаченої і найскладнішої сучасної методики дослідження. А діалектологи в своїх монографіях звичайно приділяють синтаксису дуже мало уваги і працюють «кустарними» методами. Тому-то й доводиться говорити про відставання діалектології.

Так само й у вивченні діалектної лексики до цього часу йдуть відомими вже шляхами, не виробляючи своїх специфічних способів дослідження. Обласні словники здебільшого будуються в нас за зразком словників нормативної літературної мови, і ще немає теоретичних праць, які б виразно показали риси такої відмінності в словниковому складі і слововживанні усної народної і літературної мови, внаслідок якої повинні бути де в чому відмінні і способи складання обласних словників, з одного боку, і словників літературної мови — з другого. Мені доводиться торкатися цього питання тільки в зв'язку з настановчими поняттями народної фразеології, через те немає можливості заглиблюватися, хоч для більшої ясності цього вступу назву дві такі відмінності.

1. У словниках літературної мови цитати з творів письменників відіграють визначальну роль, тому що саме майстри літератури насамперед визначають норми літературного слововжитку. В обласних же словниках весь цитований матеріал із фольклору, який функціонально відповідає ілюстраціям з творів письменників, повинен бути опрацьований окремо від цитат побутової

розмовної мови селян, тобто послідовно відокремлений, тому що він не визначає норм діалекту і не вбирається, не поглинається діалектом.

2. У словниках літературної мови відносна неологістичність мови кожного майстра літератури, відносна свобода його мовних побудов дозволяє зосередити увагу якраз на вільному вживанні слова в нестійких сполуках і лише додатково, як доповнення словникової статті, давати сталі словосполучення. В обласних словниках треба врахувати далеко більшу витриманість традиції, наявність далеко більшої маси мовних штампів (сталих словосполук). Тому-то кожне слово в обласному словнику тільки тоді буде правильно розроблене, коли будуть зібрані і систематизовані по можливості всі вживані сполуки заголовного слова. Частка «вільних сполук» тут набагато менша, і вся увага, всі зусилля лексикографів повинні зосереджуватися саме на сталих словосполученнях діалекту.

Читачеві, сподіваюсь, тепер зрозуміло, чому я зробив такий відступ від своєї теми. Фразеологія займається однією з найважливіших і найцікавіших груп сталих словосполук. Фразеологія залишається однією з найменш вивчених сфер мови з синтаксичного боку. Фразеологія літературна, як розділ науки про літературну мову, і народна фразеологія, як частина діалектології, ще не стали самостійними науками, але повинні ними стати. Зараз це лише ясно усвідомлене чергове завдання мовознавців; спрацьовуються поки що тільки основні її поняття і план побудови її.

У вивченні літературної мови вже проведено розмежування: а) історичної граматики та історії літературної мови, б) нормативної і стилістичної граматики; а від стилістичної граматики дедалі безперечніше відокремлюється вивчення стилю письменника, стилю літературної школи, стилю літературної пам'ятки.

У діалектології аналогічна диференціація ще не починалась, хоч і тепер можна вважати, що історія діалектів (історична діалектологія) та історія мови фольклору розвиваються як дві самостійні дисципліни, що ми стоїмо на порозі виділення діалектної стилістики, а стилістика фольклору самостійно вивчається, і не від учора. Добре було б діалектологам поставити своїм девізом — наздогнати і випередити науку про літературну мову.

Фразеологія літературної мови — як наука про фразеологічні словосполучення — виникла в ХХ ст. на основі граматичної стилістики, з одного боку, і збагачення методики лексикографії — з другого. За часів перших нарисів не була усвідомлена важливість і необхідність її розробки як історичної, точніше, як історико-лінгвістичної дисципліни. Не був усвідомлений повною мірою і зв'язок фразеології з історичною поетикою, хоч іще О. О. Потебня в книжці «Мысль и язык» і в «Лекциях по теории словесности» залишив важливі міркування з цього питання. Не

ставилося дотепер і питання про розмежування літературної та народної фразеології, про необхідність паралельного, а не змішаного, не загального вивчення їх. Як тільки діалектологи візьмуть на себе ще й це нове завдання, настане кінець «первісного синкретизму» у фразеології як науці, і само собою здійсниться розмежування двох фразеологій.

Взаємний зв'язок; взаємне збагачення народної і письменницької, або книжної, фразеології — безсумнівні і будуть проілюстровані нижче. Обидві дисципліни, звичайно, зустрічатимуться також і на спільному або «нічиєму» ґрунті, тому що є фразеологізми загадкового, нез'ясованого походження. Однак це настільки ж мало може затримати самостійний розвиток двох паралельних фразеологій, наскільки незаперечний зв'язок і взаємозумовленість народних говорів та літературної мови не заважає самостійному розвитку діалектології, з одного боку, і науки про літературну мову — з другого.

Ця праця опирається на український мовний матеріал, проте немає сумніву, що спільні положення про завдання і принципи діалектальної фразеології можуть бути засновані і на російському, білоруському, болгарському, чеському та іншому мовному матеріалі. Істотні відмінності виникли б тоді, коли б ми звернулися до матеріалу мов іншого історичного типу, наприклад, до фразеології санскриту, або середньовічної книжної латині, або старослов'янської мови, тобто мов, що втратили безпосередній зв'язок з народною мовою, з діалектами.

2.

Фразеологізми — відчутні і виділяються за своєю іррегулярністю або, як кажуть математики, — за своїм «неподобством» у мові. Фразеологізми звичайно чимось «неправильні».

Найочевидніший випадок — незрозумілі словосполучення. У давніх пам'ятках ми часто не розуміємо фразеологізмів через незрозумілість окремих складових частин їх, ми не завжди вміємо розчленовувати текст на слова.

Як приклад — одне з темних місць «Слова о полку Ігоревім»: «Всю ноць с вечера бусови врани възгряху у Пльсьнска на болони дебрь кисаня и несошася к синему морю». Тут загадковим є *дебрь кисаня*. Пропонували читати: *дебрьски сани* (*сани* — «змії»), або — від недавнього часу — *дебрь кияня*. Однак жодне з цих виправлень не прояснює тексту, зв'язок двох загадкових слів з останньою частиною вислову залишається невідомим.

Проте і в усній традиції іноді зберігаються «темні» словосполучки. Ось приклад із запису української думи:

*Ек він сєє зговорив, так баздер добри учинив —
Ногами не пійде, руками не здійме.*

*Голови козацької молодецької він уже не пійднме
(с. В'юнище, поблизу Сосниці).*

Варіант:

Як сеє казак згаварив, так барске избаяв —
Ногами не пийде, руками не зніме,
Галави ж завсім не зведе

(с. Змітнів, поблизу Сосниці) ¹

Другий різновид іррегулярності фразеологізму — коли всі слова відомі, але зміст цілого лишається неясним.

Картярі в І. Карпенка-Карого («Суєта», V, 11, Твори, т. V, стор. 123) говорять: «Грати так грати, нічого *постоли мрщити*». Або фразеологізм *на ножі скиїти*, що означає «бути зарізаним» (с. Миронівка, Білоцерківської округи) ². Як це пояснити?

Незрозуміле слово, незрозуміла форма, незрозуміла синтаксична конструкція — усі ці різновиди «неподобства» фразеологізмів містять у собі ознаку відмирання їх.

Вони повторюються внаслідок мовної інерції («традиції») або зберігаються в пісні, казці, прислів'ї, що дбайливо передаються з покоління в покоління, незважаючи на неясність, хоч у цій незрозумілості — їхня приреченість. Вони повинні поступитись і поступаються перед повноцінними формами висловлення думки і поволі зникають у мові, у діалектах. Однак різний ступінь незведеності невідомого до відомого, неправильного до правильного, різний ступінь «іррегулярності», а також і різний розмах уживання дають одним фразеологізмам більше, іншим — менше «наджиття» в мові. Пор. у пісні:

У лъсі, лъсі, у недобою,
У недобою, у недобору,
Ходило-блудило сьмсот молодшув.
Выведи ж ти нас
ис сього лъсу,
из недобою,
из недобору

(с. Баба, Конопольської округи) ³.

Можливо, *Недобій, Недобір* — назва урочища; можливо, це зіпсоване слово, аналогічне за значенням до широко вживаного слова *нетрі*. Ця пісня не здається зовсім незрозумілою, зміст у ній ледь «миготить», і вона може зберігатися так або буде підправлена в неясному місці.

У «Думі про трьох братів»:

А старши брат невелике усердіє має,
Гойстру шаблю винамає,
На тавмак накладає
Да свайму меншому брату голову стинає

(с. Змітнів, Сосницької округи) ⁴.

¹ Див. О. л. Курило, Матеріали до української діалектології та фольклористики, К., 1928, стор. 107.

² Там же, стор. 100.

³ Там же, стор. 119.

⁴ Там же, стор. 127.

Можна здогадуватися, що фразеологізм *на тавмак накладає* означає щось близьке до «кладе (голову) на плаху», однак слово *тавмак* лишається загадковим.

У широко вживаному вислові *підє (полетить) шкереберть* («перевернеться догори ногами», «підє догори дном») слово *шкереберть* неясне, проте фразеологізм живучий, тому що зміст цілого ясний, а незрозуміле слово краще виконує роль емоційного передавача. Пор. *підє шкереберть* і *підє догори ногами* — і емоційний ефект першого виступить ясніше.

В обласному фразеологізмі *джосу дати* («дати прочуханки») незвідне перше слово, а з'явилося воно внаслідок того афективного силового акцентування вимови, про яку говорилося вище, — із *чосу дати*.

Набагато більше таких фразеологізмів, у яких неправильні слова зберігають зрозумілість, тільки трохи утруднену, не відразу очевидну: *А воно було — пізні лягма* (варіанти: *у пізні лягови; облягома приїхав*). Колись словом *лягомо* або *лягомо* (пасивний дієприкметник від дієслова *лягати*) позначали пору дня, тобто пору, коли лягали спати; тепер це слово залишається тільки в складі фразеологізму.

Останній випадок підводить нас до третього різновиду іррегулярності — до синтаксичної не піддатливості фразеологізму — він входить у синтаксичну конструкцію, не пристосовуючись до неї: *Вона, знаєте, ні до холодної води*. Ця особливість синтаксичного плану пов'язана з семантичною єдністю фразеологізмів, завдяки якій вони часто зближуються з простими словами, як складні слова особливого роду.

А така семантична єдність і цілісність фразеологічного словосполучення були б неможливі без метафоричності вживання тих слів або хоч би одного з тих слів, які ввійшли до фразеологізму. Тому за характерну і визначальну ознаку фразеологізму більшість дослідників визнає його вторинний (переносний або образний) зміст.

Метафоричним або образним фразеологізм залишається доти, поки не руйнується співвідношення першого і другого змістового плану, інакше кажучи, «прямого» і «переносного» значення.

У більшості випадків перший змістовий план фразеологізму виключається, і тому-то найчастіше фразеологізми семантично однопланові. Наявність чи відсутність, можливість чи неможливість «образності» фразеологізму визначається не тільки його співвідношенням з нормальним мовним тлом, а ще й ситуацією, контекстом.

— *Чого це ти сьогодні на одній ніжці скачеш?*

Якби це запитання було звернене до дівчинки-стрибухи років трьох—п'яти, воно було б одноплановим за прямим змістом слів. Проте коли ми чуємо його з вуст Явдохи в п'єсі І. Карпенка-Карого «Суєта» (I, 2, Твори, т. V, стор. 61), звернене до Ва-

силини, сестри її чоловіка, дівчини на виданні, то цей фразеологізм виявляється одноплановим уже не в прямому, а в переносному розумінні. *На одній ніжці скачеш* перетворюється тут на фразеологізм і означає «щаслива» або «грайлива, весела».

Якби вислів *ні до холодної води* характеризував ставлення молодої жінки до хатніх господарських справ, то пряме його значення залишалось б, і фразеологізм був би образним, двоплановим, основним його значенням було б: «вона ні за які господарські справи не хоче братись». Проте коли в тій самій «Суеті» (I, 2, Твори, т. V, стор. 62) подібні слова стосуються до старшого писаря корпусного штабу в запасі Івана Барильченка: *лежить і за холодну воду не візьметься*, то прямий зміст виключається і цей фразеологізм має одне лиш просте значення: «(він) байдикую».

Отже, семантична структура фразеологізмів може бути й ускладненою і простою залежно від контексту — в широкому розумінні цього терміна.

3.

Якщо лінгвісти зближують фразеологічні сполуки з простими словами, як складувані лексичні єдності, то літературознавці включають їх до складу ресурсів образності, підвищеної виразності, тобто вважають їх за конструкції з живою експресивною функцією, а через те, цілком обгрунтовано, визнають фразеологію письменника належною до засобів його поезики.

Народна фразеологія лише частково «поетична». Друга (і немала) частина народних фразеологізмів повинна бути зарахованою до словосполучень, які втратили образність, тобто семантично спрощених, однопланових. Однак з поезикою споріднює фразеологію не стільки можливість глибокої семантичної структури, скільки її ідеологічність.

Слід застерегти, що запровадження в сферу фразеології граматичних перифраз, складних описових заміन прямого (або основного) вираження граматичних категорій, що заведено в наших романо-германістів і в деяких закордонних працях, — завжди видавалося мені непорозумінням, яке базується на бідності термінології і на нерозробленості теоретичних основ фразеології як науки.

Грама т и ч н і п е р и ф р а з и зовні нагадують фразеологізми, оскільки вони теж стали словосполуки; однак своєю семантичною структурою, а головне своїми функціями, різко від них відмінні.

Якщо виключити з фразеології всі граматичні перифрази, що належать до граматичної стилістики, то можна вважати, що фразеологізми у власному (чіткому) розумінні терміна завжди посередньо відбивають погляди народу, суспільний лад, ідеологію своєї епохи. Відбивають, як ранкове світло відбивається

в краплині роси. Фразеологічні словосполучення не є формальними засобами мови, не є її елементами, а становлять готові, *хоч* і найменші мовні конструкції, тобто являють собою цілісне вираження змісту, а не частковий, елементарний засіб вираження. Тому-то вони не такі сталі, не такі довговічні, як звуки та форми і як елементи словникового складу.

Лише найбільше деформовані і в зв'язку з цим десемантизовані фразеологізми мають настільки узагальнене значення, що наближаються до службових слів і позбавлені історичного та соціального колориту. Більшість фразеологічних сполук носить відбиток своєї епохи і соціального середовища, а через те протягом віків вони втрачають широку вживаність, починають викликати негативні асоціації і потьмянілі уявлення, стають анахроністичними, і тоді властивий їм присмак «пилу віків» змушує уникати їх, виводити їх з активного фонду мови, якщо вони не зазнають об'явного перетворення під пером якого-небудь майстра слова.

З другого боку, вільні словосполучення, що втрачають своє пряме значення і узвичаюються в метафоричному вживанні, стають фразеологізмами.

Вислови *сидіти в порогах*, *пасти задніх*, *пісно проживати* стали фразеологізмами лише тоді, коли перестали означати «сідати біля порога», «бути останнім підпаском», «поститись», а стали виражати нові значення: *сидіти в порогах* — «виявляти зайву скромність, принижуватись», *пасти задніх* — «залишатися збоку, примирятися зі своєю невдачею»; *пісно проживати* — «бідно жити».

Пахне брагою колись говорилося про підготовлювані поминки померлого, а тепер це означає «погані (ваші) справи» (із записів А. П. Могили в дисертації «Середньочеркаські говірки», К., 1958).

У казці відьма говорить: *ти мене вивів у поле*⁵ в значенні «ти обхитрив, обдури мене». А джерелом цього фразеологізму був дуже давній вислів феодальної епохи, який означав — «ти викликав мене на судовий поєдинок (на «суд божий»)».

Колись ненависні народові кати виходили на місце страти в масці (у глухому каптурі). Тоді вислів «катова личина» був тільки позначенням усім відомої реалії. Тепер це лайливий фразеологізм з утраченим значенням, однак він достатньою мірою передає огиду і ненависть до того, кого так лають (із записів А. П. Могили в дисертації «Середньочеркаські говірки»).

У рідкісних випадках давнє письменство зберегло народні фразеологізми, які тепер зникли, а ще рідше ми можемо встановити який-небудь еквівалент зниклого, новий фразеологізм. Наведу один з таких прикладів історичної зміни фразеологізмів.

⁵ Див. В. Гнатюк, Народні казки, Львів, 1913, стор. 76.

Володимир Мономах почав свій заповіт нащадкам висловом *сѣдѣ на санѣх*, що означало «готуючись до смерті». Уже тоді, на початку XII ст., це було метафоричним вираженням думки, тому що містило натяк на стародавній звичай відвозити мерця до місця поховання на санях у будь-яку пору року. Цей вислів безслідно зник з української, а також і з російської мови. Проте зниклий фразеологічний зворот заступився іншими. У російській — *одной ногой в могиле*, в українській — *на столі лежа* (із записів Г. І. Філіпової, в дисертації «Говірки Прилуччини», Харків, 1958).

Наші церковні схоласти XVII ст. (а старообрядці і донині) розмірковують про відмінність *ангелів* — як вісників божих і *аггелів* — як вісників диявола. Звідси складалась словосполука *бігають мов агели* (записано в Великому Токмаці, Мелітопольської округи)⁶. Тепер цей фразеологізм означає — «бігають як очманілі».

Немало народних фразеологізмів міцно ввійшло в літературну мову завдяки письменникам XIX ст.:

1. *Пече раки, бідний* (див. Г. І. Філіпова, Говірки Прилуччини);

Наші дівки раків печуть (І. Карпенко-Карий, Твори, т. V, стор. 89);

2. *Се така, кожному квітку пришиє* (Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I, К., 1907, стор. 769);

...дівчата... часом пришивали квітки йому прилюдно (П. Мирний, Хіба режуть воли..., стор. 66);

3. *По греці скакатиме* (див. Г. І. Філіпова, Говірки Прилуччини);

І до півночі там гуляли,

І в гречку деколи скакали (І. Котляревський, Енеїда, III, стор. 112);

4. *Мати за дітьми побивається* («Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», т. V, стор. 712);

Терешко, чуєш, вилупок, як мати та батько побиваються за дітьми (І. Карпенко-Карий, Твори, т. V, стор. 92).

У наведених прикладах народна фразеологія вживається письменниками для мовної характеристики персонажів у діалогах, менше в авторській мові, переважно з комічним ефектом.

Складніший і «артистичніший» спосіб транспозиції народних фразеологізмів у літературну мову — творче використання їх, збагачення, перебудова і пристосування до нового контексту, що іноді пов'язується і з переусвідомленням.

У Великому Токмаці записано: *Зайшли зашпори* — «оніміли, задерев'яніли (руки, ноги або вуха, ніс)»⁷. У Панаса Мирного

⁶ Ол. Курило, цит. праця, стор. 27.

⁷ Там же, стор. 28.

(«Повія», I, 117): *Великі зашпори заганяло життя у серце Прісьці* — тут слово *зашпори* має вже значення «шпильки, скалки», якого воно не мало в народній мові.

У говірках Прилуччини записано: *спорюсь до ножа*. У «Суєті», I, 5 (І. Карпенко-Карий, Твори, т. V, стор. 69) Іван говорить: *Слухай, Васочко! Ми все балакаєм з ножа*.

Приклади засвоєння народної фразеології письменниками можна перераховувати довго, однак завжди слід пам'ятати, що лише незначна частина народних фразеологізмів увійшла в літературну мову. А тому-то закономірним буде питання, що саме зумовлює можливість або неможливість виходу фразеологізмів з вузького середовища в широкий загальнонародний ужиток.

Можна припустити, що деяку роль відіграє частота вживання, яка поступово наростає. Точне розв'язання цього питання стане можливим лише тоді, коли математичні (статистичні) методи, вже застосовувані при дослідженні літературних мов, почнуть застосовуватися і в діалектології.

Надмірність у прикрашуванні тексту народною фразеологією властива тільки початковим етапам демократизації літературної мови. І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко густо направляли народною фразеологією свої літературні твори.

Сучасна українська драматургія і художня проза вільні від етнографізму у відтворенні фразеології народної мови, — вона вводиться економно і вільніше.

Прикладом майстерного використання цілого комплексу фразеологізмів — народних і книжних — з деякою зміною їхніх функцій і пристосуванням їх до контексту може служити такий уривок з монологу Карпа в «Суєті», III, 6 (І. Карпенко-Карий, Твори, т. V, стор. 104):

[природа].. забула покласти їм у голову хоч грудочку доброго, простого мужицького мозку, а через те вони крутяться все життя мов у ополонці... в голові макітриться, все ходить вверх ногами і він сам ходить у темі та стукається лобом то об той, то об другий чужий одвірок (Пор. у М. Шолохова — «Они сражались за Родину», 1959, стор. 225 — говорить старшина Поприщенко: «Они хотят свою родную часть кинуть и болтаться на фронте, как ковах в проруби»). У народній мові: *вертиться, як в'юн в ополонці і голова макітриться, світ макітриться* (див. Б. Грінченко, Словарь, т. I, стор. 935). І. Карпенко-Карий пом'якшив один глумливий зворот, злегка перебудував два інших і створив словесний шарж, що таврує огудників і відступників свого народу. Фразеологія побутової і споглядальної властивості набула в новому контексті яскравої викривальної сили.

4.

Поки що ми накреслили тільки одне розмежування: народна і книжна фразеологія. Однак кожний з цих двох родів потребує дальшого поділу на різновиди. Не затримуючись тут на класи-

фікації літературної фразеології, я накреслю різновиди народних фразеологізмів.

За критерієм засвоюваності їх і вживаності треба виділити два основних різновиди:

- 1) загальнонародні фразеологізми,
- 2) обласні.

І там і там необхідно виділити підгрупи професійної фразеології.

Потрібні тривале і вміле шукання і записи фразеологічного матеріалу на всій території української мови, щоб заповнити цю класифікаційну схему багатим і чітко розмежованим матеріалом.

А тепер доводиться добирати приклади з усілякими застереженнями щодо можливих неточностей. Зовсім не часто виявляються і надійні ознаки для пов'язування фразеологізмів з основними періодами історії народу.

Розглянемо кілька прикладів. Вислів *химери гонити* склався ще за доби безпосередніх зв'язків українського народу з греками, притому не через церковників, тобто за часів раннього феодалізму. Що грецьке *Χιμαίρα* — «міфічне страховище з двома головами (лева і сарни) і хвостом-гадюкою» — прийшло в українську мову дуже давно, ясно з того, що воно дало життя низці похідних слів, які ввійшли до загальнонародного фонду: дієслово *химерити*, прикметник *химерний*, іменник *химерник* і кілька фразеологізмів.

Із грецької мови (і теж не від церковників) увійшло в українську і слово *халепа* (від грецьк. *τα Χαλεπα* — «труднощі, тягар»), яке теж стало основою для низки фразеологізмів: *халепи натворила*, *халепа спіткала* і лайливого *нехай йому халепа*.

Можна гадати, що до далекої феодальної епохи належать і такі фразеологічні словосполучення, як *за царя Хмеля* («давним-давно»), *кадук* («різновид хвороби») *тобі в ребро*, (не хоче) *як старець* (тобто жебрак) *гривни*, (колись) *під школою ночував* (про неука).

Уважні пошуки народних фразеологізмів у давньому письменстві допоможуть приблизному хронологічному визначенню їх. Фразеологічні сполучення іноді потрапляли і до ділових документів та розповідної літератури, навіть у вірші. Наведу приклад з творів Климентія Зиновієва:

*Бо богац судам очи мздою забивает.
... из мосту да в воду*⁸.

Органічніше вводилися фразеологізми в сатиричну літературу (інтермедії, фразки, жарти) і, нарешті, в збірники прислів'їв і приказок, які з'являлися на Україні з XVI ст. Молоді

⁸ Див. «Хрестоматія давньої української літератури», вид. 2, К., 1952, стор. 207, 209.

дослідники повинні присвятити свої праці цим непочатим багатствам середньовічного письменства.

Повернемося тепер до розмежування загальнонародних і обласних, загальноновживаних і професійних фразеологізмів. Насамперед треба зауважити, що сучасний поділ відомого матеріалу за цими групами не відбиватиме їхніх первісних історичних зв'язків. Багато стародавніх фразеологізмів, колись загальнонародних, збереглося лише в одному-двох периферійних, більш ізольованих від впливу літературної мови говорах. Наприклад, фразеологічна сполука *річка взялась полинем* («над тонким шаром льоду вже розлилися галі води») засвідчена в с. Гречаній Греблі⁹, при відсутності в словнику Б. Грінченка; немає в ньому і слова *полин* у цьому значенні. Паралелі до цього слова знаходимо в записах Рич. Джемса початку XVII ст. і в сучасних архангельських говорах. Звідси можна зробити висновок про те, що колись воно було спільним східнослов'янським, а на підставі цього — про давність фразеологізму *взялась полинем*.

Ще важче виділяти з науковою точністю обласну фразеологію. Тільки карти поширення фразеологізмів, коли вони будуть складені на основі широкого обслідування, дадуть чітке розв'язання цього питання. А поки їх немає, кожний виходитиме зі свого суб'єктивного обмеженого досвіду і недостатніх словникових картотек.

Можливо, що до обласної фразеології належать: *по гамаліку заробимо* (Б. Грінченко, Словарь..., т. I, стор. 311; П. Мирний, Хіба ревуть воли..., стор. 59) або *духоньку дати* (Б. Грінченко, Словарь..., т. I, стор. 501).

5.

Професійна фразеологія української мови досі так мало привертала увагу, що можна говорити про неї як про найпривабливішу або найстрахотливішу невідомість. Давніші праці етнографів, як, наприклад, В. Василенко, сучасні праці, наприклад, М. Кривчанської, є тільки першими шурфами розвідників, які поки що не дозволяють навіть «оконтурити», як кажуть геологи, запаси професійної лексики і фразеології. З досліджень інших мов ми знаємо, що всяка система лексики, навіть арготична, збагачується своєю фразеологією. Через те там, де є записи професійної лексики без фразеології, треба продовжувати шукання; вона не зареєстрована, не описана найімовірніше тільки через недостатнє вміння й увагу збирача.

Найвні словники і діалектологічні праці містять деяку кількість професійної сільськогосподарської фразеології. Напр.: *Жито вибілося з краски; жіто квітує, а коноплі курять; гупати коноплі, брати льон, вибирати картоплю* і т. ін.

У дисертаціях Й. О. Дзендзелівського і А. А. Берлізова опра-

⁹ Ол. Курило, цит. праця, стор. 19.

цьовано матеріали з професійної фразеології рибалок нижньої течії Дністра, а в дисертації М. Ф. Кривчанської — з фразеології гончарів на Полтавщині. Я наведу приклади з останньої праці: *точити посуд* — «виробляти посуд на гончарному крузі»; *посідали мискі* — «розпалися через погану якість глини під час випалювання їх»; *тягнути полотно* — «надавати глині форми усіченого конуса під час виготовлення посудини на крузі»; *зводити пелюстку* — «відділяти верхній край горщика у вигляді пояса під час виготовлення його»; *гнати пучок* — «рухати пучками пальців знизу вгору по глині під час виготовлення посудини на крузі».

Упадає в очі образність професійної фразеології. Укладачі обласних словників і дослідники професійної термінології повинні шукати і записувати збережені залишки цієї виробничої фразеології, яка відбиває чи стародавні способи роботи, чи спеціальні форми спілкування учасників колективної роботи, чи погляди ремісників і промисловців на свої заняття. Вона зникає особливо швидко, тому що відмирають старі ремесла і промисли, на зміну яким приходить фабрично-заводська промисловість і механізовані державні промисли.

Великий інтерес становить також дослідження джерел і походження професійної фразеології, яка створюється в основному шляхом спеціалізації, пристосування обласної або загальнонародної фразеології. Слід висвітлити і зворотний процес запозичення та збагачення загальної фразеології з фондів професійної.

Як бачимо, перед нами постають нові і нелегкі завдання. Нива — неозора, вона чекає на своїх трудівників. Любов до яскравого, образного слова, глибокий інтерес до всіх різновидів народного «влучного слівця» — завжди приваблюватимуть нових і нових дослідників на ділянку народної фразеології.

В. І. ХОМЕНКО

(Глухівський педінститут)

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАРОДНИХ КАЗОК, ЗАПИСАНИХ НА ПОЛТАВЩИНІ

Серед жанрів української усної народної творчості казка визначається численним і різноманітним своєрідним фразеологічним матеріалом.

Грунтом, на основі якого розвинулося багато казкових фразеологізмів, є невичерпні загальнонародні словесні скарби живого мовлення, життя і праця виробників матеріальних благ.

Усю сукупність стійких зворотів казок, беручи до уваги специфіку їхнього життя і функцій, ми іменуємо терміном «казкова фразеологія» і вважаємо її одним із специфічних різновидів фразеології загальнонародної мови. Під казковою фразеологією розуміємо семантично різноманітний запас усталених зворотів, що зайняли в казці до певної міри постійне місце і набули чисто жанрових комунікативно-функціональних значень.

За композиційно-семантичними та комунікативно-функціональними особливостями весь фразеологічний матеріал полтавських казок можна розподілити на три групи: 1) казкові початки, 2) казкові кінцівки, 3) внутрішні казкові словесні формули.

Кожна група містить у своїх межах по кілька функціонально-семантичних підгруп.

У межах усього складу усталених казкових зворотів, урахувавши фразеологічні особливості їх, виділяємо кілька фразеологічних груп з підгрупами, а саме:

I. Казкові змінні вислови, до яких належать казкові початки (типу *Жив собі дід та баба; Був собі дідусь і бабуся*); казкові кінцівки (типу *Стали жить та поживать та добро наживать; Живуть та хліб жують; Оце вам казка, а мені бубликів в'язка*).

II. Казкові алегорично-метафоричні вислови: 1) Усталені вислови з наявністю основного слова і залежних від нього атрибутивних компонентів — а) стійкі вислови, в яких

атрибутивний елемент основного слова виражений однією лексичною одиницею іменного типу (*Жабка-скрекотушка, Мишка-шкряботушка, Ведмідь-набрідь*); б) усталені вислови з поширеними компонентами атрибутивного характеру при основному слові (*Баба-яга — костяна нога; Дід з кикоть, а борода з лікоть; Свинка — золота щетинка; Хатка на курячій нізці; Срібний ключик — золотий верчик*). 2) Усталені вислови з наявністю відносно самостійних компонентів, значення яких розчиняється в одному слові-понятті (*Той, хто греблі рве; Волос у волос, голос у голос; Ні в казці сказати, ні пером написати*).

III. Казкові фразеологічні комплекси: 1) Казкові фразеологічні комплекси з наявним або уявним головним членом і комплектом атрибутивних компонентів до нього (*Срібний листочок, золотий листочок, срібне яблучко, золоте яблучко, а хто гляне — волос в'яне — яблуня*). 2) Казкові фразеологічні комплекси з наявністю комплекту відносно самостійних компонентів.

Фразеологічну природу стійких казкових зворотів спричиняють і підтримують такі фактори: а) специфічно жанрова функціонально-семантична роль; б) постійне місце вживання; в) спеціальна стабільна форма; г) частота повторення і тривале вживання; д) тяжіння компонентів вислову до одного слова-поняття; е) евфонічні та зображально-виразові засоби.

Усі різноманітні казкові фразеологізми за структурно-синтаксичними ознаками поділяються на такі групи: 1) стійкі словесні формули, еквівалентні членам речення; 2) усталені словесні формули, співвідносні з спеціальною стрункою синтаксичною моделлю простого чи складного речення; 3) сталі словесні формули, співвідносні з складним синтаксичним цілим.

Нерідко місце усталених жанрових зворотів заступають узвичаєні народні вислови. Такі народно-побутові звороти казкар добирає з живого мовлення (замість словесної формули із значенням високого ступеня чогось — *Ні здумати, ні згадати, тільки в казці сказати* — інформатор залучає живомовні відповідники: *Очей не одірвеш; Хоч око виколи; Аж очі рогом лізуть; Зуб на зуб не попаде* та ін.).

Звичайно, той чи інший казкар, передаючи казковий текст, добре знає його жанрові вислови, наприклад, словесну формулу з характеристикою вроди героїв, краси предметів, високого ступеня чогось, однак часто, щоб сказати по-іншому, емоційніше, невимушено і різнобічно схарактеризувати предмет, він завжди звертається до словесної скарбниці живого мовлення. Тут йому нерідко легко й швидко вдається відшукати на місці тієї або іншої казкової формули необхідний економний, лаконічний вислів, часто вживаний, близький і загальновідомий йому та присутнім.

Впадають в очі поширені в народних казках Полтавщини вислови *що страх, що страшно й глянуть: Приходить дід у конюш-*

ню, коли стоїть таких три жеребці, що страх; Уїхали в такий здоровий гай, що страх; Дак їх такого нашло, що страшно й глянуть.

Вислови цього типу рідко зустрічаються в народних казках інших місцевостей України, відсутні вони і в записах полтавських казок. Цими живомовними висловами відзначаються записи П. Чубинського, зроблені в Борисполі та Переяславі. Очевидно, в бориспільських та переяславських говірках такі вислови, а особливо *що страх*, є часто вживаними, отже, типовими.

Замість поширеного в полтавських казках вислову про незвичайну вроду — *очей не відвести (А змій той проклятий та перекинувся парубком таким хорошим — і очей не можна одвести, так би все на його і дививсь, і день і ніч)*, у казках інших територіальних масивів України вживається вислів *надивитися не можна (Така гарна, що надивитися не можна — Київська обл.)*.

Поширеному на Полтавщині вислову *що й сказати не можна* відповідає в західноукраїнських казках *же не мож вивовісти (Сів на того коня, так такий блеск, така ясність, же не мож вивовісти)*.

Численність і різноманітність народно-побутових відповідників у казкових текстах свідчить, по-перше, про тісний зв'язок казки з живим мовленням і, по-друге, про те, що живе діалектне мовлення є невичерпним джерелом багатогранних мовних скарбів.

Мовну основу народних казок, записаних на Полтавщині, становить словесне багатство загальнонародної мови, однак розглядааний казковий матеріал, як видно, не позбавлений впливу місцевих говіркових особливостей.

Зіставлення усталених жанрових зворотів, наявних у казках, які записано в різних областях України, також дозволяє говорити про іноді досить прозоре територіальне розмежування цих зворотів. Так, у складі основних різновидів фразеологізмів українських народних казок типовими для полтавських говірок є: 1) казковий початок типу *Жив собі*; 2) казкова кінцівка *Стали жити та поживать та добро наживать*; 3) кінцівка-примовка *Тобі казка, а мені бубликів в'язка*; 4) словесні образи: *Бичок-третячок за маковий пиріжок, Срібний ключик — золотий верчик, Ведмідь-набрідь* та ін.; 5) образи-описи, зокрема опис чарівної яблуньки, казкової криниці, мосту, незвичайного кабана, великої кількості напоїв і т. ін. (*Срібний листочок, золотий листочок, срібне яблучко, золоте яблучко, а хто гляне — волос в'яне; Срібна шерстина, золота шерстина, а хто гляне — волос в'яне; П'ють не зоп'ють, їдять не з'їдять, метуть не зметуть, беруть не зберуть*); 6) деякі формули-замовляння: *Рубайся, дерево, пряме й криве; Мерзни, мерзни, вовчий хвіст; Два з торби та ін.*; 7) казкові пісенно-віршові елементи, зокрема пісні аморального попа, невірної жінки, пісні Івасика-Телесика, пісні зігнаної матері, хвалькуватої кози-дерези.

Подібних зворотів майже не трапляється в казкових творах інших територіальних масивів України. Тому-то вузькотериторіальні фразеологізми, типові для полтавських казок, слід, напевне, вважати за мовний продукт творчості місцевих казкарів, за територіальне мистецтво, за надбання полтавських говірок у межах жанру.

Народна казка, маючи в своїй основі загальнонародну мовну систему, часто використовує діалектні особливості того говору, де вона поширена. Отже, різноманітні казкові фразеологізми, які виникли на ґрунті загальнонародного словесного матеріалу, завжди були тісно пов'язані з живими народними говорами і через те не позбавлені впливу тих чи інших місцевих мовних відмін. Це неважко простежити, наприклад, за казковими початками: *Був собі дід та баба* (Полтавщина), *Був себе убоженьки чоловік* (Житомирщина), *Був собі чоловік да жунка* (Чернігівщина), *Був собі їден хлопець* (Галичина), *Був собі їден худобний чоловік* (Закарпаття).

Територіальні мовні особливості виявляються, таким чином, не тільки в фонетиці, морфології і лексиці, а якоюсь мірою також у фразеологічному складі.

Усталені звороти не опускаються з казкової тканини, а є її постійними супутниками, часто необхідними словесно-композиційними одиницями, що визначають саму казку, надають їй прозорості жанрової специфіки, яскраво виділяючи серед інших жанрових одиниць усної народної творчості.

В. С. ВАЩЕНКО

(Дніпропетровський держуніверситет)

ДО ВИВЧЕННЯ СЕМАНТИКИ ДІАЛЕКТНИХ СЛІВ

Вивчення загальних процесів семантики та основних семантичних типів, що є в живому народному мовленні, не може не привернути до себе уваги. Нагромадження матеріалів та певні узагальнення допоможуть з'ясувати саму суть семантики, суть семантичного способу словотвору, вагу й значення цих категорій у мовній системі та основні закономірності постання їх і розвитку. Зрозуміло також, що без характеристики основних семантичних явищ, характерних для говорів, не можна зрозуміти й нормативних побудов у цій ділянці.

Слід гадати, що факти, спостережені, зокрема, в полтавських говорах, не позбавлені типових рис, які властиві загальнонародній мові. Через те аналіз семантичних явищ у лексиці полтавських говорів може набути ширшої теоретичної ваги.

Цілком природно й закономірно, що певні процеси в семантиці полтавських говорів відбуваються на тлі цілої системи, досить стійкої в своїй основі. Зміни і відмирання семантичних явищ та виникнення нових, семантичне збагачення слова, обростання його новими значеннями — усе це відбувається на тій міцній базі, що створилася протягом віків і значною мірою усталилась у цілому лексичному складі полтавських говорів. На таку стійку систему спираються явища поступових змін як у лексиці, так і в семантиці полтавських говорів.

Зразки ж, випадки стійких явищ у семантиці полтавських говорів виявляються численними.

Так, слово *ведро* (*ведряно, віведрилось*) виступає в полтавських говорах із значенням «видно, сонячно, ясно, зоряно» («вияснилось, стало на годині»): *Уже тепер стало ведро надворі. Та надворі вже ведряно. Дивись, як уже сьогодні віведрилось*. Це слово з таким значенням широко вживається в говірках Козельщинського, Решетилівського, Диканського, Кобеляцького, Миргородського, Полтавського, Новосанджарського та інших районів Полтавщини.

Слово *гнилий* (*гнило*) поширене тут із значенням «поганий, кепський, недоброякісний» («погано, кепсько»): *Гниліє плаття тобі пошили. Ой, гніло ж ти написав, зовсім неграмотно. Мені так чогось гніло на душі.* З таким значенням це слово відоме говіркам Решетилівського, Хорольського, Лубенського, Градизького, Чутівського, Опішнянського, Кременчуцького, Семенівського, Кобеляцького та інших районів.

Дієслово *запанітись* виявляється з значенням «запнутись, зав'язатись (хусткою)»: *Галя запанілася картатою хусткою.* З цим значенням воно зафіксоване в говірках Полтавського, Новосанджарського, Нехворощанського та інших районів.

Прикметник *малопутний* у полтавських говорах має значення «нерозумний, дурний, нетямущий» (*Він став чогось такий нерозбирака, наче малопутний*) і відомий з ним у говірках Кременчуцького, Семенівського, Хорольського, Лубенського, Полтавського, Гоголівського, Кобеляцького, Чутівського, Опішнянського та інших районів.

Відповідно характерними для полтавських говорів виявилися слова: *негамурно* — «погано, нечепурно, некрасиво»; *неклемезний* — «нездібний»; *очіпатися* — «заступатися за когось, захищати когось»; *погулати* — «подолати, перебороти, перемогти в бійці»; *прицаритись* — «зручно сісти, примоститись»; *трепоті* — «сито, підрешіток»; *чоком* — «цілком, усе разом»; *яріга* — «п'яниця» і под.

Виразне явище в семантиці діалектного слова — це її розгалуження. Хоч семантика розгляданої лексики взагалі й стійка, проте окремі одиниці обростають новими семантичними відгалуженнями, у зв'язку з чим виникають досить місткі лексеми з полісемантичними властивостями. Притому створюється враження, що деякі слова щодо свого значення особливо хиткі. Вони дозволяють вільне відхилення в значенні і зміну його, зростання нового значення, часто далекого від основного і мало пов'язаного з ним або й зовсім не пов'язаного. Відмінні значення виявляються широко і можуть виступати в говірках вузької території, навіть у окремих групах мовців однієї говірки.

Гнучкість семантики, що є тут незаперечним фактом, особливо яскраво помітна в багатьох діалектних словах. При цьому семантичні відмінності виразно виявляються на тлі спільних ознак як фонетичних, так і граматичних. Семантичне дроблення слова в живій мові активне і продуктивне.

На основі семантичної диференціації діалектного слова розвиваються, насамперед, дві великі групи значень: по-перше, семантичні відмінності слова, пов'язані основним, спільним значенням та усвідомлені сучасними носіями мови і, по-друге, семантичні відмінності, не пов'язані спільним значенням і вже не усвідомлювані з погляду сучасного живого мовлення.

Так, наприклад, слово *пацьорки* має значення — «звислі частини непідрубленого або порваного одягу»: *Треба підрубити*

твою спідницю, нехай не теліпаються пацьорки внизу (Михайлівка, Нехворощанського району). Тісно пов'язане з ним друге значення — «незаплетені або дуже маленькі чи погані коси, що своїм виглядом схожі на частини порваного одягу»: *Ти хоч би пацьорки заплела в себе на голові* (Семенівка, Семенівського району). Одне з цих значень — основне, друге — переносне. Мовець усвідомлює такий зв'язок і розрізняє обидва значення в мовленні.

Усвідомленню підлягає навіть досить віддалений зв'язок. Так, слово *кобка* — це «металева коробка (на зерно, борошно та ін.)»: *Насипайте повну кобку зерна* (Сухорабівка, Решетилівського району). За схожістю і за близькістю функцій цим іменником названо і велике відро, яким витягають воду: *Три кобки води витягли, а всіх рядків не полили* (Батьки, Опішнянського району). Також за схожістю названо й пришитий до кереї каптур: *Накинй на голову кобку, бо дуже дощить* (Мачухи, Полтавського району).

Проте за даними сучасного мовлення вже не можна пояснити, чому саме слово *одтелебенити* узвичаїлося з двома такими значеннями: 1) «відчубити, побити»: *Він її так одтелебенив учора, що й досі боляче* (Сухорабівка); 2) «віднести»: *Ти одтелебенив би йому пшениці, поки в тебе є* (Говтва, Козельщинського району).

Слово *чумічка* означає різні речі: 1) «трава»: *На городі у нас біля межі росте зелена чумічка* (Говтва); 2) «дерев'яний кухлик, з якого пили в старовину горілку»: *Налий мені чумічку горілочки* (Тахтаулове, Полтавського району).

Подібне явище засвідчують також інші лексичні одиниці. Слово *кльгати* виступає з двома значеннями: 1) «відкашлюватися, коли щось застряло в горлі»: *Удавився кісткою та й кльгає* (Ялинці, Градиського району); 2) «помалу повертатись, повільно поратись»: *Бабуся кльгала собі цілий день біля печі* (Ялинці). Слово *напосудитись* має такі значення: 1) «зібратись іти або їхати»: *Куди це ти вже напосудився, чи не до сина знову на Заріччя?* (Сухорабівка); 2) «насупитись»: *Чого ти напосудився, що в тебе болить?* (Говтва). Дієслово *окошітись* уживається з трьома значеннями: 1) «відбитися, позначитися»: *Він такого лиха наробив, а на мені все окошілось* (Литвяки, Лубенського району); 2) «закінчитися, спинитися»: *Якби ж воно, це лихо, на тому й окошілось, було б ще й добре* (Ланна, Карлівського району); 3) «умерти»: *Незадовго вона в цьому селі й окошілась* (Бреусівка, Козельщинського району). Слово *потуманити* поширене з такими значеннями: 1) «швидко піти»: *Дивись, як він потуманів до Псла через поле* (Сухорабівка); 2) «обдурити»: *Потуманів він усіх нас, а ми й повірили* (Семенівка).

На окрему увагу заслуговують явища семантичного розгалуження слова, що усвідомлюється в сучасному живому мовленні. Ці явища мають досить складний вигляд. На основі спостере-

жених фактів можна окреслити кілька семантичних груп, які розрізняються за характером свого творення і вказують на способи збагачення семантики діалектного слова. Отже, тут ми спостерігаємо, безперечно, шляхи наростання семантики слів на живомовному ґрунті.

1. Значення, які в основі своїй близько пов'язані між собою і становлять лише варіанти, різновиди однієї семантичної одиниці. Такі значення стосуються різновидів одного предмета.

Іменник *бурмус* означає назву одягу, але конкретизується в говірках неоднаково, залежно від різновиду одягу: 1) «довга накидка, яку надівають під дощ або сніг»: *Візьми з собою бурмус, бо сьогодні буде дощ* (Аврамівка); 2) «рід піджака»: *Давай я надіну бурмус, бо в самій сорочці тут холодно* (Мала Решетилівка, Великобагачанського району); 3) «довга жіноча старовинна одяжка»: *Надягай бурмус, Марино, підемо погуляємо* (Батьки).

У трьох значеннях зустрічається і слово *гетри*: 1) старовинне «чобітки з кучими халявками»; *У нових гетрах Марфа легко витанцьовувала* (Шишаки, Гоголівського району); 2) «великі безладні чоботи або черевики»: *Скидай свої гетри та набувай святкові чоботи* (Білики, Кобеляцького району); 3) «калоші»: *Одівай гетри, а то надворі мокро* (Литвяки).

Словом *кішка* (*кoшка*) називаються різновиди одного приладу: 1) «якірець для витягання затонулих відер»: *Мишко швидко приніс кошку й відро витягли* (Орданівка, Диканського району); 2) «лапа для витягання цвяхів з дерева»: *Ти візьми кішку, бо пальцями не витягнеш цвяха* (Говтва).

Різновиди одного знаряддя позначаються також словом *корець*: 1) «широка лопата для накидання землі»: *Подай корець, я підкидаю глину* (Кустолово-Суходілка, Новосанджарського району); 2) «дерев'яний совок у мірошників», «міра сипкого» (Малий Кобелячок, Новосанджарського району).

Те ж стосується слова *лаханка*: 1) «дерев'яна низенька діжка, в якій готують їжу для свиней»: *У лаханці запарили полову, а ще треба підкинути картопель* (Мачухи); 2) «дерев'яне поійне відро»: *Лаканка вже повна була, поназливали туди поїї* (Орданівка).

2. Значення, які близько пов'язані спільністю функцій означуваних предметів або зовнішньою схожістю предметів чи дій.

Так, іменник *лабаз* означає схожі приміщення: 1) «велике громадське приміщення, що використовується як склад»: *Зерно в мішках уже завезли і склали в лабаз* (Семенівка); 2) «прибудований до хати коридорчик, що використовується як склад, майстерня і т. ін.»: *Однеси заступ дідусеві в лабаз, хай полагодить* (Батьки).

Дієслово *набухкатись* характеризує дві схожі дії: 1) «натягти на себе багато одягу»: *Я набухкалась, а тепер стало душно*

(Сухорабівка); 2) «надмірно наїстися»: *Я так набухкався, що аж живіт болить* (Литвяки).

Семантика слова *лагун* має два відтінки, що виникли на основі спільності функцій означуваних предметів: 1) «дерев'яний бочонок для перевезення води»: *Скидай лагун на полугарбок, поїдемо по воду* (Малий Кобелячок); 2) «великий чавун»: *Мати купила лагун варити картоплі для свиней* (Тахтаулове).

3. Значення, які в конкретних рисах мають далекий зв'язок, що виявляється не прямо, однак виступає в деяких ознаках семантичних одиниць та означуваних предметів. При відповідних зіставленнях та узагальненнях тут простежується певна спільність.

Дієслово *забагарадитися* є носієм трьох значень, хоч і віддалених, проте внутрішньо пов'язаних тим, що всі вони відображають прагнення людини: 1) «задовольнитися, заспокоїтися»: *Я вже забагарадився тим, що маю добрі чоботи на зиму* (Семенівка); 2) «забачитися»: *Забагарадилось тобі влітку мерзлого* (Сіренки, Великокринківського району); 3) «розбагатіти»: *Ти, Федоре, од цього прибутку не забагарадитишся, не бери його* (Білики).

Два значення слова *ковбанка* поєднуються тим, що стосуються предметів, наповнюваних рідиною: 1) «невелика заглибина з водою»: *Набери з ковбанки води та полий капусту* (Зіньків, Зіньківського району); 2) «ополоник для розливання страви»: *У всі миски поналивали ковбанкою страву* (Михайлівка).

Іменник *під* усіма своїми значеннями виражає поняття нижньої частини, хоч і вказує на дуже відмінні предмети: 1) «переважно низовинна цілина, оболонь, поділ»: *Сьогодні ми цілий день пасли корів на поду, там добра паша* (Орданівка); 2) «підлога в хліві»: *Пора вже нам, діду, перестелити підок у хлівці* (Нехвороща, Нехворощанського району); 3) «підпиччя, простір під піччю»: *Поскладай дрова в під, завтра протопимо* (Петрівці, Миргородського району).

Слово *царина* означає різні за зовнішніми рисами предмети, пов'язані загальним поняттям територіального простору: 1) «нива, поле»: *Мої діти на чужих царинах працювали, бо своїх не було* (Сухорабівка); 2) «межа, канава або пустище, що відокремлюють село від поля або одну ділянку землі від іншої»: *Трактори сьогодні працюють за цариною* (Боромля, Тростянецького району, Сумської обл.); 3) «незаселена частина села, вигін»: *Перейди через царину і там подивись на ту частину села* (Малий Кобелячок).

4. Значення, пов'язані між собою тим, що означувані предмети співвідносяться між собою як частина й ціле. Притому одне значення звужується або розширюється і через те виникає новий відтінок.

Слово *ворінка* виступає носієм двох значень: 1) «огорожа біля двору у вигляді стовпців і перекладок»: *Підожди мене біля*

ворілки, а я збігаю в хату (Шишаки); 2) «жердина з молодой вільхи або верби, використовувана для огорожі»: *Нарубайте ворінок та зробіть загін для худоби* (Ялинці).

Іменник *гостинці* має як широке, так і вузьке значення частини від цілого: 1) «подарунки»: *Оце була бабуся й привезла нам різних гостинців* (Мачухи); 2) «цукерки»: *А спитайте в продавця, чи є гостинці* (Слобідка, Миргородського району).

У різних значеннях виступає слово *загата*: 1) «гребля»: *Прорвало уже знову загату, треба її полагодити, а то вода затопить нас* (Орданівка); 2) «обора, загорода з тину»: *Овець уже випустили з загати* (Діброва, Диканського району).

З двома значеннями вживається *підмет*: 1) «поділ, на якому пасуть скот, сіють коноплі та ін.»: *Поїду на підмети убирати коноплі* (Сухорабівка); 2) «орна земля за селом»: *На підмети посіяли жито, а пшеницю на городах* (Судіївка, Полтавського району).

5. Значення, пов'язані переносністю вживання. У такому випадку одне з них виступає основним, а друге переносним, з відтінком фігуральності.

Тут можна назвати *борщівник*, що означає не тільки посудину для борщу, а й глумливу назву рота: *Закрий уже свій борщівник, а то розбалакався так, що й не зупинишся* (Аврамівка).

До цієї ж групи належить іменник *довбешка* — «великий дерев'яний молоток» і глумливе — «нерозумна голова»: *Ти не подумав своєю довбешкою, а наляпав усяких дурниць* (Судіївка).

Іменник *кабан* є назвою самця свиней, а разом з тим образною назвою частини печі: *Наша бабуся сиділа на лежанці та тулилась до теплого кабана* (Градизьке, Градизького району).

Слово *обпацьорений* означає не тільки брудну людину, а ще й знеславлену: *Він уже обпацьорений через свої брехні на все село* (Сухорабівка).

Нарешті, *причеп* — це і «настирлива, нав'язлива людина», і «хлів, прибудований до хати»: *Взимку в причепі у нас дуже холодно й ми забираємо звідти поросят у сіни* (Чутове, Чутівського району).

6. Значення, пов'язані тим, що вони виступають похідними від первісної семантики кореня.

Цей зв'язок простежується на іменнику *стояні*, обидва значення якого походять від семантики основного *стояти*: 1) «стовпи для огорожі та ін.»: *Поставили вже стояні й скорс забор буде готовий* (Шишаки); 2) «пропущені під час косіння стебла»: *Сьогодні тут косарі погано косили пшеницю, бо залишили багато стоянів* (Рудка, Царичанського району, Дніпропетровської обл.).

Два значення слова *осінка* розвинулися від основного *осінній*: 1) «рослина, що сіється восени»: *У нас добре вродила цибуля-*

осінка (Сухорабівка); 2) «короткий жіночий ватний одяг, що носитья восени»: *Надягай свою осінку, а то вже стало холодно* (Кобелячок, Кременчуцького району).

Слово *кручалка* в усіх значеннях має зв'язок з основним *крутити*: 1) «пристосування з круговою їздою для катання дітей»: *Усі наші діти вже розважалися на кручалці* (Малий Кобелячок); 2) «пристосування з круговою їздою на санках для катання на льоду»: *На ставу молодь улаштувала в неділю кручалку* (Зінці, Полтавського району); 3) «прилад з валком для витягання води з колодязя, корба»: *Витягни кручалкою води з колодязя* (Абазівка, Полтавського району).

Усі значення слова *пригородок* походять від семантики дієслова *пригороджувати*: 1) «прибудова до хати»: *Хата мала, тісна, треба зробити для дітей пригородок* (Сухорабівка); 2) «обгороджена біля хати або біля хліва ділянка»: *А на пригородку треба посадити квіти* (Батьки); 3) «загорода, обора»: *Випусти теля з пригородка, нехай іде на пашу* (Орданівка).

Іменник *куцак* усіма значеннями бере початок від прикметника *куций*: 1) «короткий жіночий зимовий одяг»: *Вона купила собі й уже надягла новий куцак* (Великі Сорочинці, Миргородського району); 2) «коротун, курдупель»: *Куцаки тепер уже часто родяться в нас у селі* (Сухорабівка); 3) «відрізан; будь-який укорочений предмет»: *У нас тут партизани з куцакіми сиділи в лісах* (Жовнинне, Градизького району).

Як видно з наведених вище матеріалів, діалектне слово нерідко буває дуже містке за своїм семантичним обсягом. У процесі свого життя воно дістає нові семантичні якості. Фактори ж, що створюють семантичну строкатість слова, чітко не розмежовуються, тісно сплітаються між собою і часто діють у сукупності, у взаємозв'язку. Зокрема, майже скрізь у створенні нової семантичної одиниці виступає дія переносності, сплітаються і взаємно зумовлюються схожість та різноманітність означуваних предметів, спільність функцій і т. ін. Усе це, безперечно, не можна не враховувати. Однак за перевагою певної ознаки слід розрізняти ряд окремих чинників, які не сходяться цілком (і їх не можна ототожнювати), хоч і виступають в організації семантики діалектного слова, в його безперервному збагаченні надто непомітно.

Розгалуження лексичної одиниці на семантичні варіанти свідчить про важливий процес у живому мовленні — про абстрагування, наростання абстрактного значення на основі конкретного. У сучасних полтавських говорах виявляються факти, які потверджують діяння саме такого процесу. Історичний аналіз, характеристика лексико-семантичних одиниць у їхньому розвитку тут були б особливо інтересними, проте деякі явища видаються очевидними і на сучасному матеріалі, оскільки вони становлять результат певного перейденого шляху і якоюсь мірою відображають його.

Словом *бацман* називається великий палець на руці: *Який чудний у тебе ніготь на бацмані* (Михайлівка). Разом з тим це слово вживається для називання будь-чого великого: *Ти зеть увесь бацман хліба з'їв за один раз* (Мачухи).

Іменник *коношок* є пестливою назвою малої дитини: *А твій коношок, здається, навесні родився, чи коли?* (Сухорабівка). Разом з тим це слово вживається для називання будь-чого маленького: *В тебе мисочки кругленькі й гарненькі, треба й собі таких коношок накупити* (Кованьківка, Полтавського району).

Аналогічні явища можна спостерігати, якщо порівнювати значення, хоч би в наведених нижче словах:

корчолуватий: 1) «кривулястий, кривостеблий»: *Наша верба не така корчолувата, як та, що на вулиці* (Красне, Кобеляцького району); 2) «недобрий, некрасивий, невдалий»: *У неї син удався корчолуватий на обличчі* (Литвяки); *У нас продавець з корчолуватою вдачею, його ніхто не любить* (Батьки).

грамуз: 1) «дріб'язок, старі речі, сміття та ін.»: *За огорожу повикидала різний грамуз* (Аврамівка); 2) «безладдя»: *Ви завели в дворі такий грамуз, що соромно перед чужим чоловіком. Та й у хаті у вас лежить усе грамүзом* (Тахтаулове).

ковбасити: 1) «недбало прати білизну»: *Оце так-сяк проковбасити сорочки та й повішать сушити* (Білики); 2) «длубатися, поратися»: *Ти все ковбасиш тут, та й досі не закінчиш цієї ділянки* (Говтва).

приклад: 1) «купка соломи (сіна, очерету і т. ін.), прикладена до більшої скирти»: *Тут ще осталося трохи соломи, зробіть приклад до скирти* (Шишаки); 2) «ожерод соломи (очерету і т. ін.)»: *Наклали ми восени на колгоспному дворі аж чотири приклади соломи, а ще й не всю звозили, на степу теж є один великий приклад* (Жовніне).

Семантика діалектного слова перебуває в певних взаєминах з системою української мови. З цього погляду лексику полтавських говорів можна поділити на три групи: по-перше, слова, що мають значення, співвідносне з загальнонародним і оперте на загальнонародні лексичні форми; по-друге, слова з значенням, що виявляє співвідносність із значенням слів інших діалектів і спирається на спільні з ними лексичні форми; по-третє, слова, семантика яких широко відома саме в межах полтавських говорів і спирається на місцеві діалектні форми.

1. У лексичному складі полтавських говорів наявний шар слів, що за формою збігаються з загальнонародними, проте мають зовсім інше значення, відмінне від узвичаєного в загальнонародній системі.

Так, слово *безодня* означає не щось глибоке, а калюжу: *Тепер після дощу скрізь на вулиці безодні* (Білики); дієслово *глумитися* — це не «знущатися, насміхатися», а «пустувати, не слухати старших (про дітей)»: *Я вже покарала Іванка, а він глумиться знову і нічого не робе, тільки байдидує* (Кованьківка);

іменник *грядкі* — це і «смуги виділеної землі», і «весь город»: *На грядках ми посадили всякі овочі* (Кустолове, Новосанджарського району).

Семантично відмінними від літературно-нормативних у полтавських говорах виявляються, крім того, ще деякі відомі слова: *займати*, що означає не тільки «зачіпати», «захоплювати чи загонити (про тварин)», а й «запрошувати»: *Займай, Килино, свата до себе обідати* (Судіївка); *маякі*, яке має значення не «сигнальні башти», а «поодинокі нескошені стеблини, що залишилися після збирання зернових у полі»: *Ми сьогодні будемо збирати за комбайном маякі* (Сіренки); *пляшка*, яким називають як посудину для рідини, так і скло на лампу: *Треба купити пляшку на лампу, бо стара вже розкололась* (Кустолове); *поставити*, яке, крім загальноновживаної семантики, має ще значення «покласти»: *Постав зошит на стіл. Нащо ти поставила свою хустку на лаві?* (Тахтаулове).

2. У полтавських говорах поширені слова, спільні будовою з відомими в інших діалектах і разом з тим відмінні від них своїм місцевим значенням:

заспіль — відоме з значенням «Сплошь, подряд»¹; у говорах — «завжди»: *Тобі заспіль ніколи, ніколи й поговорити зі мною* (Олександрівка, Козельщинського району); відповідно тажкож:

кландати: 1) «Упрашивать. Вхопив гроші у його з рук та й заховав. Давай вони його кландать, щоб оддав» (Грінч., II, 247—248); 2) «плентатися, чвалати»: *А Іван кландає, наче неживий* (Аврамівка);

притока: 1) «Тупик, глухой переулоч. У притоці хата стоїть... 2) Удобное для какой-нибудь специальной цели место... 3) Касательство, отношение. Що нам за притока до їх? вони самі повезуть своє подушине» (Грінч., III, 446); 4) «здібність, нахил, пристрасть»: *У неї є притока до театру, буде артисткою* (Кустолово-Суходіллка);

причѐпа: 1) «Придира, назойливый, навязчивый человек... Оце причепилась причѐпа...» (Грінч., III, 452); 2) «гачок для причіплювання чого-небудь»: *Прив'яжи мотузку за причѐпу та й тягни так борону на той бік ріллі* (Сухорабівка); 3) «хлів, прибудований до хати»: *Взимку в причѐпі у нас дуже холодно й ми забираємо звідти поросят у сіни* (Чутове);

чалій: 1) «Изсера-коричневый (масть). Тоді дав мені пан коня чалого...» (Грінч., IV, 443); 2) «слабий, кволий, немічний»: *Дід у мене такий чалій, що думаю, чи вже він доживе до весни* (Орданівка);

дзюрочка: 1) «Дзюра... Діра... То так потрібне як дзюра в мості... Ум. Дзюрочка» (Грінч., I, 380); 2) «крапля, крапелька»:

¹ «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка, т. II, К., 1908, стор. 99 (далі скорочено в тексті: Грінч. з зазначенням римською цифрою тому та арабською — сторінки).

У мене з самого ранку й дзюрочки води не було в роті (Старий Коврай, Чернобаївського району, Черкаської обл.);

згін: 1) «Сгоняние в одно место, на́пр. сгоняние скота в одно стадо на одно пастбище. *Якось вставши до овечок рано та раненько, подоїла, в згін прогнала...* 2) Сгоняние с места, изгнание» (Грінч., II, 138); 3) «струмок, течія весняної води»: *Біля згону, що йде з поля, схилилась вербичка* (Пришиб, Кременчуцького району);

кубах: 1) «Ніша біля печі, куди складають сірники. мило та інші господарські речі»: *Поклади в кубаху сірники, щоб не одсиріли* (Іванівка, Ставищенського району, Київської обл.); 2) «висока шапка»: *Вже тепер свою кубаху він з голови не скидає* (Семенівка).

3. У полтавських говорах поширені також слова, вужче локалізовані як формою, так і значенням. До таких слів належать:

вергеля — іронічне «здоровило»: *Ой і вергеля ж ваша дочка* (Малий Кобелячок);

замічкуватий — «спостережливий, пам'ятливий»: *Та цей Карпо у нас замічкуватий, він вам усе пригадає* (Шишаки);

зібкі — «необчищене лушпиння з картоплі»: *На снідання була варена картопля в зібках та огірки* (Червонознам'янка, Кременчуцького району);

лодок — «льодова фігура, на якій (замість санок) спускаються з гори або катаються»: *Він узяв свій лодок і поїхав кататись на річку* (Аврамівка);

підлџи — «поле, де колись росли лози»: *Для шкільних горобів відвели ділянку на підлџах* (Тахтаулове);

плавстуда — «незграба, вайло»: *От який він плавстуда, лізе, як возом їде* (Малий Кобелячок);

пуна — «картопля»: *Звари сьогодні на вечерю пупи* (Пришиб);

розвєра — «ледащо, повія»: *Це розвєра якась вештається по селу, не буде з неї добра* (Сухорабівка);

роздєра — «огорожа навколо двора чи садиби»: *Панасенко новою роздєрою обніс уже свій двір* (Лютенька, Гадяцького району);

смалџ — «палиця, ломака, засмалена на вогні»: *Візьми смалџ та поганяй курей, щоб не бродили по городу* (Зінці);

чамрїдний — «поганий, шкідливий»: *Ну такий він уже чамрїдний, та ще й дурний* (Семенівка);

шестульня — «глиці, шпильки»: *Василь нагріб у лісі шестульня для палива* (Кованьківка);

ярїтис — «червоніти, сердитися, розпалюватися»: *Вона довго ярїлась та вся мінялася, так їй було погано* (Білики).

Семантичне життя діалектної лексики — складний процес, який, однак, відносно легко може бути спостережений, якщо враховувати численні і різноманітні факти в їхньому взаємозв'язку..

Семантичні категорії виявляють найактивнішу сторону мови, через те саме в семантиці слова найвиразніше виступають ті зміни, яких зазнає жива мова. Усе це знаходить свій вираз у складі і будові семантичної системи певної говіркової одиниці.

Групування та систематизація найтиповіших явищ у семантиці полтавської діалектної лексики вказує на основні складники, які відповідають потребам сучасного живого спілкування, з одного боку, та забезпечують дальший розвиток і вдосконалення, з другого. Тут треба розрізняти елементи вже усталені, стійкі в своїй основі, а також відносно рухливі і гнучкі, нові і такі, що наростають. Наростання нового супроводжується складними внутрішніми семантичними процесами, що на їхній основі виникають явища як усвідомлені мовцем, прозорі, так і вже не усвідомлювані; як пов'язані з суміжними семантичними одиницями, так і не пов'язані з ними. Саме за умов таких складних семантичних взаємин відбувається важливий процес абстрагування, розвиток абстрактних значень.

Наростання семантики діалектного слова триває не тільки на основі внутрішніх процесів, а й у взаєминах як із загальнонародною лексикою, так і з лексикою інших діалектів.

Складні процеси живого мовлення створюють семантичну місткість діалектного слова, гнучкість і багатство семантичної системи.

М. Т. БЕЗКИШКІНА
(Полтавський педінститут)

ЗМІНИ В ЛЕКСИЦІ КОНОПЛЯРСТВА ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

**(на матеріалі українських говірок північно-східних
районів Сумщини)**

Поповнення словникового складу мови новими словами і висловами до деякої міри зумовлюється розвитком і змінами в промисловості, сільському господарстві, науці і техніці. Особливо чутливі до змін у суспільстві і виробництві галузеві шари лексики, вживані на означення різних трудових процесів, матеріалів, знарядь виробництва, деталей виробничих обставин та ін. Про це свідчать як наші власні спостереження над однією з груп виробничо-професійної лексики, так і висновки ряду дослідників про характер і шляхи розвитку української літературної мови і діалектів за повоєнного часу¹. Заслугує на увагу міркування Л. Л. Гумецької про те, що між новими словами, які вливаються в мову, переважне місце займає термінологічна лексика, оскільки вона насамперед відбиває безперервний розвиток і зміни в матеріальному та культурному житті суспільства².

Зрушення в коноплярській термінології за радянської доби пов'язані з виникненням промисловості первинної обробки ко-

¹ Див. А. А. Москаленко, Про зміни в українських діалектах після Великої Жовтневої соціалістичної революції, «Діалектологічний бюлетень», вип. I, К., 1949, стор. 36; П. П. Плющ, Розвиток української літературної мови за роки радянської влади, «Українська мова в школі», К., 1957, № 6, стор. 8; П. С. Лисенко, Зміни в лексиці сучасного колгоспного села, «Діалектологічний бюлетень», вип. I, К., 1949, стор. 44, та ін.

² Див. Л. Л. Гумецька, Засоби творення термінологічної лексики в сучасній польській літературній мові, «Лексикографічний бюлетень», вип. IV, К., 1954, стор. 57.

нопель³, забезпеченням наукового ведення коноплярства та новими формами праці в сільському господарстві. Зрозуміло, на все це треба зважати при розгляді нових явищ у лексиці коноплярів.

Коноплепереробна промисловість північно-східних районів Сумщини належить до високорозвинених галузей господарства, і через те мовлення цієї території є дуже показовим для вивчення лексики коноплярів. Розмовна мова коноплярів характеризується, з одного боку, широким освоєнням наукової агрономічної і технічної термінології, а з другого — нівеляцією в ній діалектних рис. Причини цього зрозумілі. Проти дореволюційного часу незрівнянно зріс загальний і технічний рівень коноплярів. Вони підтримують тісні зв'язки з ученими Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур у м. Глухові, з агрономами і техніками. Важливу роль у цьому відіграють районна й обласна преса, лекції на теми, пов'язані з вирощуванням конопель, радіо та ін.

За дореволюційного часу в селах обстежуваної території майже кожна селянська родина займалась вирощуванням і переробкою конопель. Примітивні способи господарювання передавалися з покоління в покоління без особливих змін і ускладнень, а це сприяло збереженню основного ядра коноплярської лексики протягом тривалого часу. Спостерігалася тільки деяка відмінність уживання слів-термінів у вимові чоловіків і жінок, тому що більшість трудових процесів у коноплярстві виконували жінки.

У сучасному колгоспному селі відбувся перерозподіл сил серед носіїв коноплярської лексики. Через те в основу групування населення за ступенем уживаності цієї лексики покладено не вікові відмінності, а трудовий принцип. У колгоспах, а особливо на коноплепереробних заводах і пунктах первинної переробки конопель працює відносно постійна група людей — чоловіки, жінки, молодь. Усі вони є головними носіями коноплярської термінології.

Таким чином, коноплярська лексика ніби сконцентрувалась у мові вужчого кола мовців, ніж до революції. Проте вживання цієї лексики стало виразнішим, зокрема там, де вона набула характеру професіоналізмів. Лексика коноплярів поповнюється літературними технічними й агрономічними термінами, які проникають також і в мову широких кіл населення.

Зміни в лексиці коноплярства, що відбулися або відбуваються за радянської доби, не обмежуються тільки появою нових слів. Вони простежуються передусім у традиційній лексиці, яка є базою для утворення неологізмів, для утворення української літературної термінології.

³ Див. «Промисловість Радянської України за 40 років (1917—1957)». К., 1957, стор. 228—229.

У сучасній коноплярській лексиці обстежуваних районів можна виділити чотири групи слів-термінів, з виникненням і розвитком яких пов'язане становлення цього шару словникового складу мови: 1) традиційні коноплярські слова, засвоєні літературною мовою; 2) старі слова в новому вживанні (пересвідомленні); 3) слова, що з'явилися за післяжовтневого часу (неологізми); 4) слова, що вийшли або виходять з активного вжитку як архаїзми чи напівархаїзми.

1. Коноплярська лексика сучасної української літературної мови в своїй основі є традиційною. Вона успадкована разом із знаряддями і процесами виробництва конопель переважно з спільнослов'янського й спільносхіднослов'янського періодів, хоч має і нашарування пізнішого часу. Ці слова (і словосполучення) відомі майже в усіх діалектах української мови, тобто є загальноновживаними. Це передусім назви самої рослини та її особин (*коноплі, матірка, плоскінь*), твердої частини конопель (*костриця, терміття*), м'якої частини конопель (*волокно, прядиво*), насіння конопель (*сім'я, невійка*), снопів конопель (*горстка, сніп*), процесів вирощування і переробки конопель (*брати, мочити, м'яти, тіпати, терти коноплі, мікати мічки, прясти, ткати* та ін.), способів розставляння снопів (*бабки, хресті, копи*), знарядь праці, їхніх частин та інших предметів (*м'ялка, терниця, прядка, верстат, навій, бердо, ляда, грєбінь; дніще, веретєно, основа, піткання*), мір волокна і ниток (*чїсниця, пасмо, повісмо, міток*) та ін. Не вичерпуючи всіх слів і словосполук цієї групи, зауважимо, що вони позначають основні поняття коноплярства.

У місцевих говірках ці і подібні лексеми мають, звичайно, розгалужену сітку фонетичних і морфологічних варіантів, частина яких властива і російській мові. Своєрідними є, наприклад, такі дані: *пенька* («коноплі»), *замашки(ка)* («плоскінь»), *голівки* («матірка»), *костріка, костра, дудка, білка* («костриця»), *пенька* («волокно з матірки»), *суслони, коси, косиці, помєти, плетьонки, козлі, козлини* (способи розставляння снопів), *м'яльниця* («терниця») та ін. Доля цих слів визначається загальною схильністю коноплярської лексики до нівеляції діалектних рис і зближення її з літературною нормою. Звичайно, цей процес є тривалим і різнобічним. У говірках діє, насамперед, тенденція до вирівнювання і уодноманітнення місцевих лексичних синонімів. Зокрема, з назв площі під коноплями: *конопляння* (Соснівка), *коноплянще* (Тулиголове), *коноплянка* (Будиші), *коноп'яне поле* (Кочерги), *коноп'яник* (у більшості сіл) — за останні роки частіше почало вживатися слово *коноп'яник*, яке, до речі, відоме також у інших говорах (наприклад, на Дніпропетровщині) і зустрічається в художній літературі (пор. *Сухий звук густо покотився в коноп'яниках*⁴). Певне зна-

⁴ О. Десняк, Вибране, К., 1947, стор. 267.

чення має поширеність цього слова в сусідніх російських говірках⁵ і в мові агрономів, пропагандистів та вчених Інституту луб'яних культур, які, розмовляючи, як правило, російською мовою, вживають російський літературний термін *конопляник*.

Давні назви в'язки конопляних стебел (*гѳрстка*, *ручайка*, *сніп*) у місцевих говірках розрізняються за своїм значенням: *гѳрстка* і *ручайка* — «в'язки стебел плосконі» (ці синоніми територіально розмежовуються), а *сніп* — «в'язка стебел матірки». Перші дві назви, що етимологічно пов'язані відповідно з *гѳрсть* і *рука*, тепер звужуються в своєму вжиткові. Термін *сніп*, який етимологічно споріднюють з дієсловом *снувати*⁶, поширюється в своєму вжиткові і стає основною назвою для в'язки стебел як матірки, так і плосконі (пор. у фразі: *вийжемо у снапй, хот' галѳуки, хот' плоскун'*). Це вирівнювання викликане застосуванням механізованого збирання конопель, яке виключає можливість уживання слів, генетично споріднених з назвами *гѳрсть* і *рука*. Словом *сніп* називають і ті в'язки, що приготовлені ручним способом.

Уодноманітнення таких назв характерне, як правило, для всіх говірок обстежених районів, проте зустрічаються випадки, коли цей процес охоплює окремі кола мовців. Так, відомі в говірках варіанти назви твердої частини конопель — *кост-*

ріка, *костріца*, *костріця*; *термуитте*; *дудка*; *білка* — не вживаються виробниками коноплепереробних заводів. Тут виступає лише варіант *костра*, засвоєний під впливом російської мови через технічне навчання, а також через мовний контакт з інженерно-технічним персоналом.

З поширенням уживаності того чи іншого місцевого терміну пов'язуються зміни в його значенні, які мають, звичайно, різноманітний характер. Деякі слова втрачають здавна набуту спеціалізацію, інші гублять ті відтінки, які в сучасному коноплярстві перестали бути істотними. Так, слово *сніп* у дореволюційних селянських господарствах означало «в'язка стебел матірки», а тепер частіше вживається безвідносно до назви особин конопель.

Обстеженим говіркам Сумщини властиві такі назви м'якої частини конопель: *пенька*, *волокно*, *прядиво*. Ці слова становлять спеціалізовані синоніми, у значенні яких виявляється відтінок, пов'язаний зі способом добування м'якої частини рослин, особини, з якої її добувають, і з призначенням м'якої частини. У процесі уодноманітнення цих назв на перше місце за вживаністю виходить (під впливом російської мови) іменник *пенька*. У зв'язку з цим говірки характеризуються поступовим роз-

⁵ Див. В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. II. М., 1955, стор. 152.

⁶ Див. Н. В. Горяев, Сравнительный этимологический словарь русского языка, Тифлис, 1896, стор. 334.

ширенням семантики слова. Первісно слово *пенька*, очевидно, означало м'яку частину стебел матірки до мочіння, а пізніше — ту ж м'яку частину, добуту вже шляхом звичайної переробки матірки після мочіння. Тепер *пенька* — це «основна продукція коноплепереробних заводів, виготовлена з м'якої частини стебел і матірки, і плосконі».

У такому ж напрямі змінюється семантика слова *волокно* — «м'яка частина конопель, зідрана з немочених стебел і вживана для сукання вірвовок». Тепер значення його розширилось і воно виступає синонімом до слова *пенька*.

2. Одним з наслідків нової організації виробничого процесу коноплярства, переходу від ручних способів обробки конопель до механізованих було переусвідомлення семантики деяких коноплярських термінів. Значення старих назв у новому вживанні часом розширюється, часом зміщується, а самі назви можуть використовуватися в нових складних термінах, у новому текстуальному оточенні.

Слова, значення яких розширилося, нечисленні. Серед технічних літературних термінів коноплярське *горстка* означає частину в'язки приготовлених (вимочених і висушених) стебел, які подаються в м'ялку (м'яльно-тіпальний агрегат) розгорненням тонким шаром. Терміном *жменя* називають кількість конопель або волокна, яка може вміститися в руці. У технічну літературу, а з неї в лексику виробників цей термін увійшов як назва приготовлених стебел вагою півтора-два кілограми, що їх беруть для проби і встановлення ступеня готовності.

Розширилася семантика загальновідомого слова *пасмо* (одиниця міри пряжі). У технічній літературі, а також у лексиці коноплярів воно означає пучок волокна вагою 300—400 г, що виходить з машини після переробки горстки стебел.

Слово *кукла* (говірковий синонім до *мічка*) виступає в лексиці заводських коноплярів у значенні невеликого пучка волокна, зав'язаного петлею; з десяти *кукол* роблять *кулітку* («пакунок волокна, що йде на склад готової продукції»).

Розширення значення слів зумовило появу однокореневих неологізмів; так, від *горстка* виникли *горстьовиця* (назва особи за професією) і *горстьова* (подача). У той же спосіб з'явилися синоніми (пор. *пучок* до слова *кукла* і *проба* — до *жменя*). Окремі слова, як *пучок*, *проба*, входять до складу літературної термінології, інші, як *кукла*, *горстьова*, *горстьовиця*, вживаються в мові коноплярів як еквівалент відповідних технічних назв.

Давні коноплярські назви входять у нову літературну термінологію як елементи складних слів, утворених шляхом основоскладання. Напр., слово *коноплі* ввійшло до термінів *коноплесировина*, *коноплесіяння*, *коноплежатка*, *коноплеснопов'язка*, *коноплемолотарка*, *коноплекомбайн*, *коноплесушарня*, *коноплем'ялка*, *коноплесівозміна*, *коноплеволокно*, *коноплеперероб-*

ний, коноплезбиральна; іменник сім'я виступає складовим елементом слів сім'ядблі, сім'янобці, сім'ядбльний та ін.

Пов'язування слова-назви з новим предметом відбувається, як правило, на основі подібності функцій предметів. Випадків функціонального переходу в коноплярській термінології небагато. Традиційні назви м'ялка, мотовило, грєбінь у технічній термінології відповідно стали означати назву машини, яка відокремлює волокно від стебла, тобто виконує роботу первісного примітивного приладу — м'ялки, і певні деталі машини. Зауважимо при цьому, що перенесена назва іноді виконує атрибутивну функцію. Такий прикметник-означення утворюється від дієслівних основ, напр. м'яльна (машина), м'яльні (вальці) — від м'яти, тіпальна (машина) — від тіпати.

У лексику говірок проникають терміни, які становлять назви загальновідомих предметів, напр., коноплемолотарка, коноплекомбайн та ін. Іноді спостерігається відступ від літературної норми: замість коноплепереробний завод уживається, напр., пенькозавод, рідше — конопляний завод. Це пояснюється новою технічною термінологією, яка ще не стала надбанням загальнонародної мови, а також впливом російської мови.

Одним з активних джерел, що поновлює традиційну термінологію, є вживання її в новому мовному оточенні. «Розвиток виробництва, техніки значно розширив можливості поєднання слів. У цій галузі закладені найширші можливості збагачення словникового складу»⁷. Нові словосполучення, до яких увіходять давніші лексичні елементи, складаються з двох, трьох, чотирьох і більше слів. Так, слово коноплі поєднується зі значно ширшим колом слів, ніж за дожовтневої доби, напр.: агротехніка конопель, зеленцеві коноплі, насінництво конопель, однобонні коноплі, селекція конопель, комплексна переробка конопель, підвищення товарності конопель, первинна переробка конопель та ін.

За межі давніших сполук вийшов прикметник конопляний (коноплярський), напр.: конопляний день, конопляні сівозміни, коноплярський колгосп, коноплярська ланка та ін.

У багатьох нових сполуках уживається слово волокно, напр.: знімник волокна, засмоктування волокна, луб'яне волокно, прочісування волокна, штапель волокна, приймання готового волокна з машини, розтягування волокна в стрічку, упаковка чесаного волокна в кулітки та ін.

У нових словосполученнях виступають і такі традиційні назви, як костриця (пор. видування костриці), тіпання (пор. поле тіпання) та ін.

Більшість цих словосполучень у говірках не набула загального поширення і вживається лише працівниками коноплепере-

⁷ С. И. Ожегов, Основные черты развития русского языка в советскую эпоху, «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», М., 1951, т. X, вып. 1, стор. 35.

робних заводів, тобто належить до професіоналізмів. Деякі ж із них переростають межі професійно-виробничої лексики і стають загальноновживаними (пор. *зеленціві коноплі, конопляний день, коноплярський колгосп, коноплярська ланка* та ін.).

3. Коноплярська лексика поповнилась і поповнюється новими словами і висловами, які, відбиваючи нові процеси в коноплярстві, становлять назви рослин, сировини, що з неї виготовляється волокно заводським способом, назви нових знарядь праці і їхніх частин, терміни, пов'язані з добуванням волокна, назви напівфабрикатів виробництва, назви різних якостей, мір, осіб за професіями, будівель і різних споруд та ін.

Неологізми у коноплярській термінології творяться кількома шляхами. Слід указати передусім на використання внутрішніх можливостей цього шару слів, коштом яких творяться значеннєві неологізми, тобто слова зі зміненим значенням, напр.: *горстка, жменя, м'ялка* (і похідні від них — *горстьова, м'яльні (вальці)*); складні: *коноплекомбайн, коноплемолотарка* та ін.; словосполучки: *зеленціві коноплі, однодомні коноплі* і под.

Численнішу групу слів становлять неологізми, утворені від загальнонародних основ шляхом звуження, спеціалізації значення та перенесенням назв на нові предмети.

Професійно-технічне звуження може бути двох типів: «звуження, яке призводить до повної втрати зв'язку з попереднім, ширшим значенням, і звуження, яке зберігає ті чи інші зв'язки з попереднім розумінням слова»⁸.

До першого типу утворень належить *соломка* («зібрані і вимолочені, але не мочені коноплі»), що виникло від основи *солома* за допомогою суфікса *-к-*, який не надає цьому слову експресивного забарвлення, а вказує на обмеженість його значення, спеціалізацію і семантичну відчуженість від попереднього значення.

Слово *зеленець* у коноплярську лексику ввійшло як вузько-спеціалізована назва рослини конопель, що сіються на волокно і збираються з недостиглим насінням. Проте остання ознака не є істотною для нового значення слова, оскільки воно вказує лише на мету посіву конопель (на волокно). Таким чином, коноплярський термін *зеленець* повністю втрачає зв'язок з попереднім словом.

Агрономічні терміни *зеленець* і *соломка* набули загального поширення в говірці коноплярів без помітного відхилення від літературної норми, хоч слово *зеленець* у поодиноких випадках має варіант *зеленок*. Утворення такого ж типу *пятьорка, шістьорка, семьорка, девятка* є, за походженням, російськими.

⁸ Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, Изд-во АН СССР, М., 1953, стор. 68.

Виробничники в розмовній мові вживають їх як назви сортів приготовлених стебел конопель або волокна.

Прикладом утворення другого типу можуть бути слова *намотка* («волокно, намотане на м'яльні вальці, шийки валів і підшипники»), *недоработка* і *недотрѳоп* («пасма волокна, що виходять з машини закостриченими»).

Слід відзначити, що порівняно велике число коноплярських назв є віддієслівними іменами. Утворення віддієслівних іменників — явище, взагалі поширене в термінологічній лексиці. Ф. П. Філін, наприклад, зазначає: «Після колективізації... йде масове утворення віддієслівно-іменних термінів, які вживаються насамперед письменнішим прошарком населення, потім переходять у мову й інших колгоспників»⁹.

Формування віддієслівних коноплярських термінів передусім зумовлюється практичною потребою конкретизувати в назвах кожний виробничий акт, який у ланцюзі інших виділяється як цілком самостійний, має свою специфіку і потребує спеціального устаткування, професійної підготовленості людей та ін. Так, посилюється вживання утворених від інфінітива *мочити* іменників *мочіння*, *замочування*, *замочка*; від *сушити* — *сушка*, *сушіння*, *підсушування*. Сюди ж належать назви осіб за професією чи за родом заняття, напр.: *фасувальниця* (<фасувати), *укладчик* (<укладати), *скиртувальник* (<скиртувати), *подавальниця* (<подавати), *сортувальниця* (<сортувати), *віднощиця* (<відносити), *сушильниця* (<сушити), *мочильник* (<мочити), *знімальник* (<знімати), *приймальниця* (<приймати), *підв'язчиця* (<підв'язувати), *намотчиця* (<намотувати), *пресувальник* (<пресувати), *чесальник* (<чесати) та ін.

Завважимо, що ця термінологія ще не усталена і тому-то в говірках поширені різні лексичні паралелізми, напр., особу, яка формує горстку для подачі в машину, називають *формувальниця шѳру*, *подавальниця* (говірково *задавальщиця*), *горстьовщиця*. Разом з тим однією й тією ж лексеєю можуть позначатися особи, що виконують різну роботу, напр. *подавальниця* («піднощиця стебел до м'ялки», «піднощиця відходів тіпання на стіл» та ін.).

У сучасному коноплярстві ведеться облік ваги сировини, через те різницю між вимоченими і немоченими коноплями називають *умочка* (від *умокнути*).

Чимало нових слів появилось у коноплярській лексиці внаслідок перенесення назв з одних предметів на інші за схожістю їхніх ознак, напр.: *пліт*, замість *пѳмак* («споруда, що в неї закладають коноплі для замочування»), *віяло*, *курінь*, *буравкі*, *змійки* (способи розставлення снопів під час сушіння).

У складі нової літературної термінології є іншомовні слова.

⁹ Ф. П. Ф и л и н, Исследование о лексике русских говоров, М.—Л., 1936, стор. 193.

Серед цієї групи термінів назвемо лише ті, що поширені в усному вжитку коноплярів-спеціалістів, напр.: *кдниси* («спосіб розставлення снопів для сушіння»), *тук*, *туківання* («готування конопель до мочіння»), *кіпа*, *кулітка* («в'язки готового волокна»), *шбха* («навіс для укладання солімки і приготовлених стебел») та ін.

Літературні неологізми з галузі коноплярства помітно входять у мову колгоспників, особливо ті, що означають загальновідомі предмети. Велику роль у цьому відіграє передусім безпосередня участь широких кіл населення у вирощуванні, збиранні і первинній переробці конопель. Слід додати, що диференціація коноплярської лексики внаслідок появи новотворів і запозичених слів цим не обмежується. Коноплярі і широкі кола населення коноплесійних районів створюють до літературних термінів свої лексичні еквіваленти, напр., *голован*, *голованчик*, *пробійчик* — до терміна *кулітка*.

4. За нашого часу змінилося співвідношення між активними і пасивними елементами коноплярської термінології. Активізувалося вживання термінів, пов'язаних із збиранням і первинною обробкою конопель, унаслідок розвитку коноплярства за позитивної доби. Однак помітно звузилася вживаність давніших, традиційних термінів, особливо тих, що стосуються деяких ланок процесу прядіння та ткацтва і не є однорідними як з погляду ваги понять, позначуваних ними, так і щодо ступеня наближення їх до пасивного прошарку слів-архаїзмів чи напівархаїзмів. Це, зокрема, назви знарядь праці і частин їх: *терниця*, *гребінь*, *гребінка*, *днійце*, *прядка*, *снівниця*, *верстат*, *навій*, *бёрдо*, *човник*; назви процесів: *прядти*, *ткати*, *сукати* (нитки), *накидати* (основу) та ін.; назви продуктів виробництва: *нітки*, *вал*, *пряжа*, *кльчя*; назви осіб за виконуваною роботою: *ткач*, *пряха* та ін.

Напівархаїчного характеру набули переважно назви другорядних деталей знарядь праці, насамперед ті, що в говірках досить диференційовані (напр., окремі назви частин верстата і прядки: *жбкки*, *кружало*, *клькля*, *кладка*, *нагрудник*, *пакатьбл*, *пранбжкки*, *поперечниця*, *прискалок*, *собачка*, *упбриці*, *ушки*, *цуцик*, *циганка*, *щблкалка* та багато інших, відомих тепер лише старим людям).

Деякі назви цього типу зовсім вийшли з ужитку (їх не пам'ятають навіть літні люди). При потребі замість них уживаються описові звороти, напр.: *лавка, що сидить*; *палочка, що натягувать полотно*; *верьвовочка, що собачку адкидає*, та ін.

* * *

Розглянутий тут лексичний матеріал відбиває мовно-термінологічну практику говірок тієї місцевості, де найбільше розвинулося коноплярство за нашого часу. Територіально і з діалект-

ного погляду ці говірки є віддаленими від діалектної основи сучасної української літературної мови.

Коноплярська лексика радянського періоду порівняно з її минулим має певні особливості. У зміні цієї галузі слів помітну роль відіграє нова організація всього виробничого процесу в коноплярстві, виникнення коноплярської промисловості та ін.

Поповнення коноплярської термінології йде, з одного боку, шляхом змін традиційної лексики або, точніше, шляхом перусвідомлення значень старих слів і використання їх для утворення складних термінів — неологізмів і, з другого боку, шляхом появи нових слів, які надходять із загальнонародної мови і науково-технічної та агрономічної термінології.

Ф. А. НЕПИЙВОДА
(Черкаський педінститут)

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЮ ЛЕКСИКОЮ В ГОВІРКАХ ЧЕРКАЩИНИ

Кафедра мовознавства Черкаського педінституту розпочала 1959 р. вивчення сільськогосподарської лексики в говірках Черкащини, залучивши до цієї роботи також і студентів філологічного факультету.

Для дослідження сільськогосподарської лексики використовуються передусім матеріали, зібрані за Програмою ДАУ. Та оскільки ця програма не могла передбачити широкого запису слів, пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом, перед дослідниками постало завдання скласти спеціальну програму для збирання обласної сільськогосподарської лексики. Наша програма переслідує мету охопити слова, які позначають: а) різноманітні процеси праці (оранка, готування насіння до сівби, сівба і вирощування врожаю зернових, технічних та інших культур, збирання врожаю, розподіл і зберігання його); б) агротехнічну культуру колгоспного виробництва; в) якісну характеристику праці; г) різні спеціальності; д) машини і сільськогосподарські знаряддя; е) поняття тваринництва, бджільництва та інших галузей сільськогосподарського виробництва.

На основі попередніх записів нами була складена «Анкета для збирання сільськогосподарської лексики української мови на Черкащині». Ця анкета містить 416 питань.

Запис сільськогосподарської лексики вже проведений у ряді сіл Черкаської обл.

Попереднє ознайомлення з матеріалом свідчить про багатство сільськогосподарської лексики і про постійне розширення її.

Словник колгоспника поповнився такими словами, як *електродітня, електроплуг, кукурудзокомбайн, гібридизація, кормокухня, бульдозер* (у с. Москаленках, Чорнобаївського району, замість *канавокопач* у інших говірках), *зоотехнік* та ін.

Певний науковий інтерес становлять деякі особливості вживання сучасної сільськогосподарської лексики.

Так, у процесі колективного господарювання часто усталюються слова з диференційованим значенням відповідно до широко вживаної в індивідуальному господарстві загальної назви певного предмета (напр., приміщення для тварин удома називається *повітка*, а в колгоспі — *корівник*, *конюшня* — с. Нове Життя, Чернобаївського району).

Шар криги на посівах, на поверхні землі чи шар снігу називається *льодьва корка* (с. Геронимівка, Черкаського району), *льодяна корка* (с. Митьки, Золотоніського району), *блюдце* (с. Нове Життя), поряд із цим — *льодянка* (с. Великі Канівці, Чернобаївського району), *голощик* (с. Ковтуни, Золотоніського району) і паралельно *голощик* (у старшого покоління) та *льодяна корка* (у молоді — с. Полствин, Канівського району).

Вузька ділянка землі має назви — *гінка* (Полствин, Ковтуни), *загінка* (Москаленки, Митьки; с. Гусакове, Звенигородського району) і паралельно *ділянка*. Слово *загін* означає «загороджене місце для скоту» (Ковтуни, Великі Канівці).

Не орана кілька років земля, що заросла дикою рослинністю, зветься *гуляща* (Полствин; с. Слобода Мироновича, Черкаського району), *переліг* або *гуляща* (Ковтуни, Гусакове), *перелітки*, *переліток* (Москаленки), *залехи* (Великі Канівці).

Поряд із загальноновживаним *цілина* («земля, ніколи не орана») зустрічається *новина* (Полствин) і *цілік* (Геронимівка).

Шар ґрунту, піднятий плугом, переважно називається *скіба*, проте зрідка зустрічається також *пласт* і *плита*. (Полствин; с. Дацьки, Корсунь-Шевченківського району).

До дуже поширених назв способу оранки *у розгін*, *у склад* чи менше вживаних *у складок*, *в огон'у* (с. Богданівка, Драбівського району, Гусакове) трапляються паралелі *цоб*, *соб* (Великі Канівці, Геронимівка та ін.) або лише *цоб* (Митьки).

Вико-вівсяна суміш переважно називається *віко-овес* (Ковтуни, Москаленки, Геронимівка та ін.) і рідше, як паралель, — *вікомішанка*, а також *мішанка* (говірки сіл Звенигородського, Черкаського і Канівського районів), як у подільських говорах, та *насівка* (Митьки).

У більшості говірок Черкащини міжрядний обробіток ґрунту звуть *розпашування*, а знаряддя для цього обробітку — *розпашник*. Через те процес механізованого обробітку (напр., картоплі) позначається дієсловом *розпашувати*, а обробітку ручним способом — *окучувати*, тимчасом як у подільських і полтавських говорах відповідно до останнього дієслова вживається *підгортати*.

З назвою знаряддя для ручного обробітку просапних культур — *сапа* в говірках Черкащини пов'язується поняття дії *полоти* і поняття роботи — *прополювання*, а не *сапати*, *сапання* (чи *просапка*), як у південно-західних говорах.

Обмолочений ціпом без розв'язування сніп жита або пшениці на Черкащині, як і в інших місцевостях, називається *околот*.

Цей іменник має, очевидно, спільний корінь з дієсловом *обколоти́ти* або *обколота́ти* — «вимолотити», яке в сучасних говірках Черкащини не зустрічається¹. У с. Геронимівці відповідно до *околот* зафіксовано *клепанець*, пов'язане з дієсловом *клепа́ти* — «молотити».

Значення слова *околот* подекуди має незначні відмінності. Наприклад, у с. Геронимівці *околот* (або *околоти́на*) це — «куль (сніп) будь-якої соломи».

Приміщення для сільськогосподарського реманенту зветься переважно *навіс*, *піднавіс* (села Білозір'я і Думанці, Черкаського району) або тільки *піднавіс* (с. Бирлівка, Драбівського району) чи *навіс* (с. Степівка, Уманського району). Говірково тут на місці давнього **Ѣ** засвідчується рефлекс **е**: *наве́с* (с. Паланочка, Маньківського району, села Тимошівка і Радиванівка, Кам'янського району) або *поднаве́с* (с. Ломовате, Черкаського району). Зрідка з відповідним значенням уживаються слова *закат* (с. Мокра Калигірка, Шполянського району) і *закатник* (с. Мельники, Золотоніського району, с. Озірне, Звенигородського району).

Іноді назва одного предмета переноситься на інший. Наприклад, здебільшого розрізнявані *ожер'єд* або *озе^ир'єд* (Богданівка) — «велика кладка соломи» і *стіг*, *стіжок*, *скірта* — «велика кладка снопів» з диференціацією: *скірта* — «довга кладка», *стіг* — «кругла і трохи менша кладка» (говірки сіл Золотоніського, Чернобаївського та інших районів) — частково виявляють зміщення семантики: *скірта* — «велика кладка соломи» (Геронимівка, Полствин), хоч процес кладки снопів — *скиртува́ння*.

Говірки Черкащини нерідко засвідчують синонімічне багатство сільськогосподарської лексики. Так, поряд із словами *заступ*, *лопата* вживається *копаніця* із таким же самим значенням або з значенням — «знаряддя для копання буряків» (пор. *копа́чка* в подільських говорах).

До загальнопоширеного *кукурудза* (*кукургу́за*, *кукуру́за*) в багатьох говірках виявляється синонім *пшінка* (с. Степанки, Черкаського району, Нове Життя, Москаленки, Геронимівка та ін.), а також *качані*. Відповідно називаються й стебла цієї рослини — *кукурудзіння*, *пшініння*, *качаніння*. Назва культури *кукурудза* вживається, як правило, в колгоспному виробництві.

Стебла буряків мають назви *гічка* і *свекла*, хоч перша з них стосується зрізаних стебел (пор. *дай свекли свині*, але *привезли з поля гічку* — с. Теклине, Смілянського району).

Пропуски в оранці називаються *огріх* (*гріх*), *окрайок*, *угол*, *обніжок* (*обміжок*), *край* (Великі Канівці, Степанки та ін.). За

¹ У говірці с. Чапаєвки, Золотоніського району, виявлено *околота́ти* в значенні «вибити зерно, обмолотити ціпом, не розв'язуючи снопів, призначених на околот», хоч це дієслово утворене, ймовірно, від іменника, а не навпаки.

цими словами усталилися певні відтінки в значенні: *огріх* є родовим поняттям пропуску взагалі, тимчасом як поняття пропуску на краю, в куті, на смузі біля канави чи межі через неможливість захопити їх тракторним або кінним плугом передаються словами *окра́йок*, *край*, *уго́л*, *обніжок* (*обміжок*), а також *грівиця* — «залишок від оранки біля межі» (Геронимівка).

Сільськогосподарська лексика говірок Черкащини виявляє різні способи словотворення. Досить багатим є насамперед суфіксальне і префіксальне творення.

До продуктивних суфіксів належать **-ник**, **-арник**, за допомогою яких утворюються іменники, що означають назви: а) приміщень: *корівник* (*корóвник*), *свина́рник*, *зімник* — «приміщення для зимівлі бджіл» (с. Савківка, Чорнобаївського району), *омі́шник* (Нове життя), *емі́шник* (Білозір'я), *ольшани́к* (Степанки) — те ж, що й *зімник*; *ові́шник* (Москаленки); *вівча́рник*, *кура́тник*, *теля́тник* (Степанки) та ін.²; б) просторів і місць: *пасті́вник* (Чапаєвка, Москаленки); *розса́дник* і паралельне *парник* (Дацьки, Полствин); в) спеціальностей і роду занять (з наявністю морфологічних варіантів **-ниц(я)**, **-ичк(а)** для позначення осіб жіночої статі): *воловник*, *теля́тник* — *теля́тниця*, *кроля́тник* — *кроля́тниця*, *кура́тник* — *кура́тниця* (Білозір'я)³, *буга́йник* (с. Смільченці, Лисянського району), *чередні́к* — *чередні́чка*, *пташи́ниця* (Білоусівка).

Для творення назв людей за родом діяльності широко вживається також суфікс **-ар** (для жіночого роду **-арк(а)**, рідше **-арш(а)**): *молоча́р* — *молоча́рка*, *до́яр* — *до́ярка*, *ветерина́р* — *ветерина́рша* (Дацьки); *свина́р* — *свина́рка*, *птаха́р* — *птаха́рка* (Полствин); *вівча́р*, *скота́р* — без відповідних форм жіночого роду, *птаха́рка*, *до́ярка*, *свина́рка*, *молоча́рка* — без відповідних форм чоловічого роду (Великі Канівці).

Загальнопоширеним у черкаських говірках є творення назв просторових понять за допомогою суфікса **-ищ(е)** (без негативного забарвлення): *скі́ртище*, *жі́тнйще* або *ржі́ще*, *бу́рячіще*, *пшени́шнйще*, *пастові́ще* (Полствин); *иржі́ще* (Москаленки); *пшени́чйще*, *прі́сище*, *гре́чище*, *бу́рячйще*, *льо́нище*, *соняшничі́йще*, *ові́сище* (Дацьки). З тим же значенням зрідка вживаються суфікси **-инн(я)**, **-і́вк(а)**, а в західночеркаських говірках — також **-иськ(о)**: *бу́рячіння*, *соняшничі́ння*, *гре́чківка* (Полствин); *пасові́сько* (с. Водяники, Звенигородського району).

Суфікси **-анн(я)**, **-енн(я)** виступають у абстрактних, переважно віддієслівних, іменниках, що є назвами різних процесів сільськогосподарських робіт: *перелопáчування*, *прові́ання*, *ре-*

² Аналогічне значення нерідко передається за допомогою суфікса **-арн(я)** або **-н(я)** — часто в одних і тих же говірках: *пташа́рня* (с. Білоусівка, Дроби́вського району, Полствин); *свина́рня*, *коню́шня*, *коровня* (Богданівка), *вівча́рня*, *свина́рня*, *коровня* (Озірне) та ін.

³ Слова *теля́тник*, *кура́тник*, *кроля́тник* уживаються також у значенні приміщення.

шетування, дармування, віяння (Великі Канівці). Характерно, що в деяких говірках іменники цього типу не вживаються і перевага віддається дієслівним формам.

Серед віддієслівних іменників зустрічаються новотвори: *діскування* — «обробіток землі дисковим культиватором» (Москаленки); *пружинення* — «обробіток землі пружинним культиватором» (Савківка); *пукання* (Ковтуни), що походить від назви сільськогосподарського знаряддя *букер* (діалектно *лукар*).

До новотворів належить і *букетування* (паралельно *букетівка*) — «механічне проріджування рослин, при якому в рядку залишаються групи, або букети» (Дацьки, Полствин).

Навпаки, деяка частина віддієслівних іменників забувається. Так, поступово виходить з ужитку слово *га[е]рманування* (Полствин) чи *гарменування* (Великі Канівці), що означає примітивний спосіб молотби за допомогою котка. Відповідно тепер уживається *молотіння* (*комбайном, молотаркою, ціпом*).

Для називання процесів дії в говірках Черкащини зрідка вживаються ще суфікси *-іvk(a)*, *-овк(a)*, *-нк(a)*, *-к(a)*: *луцівка* (Москаленки), *луцівка* (Водяники); *машинівка* — «молотба молотаркою (машиною)» (Великі Канівці, Чапавка); *полінка* (*прополка*), *шарівка*, *проривка*, *п(р)овірка* (Савківка). Притому ці суфікси виступають, як правило, у вигляді морфологічних паралелей (пор. *луцівка* — *луціння, машинівка* — *молотба* та ін.).

Продуктивним способом творення слів є словоскладання. Тут досить згадати хоч би такі випадки, як *снігозатримка, снігозатримання, лісонасадження, лісосмуга* (Білоусівка, Драбівського району); *кормозапарник, кролеферма* (Білозір'я); *коренерізка, силосорізка* (Гусакове); *електродолка* (Дацьки); *електроводоківка, комбікорм* (Великі Канівці) і под.

Слід відзначити цікавий випадок використання наголосу як засобу розрізнення семантики слів. Таким випадком семантичної диференціації є паралелі *чірвоніти* — «достигати, визрівати» і *червоніти* — «мати червоний колір, соромитися» (пор. у фразі: *Дивись, Ганно, який перець. Говорили, що він не чірвоніє, а він чірвоніє* — с. Змагайлівка, Черкаського району).

Коротке ознайомлення з деякими особливостями сільськогосподарської лексики, поширеної в говірках Черкащини, свідчить про багатство цієї лексики, про постійне розширення її, про співіснування і взаємодіяння діалектної і загальнолітературної сільськогосподарської лексики та ін.

Широке вивчення розглядової лексики допомагає усвідомленню загальних процесів розвитку мови і, зокрема, визначенню активних способів словотворення за сучасної доби. А це, безперечно, має певну вагу і для лексикології та лексикографії, і для інших галузей мовознавства.

В. А. ПРОКОПЕНКО
(Чернівецький держуніверситет)

ПРО ДІЕСЛІВНУ ЛЕКСИКУ БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРОК

Лексика буковинських говірок багатьма своїми рисами відрізняється від словникового складу української літературної мови. Тривала ізоляція Буковини від основного масиву українських земель обмежувала вплив літературної мови на буковинські говірки, внаслідок чого вони зберегли чимало специфічних слів, характерних для вужчого чи ширшого кола говірок української мови.

Серед місцевої лексики чимало відмінностей виявляють дієслова, вивчення яких має велике значення як для сучасної літературної мови, так і для історичної діалектології.

У цій статті ми розглядаємо загальноповживану дієслівну лексику і лексику буковинських говірок, залишаючи поза увагою специфічну дієслівну лексику сільськогосподарського виробництва та різних ремесел. У основу статті покладено матеріал, зібраний у селах Заставнівського, Садгірського, Новоселицького, Хотинського, Кельменецького і Сокирянського районів, тобто в говірках північно-східної частини Чернівецької обл.

Значення великої кількості дієслів, таких, як *вірити*, *возити*, *носити*, *давати*, *прати*, *народжуватися*, *помирати*, *робити* і багатьох інших, у досліджуваних говірках збігається з узвичаєним у літературній мові.

Деякі ж дієслова, характерні для літературної мови, в буковинських говірках відрізняються своєю семантикою або мають додаткові значення, які збереглися з давніших часів чи розвинулися пізніше. Це можна простежити на низці прикладів. Так, дієслово *гул'ати* має додаткове значення «танцювати»: *Турок б'є нагайем і каже гул'айте* (Коб.)¹; *Д'іукэ, а ви чо́му нэ гул'айітэ?*

¹ У тексті вжито таких скорочень: **Ат.** — с. Атаки, Хотинського району; **Б.** — с. Вікно, Заставнівського району; **Голуб.** — с. Голубівка, Новоселицького району; **Гр.** — с. Грушівці, Кельменецького району; **З.** — м. Заставна, Заставнівського району; **Задуб.** — с. Задубівка, Садгірського району; **Зел.** —

(3.). Це значення відбите і в художніх творах: *Дівчина... не гуляла, вимовляючися, що не вміє гуляти* (Кобилян., II, 274).

З кількома значеннями в українській мові та її говорах уживається дієслово *завдати* (Грінч.). У буковинських говірках зустрічаються ще інші, властиві тільки їм, значення: а) «піддати»: *Мар'їє, заўдай мэн'і уйёску* (Кельм.); *Мой, заўдай мэн'і цей склёчок, бо йду до млина* (Кул.); б) «улити сметану в кип'ячене молоко для виготовлення ржанки»: *Треба нін'ки заўдаги молоко* (З.); *Мама на дорогу заўдали молоко* (Зел.). Широко вживається також словосполучка *заўдаване молоко*.

Крім загальновідомих значень дієслова *знати* (Грінч.), у говірках Буковини виявляється ще «вміти»: *Треба наймити му'ара зробити н'ич, бо сам не знайу* (Зел.); *Та добре йак знати усе, і грати, і корову дойти* (Коб.); *Тан'а знайе сапати, уже сапала своїй курудзи* (Голуб.). Слід відзначити, що слово *вміти* в буковинських говірках з'явилось лише за радянського часу під впливом літературної мови і вживається переважно учнями та молоддю.

З додатковими значеннями виступають дієслова *йти, ходити*. Перше часто означає «іхати»: *Голова прийде, йак зліпає дес а́то чи кол'їу, а ф'іроу н'і* (З.); *Треба йти у Черніуці до Над'і* (Яр.). У мовознавчій літературі вже говорилося, що дієслова, похідні від *ид, ход, шьл* ще за давньоруської доби мали широкий обсяг значень і вживалися відповідно до сучасних *іхати, плити, летіти*, тобто вказували лише на сам факт пересування, залишаючи поза увагою його засоби². Отже, вживання *йти* з зна-

с. Зелена, Ів. — с. Іванівці, Кельм. — с. Кельменці, Кельменецького району; Коб. — с. Коболчин, Сокирянського району; Кост. — с. Кострижівка, Кул. — с. Кулівці, Заставнівського району; Лом. — с. Ломачинці, Сокирянського району; Нед. — с. Недобойвіці, Хотинського району; Нов. — с. Новоселиця, Под. — с. Подвір'ївка, Кельменецького району; Прил. — с. Прилипче, Заставнівського району; Р. — с. Рингач, Новоселицького району; Т. — с. Топорівці, Садгірського району; Ш. — с. Шилівці, Хотинського району; Яр. — с. Ярівка, Новоселицького району (всі перелічені села — Чернівецької обл.); Грінч. — «Словарь української мови», за ред. Б. Д. Грінченка, т. I—IV, К., 1907—1909; Даль — В. И. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. I—IV, М., 1955; Желех. — Є. Желехівський, Малорусько-німецький словар, Львів, 1886; Кобилян. — О. Кобилянська, Твори, т. I, II, К., 1956; Мельн. — О. С. Мельничук, Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області), «Лексикографічний бюлетень», вип. II, К., 1952; Нос. — И. И. Носович, Словарь белорусского наречия, СПб., 1870; Тимч. — «Історичний словник українського языка», за ред. Є. К. Тимченка, т. I, X.—K., 1930; Франко — «Галицько-руські народні приповідки. Зібрав і упорядкував І. Франко», «Етнографічний збірник», т. XVI, Львів, 1901—1905, т. XXVIII, Львів, 1910; Шух. — В. Шухевич, Гуцульщина, «Матеріали до українсько-руської етнології», т. I, II, Львів, 1899—1900; Ярош. — Є. Ярошинська, Вибрані твори, К., 1958.

У наступних посиланнях римськими цифрами позначається том, арабськими — сторінка.

² Ф. П. Филин, Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей), «Ученые записки Ленинградского государственного пединститута им. А. И. Герцена», т. 80, Л., 1949, стор. 193.

ченням «їхати» слід вважати за семантичний діалектизм, що зберігся в говірках від далекої давнини. Це значення дієслова відоме і в карпатських говорах³. Друге — *ходити* — вживається з значенням «іти»: *Коб'у, ходи до татка, ходи* (Прил.); *Ходи ста, Мар'ійко* (Ат.).

В українській мові та її говорах полісемантичністю відзначається *класти* (Грінч.). У буковинських говірках воно вживається з такими значеннями: а) «будувати»: *Хату по плану поклау, дві в'ікні попрі дорозі* (Задуб.); *От поклау двір, на усе селó* (Ш.); б) «ставити»: *Як кладут хату, то кладут сòх'і* (В.); *Поклали сторожу коло ус'іх шл'ах'іу* (В.); в) «розпалювати»: *Зара буду вогон' класти, у хат'і так студэно* (Прил.); *Чобані поклали вогніско* (Кельм.); г) «вити»: *Буз'ок наклау гн'їздо на стодолі* (З.); д) «солити, квасити»: *У г'ілетку кладуг капусту, ог'іркї, мала г'ілечїна д'ла сїра чи брінзи* (Р.). Крім того, *класти* має ряд значень, властивих тільки буковинським говіркам: а) «садовити; саджати»: *Молода гòс'ц'іу кладé за с'к'іу, а сама їде гул'ати* (Нед.); *Тато поклау мэнé пèред себе і насваріу* (Р.); *На тому кавалку барабул'у клала, не рóдит* (В.). З такою семантикою *класти* зустрічається і в художній літературі: *Але, як Василка оповїла, що то я перша надїйшла на готар по заході сонця, то вже не знала, де мене класти, як до мене говорити* (Ярош., 99); б) «призначати»: *Брата шче ў сороков'ім рóц'і поклали головоу с'іл'ради* (Голуб.); *Тр'ох треба ў резеру покласти* (В.); в) «вішати»: *Це шафа одèжу класти* (Прил.); *Поклад' сардак на клинок* (З.); г) «уставляти зуби»: *П'їшла до м'їста, хог'їла зуби покласти* (Задуб.); д) «щепити віспу, робити уколи»: *Мэн'ї клали в'їспу, а вона здулала* (Р.); *Як буде йїсти, то уколи класти нэ будэмо* (Коб.); е) «ставити оцінку»: *Мэн'ї учїтел'ка поклала пїат'* (Задуб.).

Дієслово *розбиратис'а* вживається з значенням «розходитися»: *Ми обгорнїли дві д'їл'анки картофел' і роз'їбралисa* (Коб.).

Додаткові значення в буковинських говірках має дієслово *рубати* — а) «різати»: *Товаришу продавец, відрубайтэ мэн'ї цей кавалок* (тканини. — В. П.) (З.); *Якус косту признали, рубати треба* (Коб.). З такою семантикою дієслово *рубати* вживається в наддністрянських (Желех.) та карпатських говорах⁴; б) «стригти»: *Не підрубуй такий файний чупэр, бо шкода* (З.).

Багатозначне дієслово *сидіти*, як і в інших українських говорах, означає — а) «знаходитись, мешкати»: *Дома сид'іу к'ін', корова, то усе ў стайн'і* (Задуб.); *На тому кут'і м'їа мама сидїт* (Прил.); б) «лежати, зберігатись»: *См'їт'а сидїт серед хати* (Коб.); *Шубкї сидїли дбуго* (в крамниці. — В. П.), *нїхтò йїх*

³ С. П. Бевзенко, До характеристики складу лексики українських діалектів, «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XXVI, вип. 2, Ужгород, 1957, стор. 176.

⁴ Й. О. Дзендзелівський, Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття, Ужгород, 1958, стор. 38.

на брау (Задуб.); *Картóпл'а добра, до ліпн'а сид'їтїме* (Прил.).

Відоме з кількома значеннями *стояти* (Грінч.) у місцевих говірках виступає замість *лежати*: *У хорóмах на лауці хл'їб* (паляниці. — В. П.) *стойау* (Нед.); *Поклад' книжку, най* *стойт* (З.); *Верётка на пэч'ї стойала* (Кельм.); *А лїжкї у мене* *стойа у стол'ї* (Кост.). Із значенням «лежати» це слово зустрічається і в творах художньої літератури: *... я мушу сушити собі голову, як обійтись у нїй без сардака, коли він стоятїме в канцелярїї* (Ярош., 132). У гуцульських говірках *стояти* вживається з значенням «висіти» (Шух., II, 127). Думається, що дієслово *стояти* в минулому було семантично ширшим, ніж у сучасній літературній мові. Окремі додаткові значення його збереглися в околичних говорах української мови. Це слід сказати і про семантику дієслів *знати*, *класти*, *сидіти* та ін. Відмінні або додаткові значення загальноновживаних дієслів могли виникати на ґрунті говірок і пізніше та зберігатися внаслідок відсутності інтенсивних міжтериторіальних зносин.

Серед дієслів, що властиві лише буковинським говіркам, найчастіше зустрічаються ті, морфемний склад яких широко відомий літературній мові, хоч структурно вони відмінні від літературних відповідників.

Значно частіше від літературного *соромитися* вживається його синонім *устидатиса[а]*: *С'їдайте у наш'ї хат'ї, на устїдайтиса* (Лом.); *Та ти си на устїдайїш це робїти* (Кул.). Цей говірковий синонім відбитий і в мові письменників: *Вона завстїдалась і не рухалась з свого сховку* (Кобилян., I, 428). Відомий він у гуцульських (Шух., II, 123), наддністрянських та подільських⁵ говорах. Дуже поширений у говірках Буковини похідний від того ж кореня прикметник *устїдлівий*: *На буд'те так'ї устїдлів'ї, ви на дома* (В.). Цей прикметник відомий також південноподільським говорам (Мельн.). Розглядані факти засвідчені ще українськими пам'ятками XVI—XVII ст. (Тимч., I, 345).

Паралельно до літературного *бїдувати* та говіркового *б'їдити* вживається *г'їркувати*: *Стара г'їркувала сама у хат'ї* (Нов.); *Іа так наг'їркуваласи, най бог боронїт* (Т.).

Буковинське говіркове *дїхт'їти* має значення — «швидко і важко дихати», рідше — «сопти»: *Чогó ти так дїхтїш, хто за тобоу гóниси?* (Под.); *Хлóпэц дїхт'їу цілу н'їч* (Нов.). Це дієслово вживається також у волинських говірках (Грінч.) та говірках галицьких лемків⁶.

Поряд з рідкісними *глузувати*, *знуцатися* в досліджуваних

⁵ М. Номис, Українські приказки, прислів'я і таке інше, СПб., 1864, № 6177.

⁶ І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 410.

говірках виступає збиткуватиса[u]: *Що ти збиткуєса надб мноюу?* (Ш.); *Що то за чолв'ік, іак в'ін збиткуєси над неу* (Под.). У цьому значенні розглядане дієслово відоме багатьом південно-західним говорам (Грінч.).

Частіше, ніж літературне *шкугильгати*, зустрічається *крівати*: *Чолв'ік тоді кривау на ногу* (Нов.); *Микола уже два роки криває* (Под.).

Загальноновживаним у буковинських говірках є *пилувати(са)* — «поспішати»: *Кол'ц'у, нэ пилуй лигати, бо удависси* (Прил.); *Нэ пилуйса дуже, бо забудеш шос уз'ати* (Нов.); *Зимойу будэм в'ідпочивати, а літом треба пилувати робити* (Коб.). З цією семантикою дієслово *пилувати* властиве південноподільським (Мельн.), наддністрянським (Желех.) та карпатським⁷ говорам.

У значенні «мати зверхність» для мовлення переважно людей старшого віку характерне *правувати*: *В'ін так правує над нейу!* (Лом.). Це дієслово з тим же значенням поширене в говорах Наддністрянщини (Желех.) та Середньої Наддніпрящини (Грінч.). З афіксом *-ся*, як і в багатьох інших говірках (Грінч.), воно означає — «судитися»: *На пол'ах мѣжи л'уд'мі то мѣжа, коліс правувалиси за мѣжу* (Задуб.); *Правувалиси, правувалиси, та і'чѣ с того не в'ішло* (Кул.). Відповідний факт виявлений і в говорах білоруської мови (Нос.).

Деяким говіркам Буковини властиве *публічити* в значенні — «прилюдно соромити»: *Отак старѣ спублічила пѣрубка* (Нов.).

Це слово, що відоме також гуцульським говіркам (Шух., II, 178), походить від іменника *публіка*, який (під впливом, певне, говірок) у книжній мові XVII ст. виступав із значенням «ганьба»⁸.

Дієслово *пуличкувати (пол'ічкувати)*, зафіксоване в говірках центральної частини області, означає — «бити по обличчю»: *Хто це тебе так в'іпул'ічкувау?* (Нов.).

Здебільшого людьми старшого віку вживається *спротівити(са)* в значенні «потривожити(ся)» (про внутрішні органи людини): *Золотнік спротівила, тре горн'а пѣрѣвѣрнѣти, то п'і-дѣймиса на м'ісце* (Нед.); *Баба горшѣк пѣрѣвѣрнѣла на чѣрво, бо їй золотнік спротівіуси* (Зел.). У деяких говірках зустрічається синонім *згрунтувати*. *Підн'ала м'іх і згрунтувала собі золотнік* (Кул.).

Від іменника *ч'іп* у говірках Буковини твориться дієслово *чипіти* — «стояти непорушно, стовбичити»: *Чупіт тут над душѣу* (Кул.); пор. у східноподільських говірках *чап'іти*⁹. У східнобу-

⁷ І. Верхратський, Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. XXX, Львів, 1899, стор. 245.

⁸ П. Житецкий, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века, К., 1889, стор. 74.

⁹ П. С. Лисенко, Лексичні особливості говірок Ставищанського району, Київської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. V, К., 1955, стор. 38.

ковинських говірках це дієслово має варіант *чопіти*: *Чого ти там чопиш?* (Зел.); *І чого в'ін чопит отут?* (Под.). У наддністрянських говорах дієслово *чипіти* вживається також у значенні «непорушно сидіти» (Желех.).

Одним із найпоширеніших дієслів, утворених від звуконаслідувальних коренів, що відрізняються від своїх відповідників у літературній мові, є *пукати* — «тріскатися: розвиватися, розпускатися»: *А шо йім бракуйе, гарбузі попукали в'ід сонца* (Голуб.); *У нас йе файн'і рози, подивіса, Йухтіно, чи шче нэ розпукали* (Коб.). Від *пукати* вживається дієприкметник *пукатий*: *Треба, шоб пом'ідора була чэрвона і нэ пуката* (Прил.). З таким же значенням *пукати* зустрічається в художніх творах:... *а серце мало не пукло, видячи, як Маланка сіла коло наймита* (Ярош., 55); *Трава почала зеленіти, дерева взяли розпукатися* (Ярош., 121). З відзначеною семантикою це дієслово зустрічається в говірках гуцульських¹⁰, карпатських¹¹, наддністрянських (Желех.), у говорі галицьких лемків¹², а також у російській (Даль) і білоруській (Нос.) мовах.

Серед специфічних дієслів буковинських говірок є лексичні архаїзми. Це, зокрема, *варувати(ся)*, що має значення «берегти(ся), остерігатися» (пор. давньоруське *варовати*): *Т'амн'у, шо лиш варувау голову, абі нэ в'ідарти воч'і* (Т.); *Варуйса, бо пэрэйіде ф'іра* (Ш.); *Ви соб'і ййште скоромне, а йа буду варуватиса* (Нед.). З указаним значенням *варувати* поширене в ряді околичних говірок південно-західної діалектної групи: галицьких лемків¹³, наддністрянських (Франко, XVI, 140), карпатських¹⁴ і гуцульських (Шух., II, 118).

Архаїзм *уздр'іти* (пор. давньоруське *възърѣти*) в буковинських говірках виявляє значення — «побачити»: *В'ін йак уздр'іу мйачик, то такого плачу було* (Прил.); *Йа ўздр'іла своґо р'ідного татка та йак заплачу* (Под.).

До загальнонародного *бачити*, яке трапляється в кількох говірках східних районів області, здебільшого поширений синонім *відіти* (пор. давньоруське *видѣти*): *Дійуйуси, а ніц нэ віджу* (З.); *Йа від'іла, йак ви йшли попри с'іл'раду* (Задуб.); *А чи сти нэ від'іли мого чол'ов'іка? — Від'іу, — каже той, — добре жийе, та грощий нэ майе, просіу, абісти йіму трох'і дали* (В.). З таким же значенням це дієслово записане

¹⁰ Див. Фольклорні матеріали кафедри української літератури Чернівецького держуніверситету, т. III, стор. 207 (с. Кислиці, Путильського району).

¹¹ С. П. Бевзенко, *зазнач. праця*, стор. 185.

¹² І. Верхратський, *Про говор галицьких лемків*, стор. 458.

¹³ Там же, стор. 414.

¹⁴ І. Верхратський, *Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. XXX, стор. 206.*

в багатьох південно-західних говірках: покутських¹⁵, гуцульських¹⁶, карпатських¹⁷ та наддністрянських (Франко, XVI, 164—168).

У мовленні літніх людей часто вживається дієслово *клякати* з значенням — «присідати»: *Набэру поўний м'іх шул'к'іу, оз'му зубами, на кол'іни прикл'єкну та й си поволінки п'ідоймайу, та так зуби пов'іривала* (В.); *А коліс л'їди кл'акали на кол'іна пэрэд панами* (Нов.). Пор. давньоруське *клячити* — «нагинатися, шкутильгати», польське *klekać* — «ставати на коліна». У ряді інших південно-західних говорів української мови *клякати* відоме з значенням — «опускатися, присідати» (Грінч.). Зустрічається воно і в художніх творах на буковинських теми:... *бачив, як вона клячала перед ним, благаючи его не покидати єї бідної* (Ярош., 88); *Так, бабуня шептала молитву, а я, приклякнувши і спираючись ліктями на її колінах, числила морщинки* (Кобил'ян., I, 124—125).

Дуже характерне для досліджуваних говірок *пр'атати* (*пр'єтати*) — «прибирати, наводити порядок» (пор. давньоруське *спр'атати* — «прибрати»): *Іа нэ можу ўстати, а мэн'і треба попр'атати ў хат'і* (Под.); *Ви покі пійшэте, а йа працу, зам'ітайу* (Коб.); *Прийшли брат'а, а ў хат'і чїсто, попр'єтано* (Голуб.). Окремі говірки виявляють значення — «вибирати викопану чи виорану картоплю», «збирати з землі фрукти»: *Одн'і копайут, а йнші'і йдуг і ў казані пр'ачуг* (Нед.); *П'ісл'а бур'і багато йаблук попадало, іді, Мар'іє, попр'ач* (Под.). Це дієслово є також у творах художньої літератури: *Зараз почали попрятувати, замітати, порохи вибивати* (Ярош., 214) З таким значенням воно збереглося в карпатських¹⁸, наддністрянських¹⁹ і південноподільських (Мельн.) говірках та в російській мові (Даль). У гуцульських говірках відомий віддієслівний іменник *прятанє* — «прибирання» (Шух., I, 215).

Давньоруське *пудити(ся)* («гнати, проганяти») в буковинських говірках відоме також із значенням «полохати(ся), лякати(ся)»: *Чайки л'ітайут та й п'іукайут, шо йїх розпудили* (В.); *А трухан так си напудіу, ф'іст роспустіу* (З.); *Так напудіуса, аж мокрий* (Коб.). Значення «лякати(ся)» відбите художньою літературою: *Протопопа перепудився й сам побіг до кухні по воду* (Ярош., 226); а також зустрічається в гуцуль-

¹⁵ Див. матеріали говірки с. Видинова, Снятинського району, Станіславської обл.

¹⁶ Див. Фольклорні матеріали кафедри української літератури Чернівецького держуніверситету, т. I, стор. 69.

¹⁷ С. П. Бевзенко, *зазнач.* праця, стор. 185.

¹⁸ І. Верхратський, *Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. XLIV, Львів, 1901, стор. 140.*

¹⁹ П. І. Приступа, *Говірки Брюховицького району, Львівської області, К., 1957, стор. 119.*

ських (Шух., II, 140) і карпатських говорах²⁰. У південнопо-дільських говірках *пудити* зафіксоване з значенням — «гнати, проганяти» (Мельн., 91). У російській (Даль) та білоруській (Нос.) мовах воно відоме з обома значеннями.

До слів широкого вжитку в буковинських говірках належить *т'ати* — «різати, рубати» (пор. давньоруське *тати* — «рубати, сікти»): *Ой, йакбі ти мойу пригодбн'ку знала, ти би соб'і крыла ут'ала* (Ів.); *Утнй мэн'і троху дроу* (Ш.). Це значення відоме в багатьох говірках української мови (Грінч.). Засвідчене воно і в художніх творах: *А я тобі кіски обітну, коби ти на него лиш подивилась* (Ярош., 98). Крім того, *т'ати* має ще переносне значення — «купити»: *Ад'іт йакє фayne ут'ала* (купила тканину. — В. П.) (Под.).

Специфічна дієслівна лексика досліджуваних говірок поповнилася також засвоєннями з інших мов. Серед запозичень узагалі основну масу, як відомо, становлять іменники; значно менше виявляється прикметників та прислівників і зовсім мало — дієслів²¹. У значній групі лексичних запозичень, характерних для буковинських говірок, на дієслова теж припадає невеликий відсоток.

Досить уживаним у досліджуваних говірках є *банувати* — «журитися», «шкодувати», рідше — «гніватися»: *В'ін дбўго бануваў за нейу, а тод'і уз'аў соб'і другу* (Гр.); *Ад'іт йак'і файн'і гутийі, нэ купэте, будэте банувати* (Нед.); *Нэ бануй на мэнэ, знайэш, йакє мэн'і гóre* (Коб.). Розглядане дієслово походить від угорського *bán, banni* — «жаліти, шкодувати». Воно поширене в багатьох говірках південно-західної діалектної групи: покутських²², гуцульських²³, бойківських²⁴, наддністрянських (Франко, XVI, 140) та південноподільських (Мельн., 72) і зустрічається в одній із старовинних народних пісень Буковини:... *ци не будеш, файна любко, за мнов банувати*²⁵.

Паралельно до *господарювати* в північній частині досліджуваних говірок часто вживається його синонім *газдувати* (від угорського *gazda* — «господар»): *Коліс газдували сам'і по соб'і, а тэпер у колгоз'і* (З.); *Ми поклали хату та й зачали газдувати* (Т.). Це запозичення зустрічається в творах буковинських письменників: *Як же він думає з нею газдувати?*

²⁰ С. П. Бевзенко, зазнач. праця, стор. 185.

²¹ Див. Л. А. Булаховський, Нариси з загального мовознавства, ж. «Українська мова в школі», 1953, № 6, стор. 23.

²² В. Стефанік, Повне зібрання творів, т. I, К., 1949, стор. 353.

²³ Див. Фольклорні матеріали кафедри української літератури Чернівецького держуніверситету, т. III, стор. 104 (с. Шепіт, Путильського району).

²⁴ Ю. Кміт, Словник бойківського говору, «Літопис Бойківщини», Самбір, ч. 3, 1934, стор. 11.

²⁵ Г. И. Купчанко, Песни буковинского народа, «Записки юго-западного отдела Русского географического общества», т. II, К., 1875, стор. 413.

(Ярош., 327); *Згадував також, що покинув би студії і пішов газдувати* (Кобилян., I, 223). Відоме воно і в наддністрянських говірках (Желех.).

Частіше, ніж загальноновживані *доглядати, стерегти*, трапляється в говірках *пазити*: *Прийшла черга пазити й на того хлбнца* (З.); *Пазитор зробіу колибу виноград пазити* (Нед.). Дієслово *пазити* відбите старослов'янськими пам'ятками і збереглося в деяких сучасних мовах (пор. болг. *пазя*, молд. *а пэзи* і румун. *а разі*). У буковинських говірках *пазити* могло з'явитися, як і деякі інші, хоч і нечисленні, слова, безпосередньо з болгарської мови. Уживання його підтримується, ймовірно, молдавською мовою. Це дієслово з тим же значенням властиве наддністрянським (Желех.), гуцульським²⁶ та карпатським говорам²⁷.

У говірках Чернівецької обл. поширене дієслово *рихтувати* — «готувати, лагодити» (пор. нім. *richten* з полісемією): *Мама зрихтувала мэн'ї на дорогу шмат'е* (Нов.). З таким значенням воно відоме в багатьох говорах української мови (Грінч.).

Крім *чистити, вичищати* («усувати бруд піском або цеглою»), які вживаються рідше, в буковинських говірках поширене *шурувати*: *Ляку і столец шче шурувати буду* (Голуб.); *Оз'мі н'іску і обшуруй шл'ін* (Кул.). З цим значенням *шурувати* відоме в наддністрянських (Франко, XXVIII, 347) та покутських²⁸ говірках. Розглядане слово слід уважати за германізм (пор. нім. *scheuern* — «терти, чистити, мити»), що з'явився в говірках через посередництво польської мови (пор. польське *szorować* — «мити, скребти») ²⁹. З'явлення германізмів у такий спосіб цілком можливе, оскільки на Буковині між українським населенням здавна мешкають поляки.

Слід відзначити, що взагалі германізмів і, зокрема, дієслівних значно більше в західній частині досліджуваних говірок, територія яких понад півтора століття була в складі Австрії. У говірках східних районів Чернівецької обл. вони вживаються рідше або й зовсім відсутні. Так, напр., у селах Заставнівського і Садгірського районів від старих людей ще можна почути: *родл'уватиси* — «спускатися на санчатах» (пор. нім. *rodeln*), *шпацірувати* або *п'іті на шпацір* — «прогулюватися» (< нім. *spazieren*). У говірках східних районів ці слова відсутні.

²⁶ Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 78.

²⁷ І. Верхратський, Знадоба до пізнання угорсько-руських говорів, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. XXX, стор. 243.

²⁸ В. Стефанік, зазнач. праця, стор. 359.

²⁹ А. Вгускнер, Słownik etymologiczny języka polskiego, Krakow, 1927, стор. 552.

Переважну більшість специфічної дієслівної лексики буковинських говірок становлять дієслова, утворені з уживаних у літературній мові морфем. Вони в основному похідні від спільнослов'янських та спільносхіднослов'янських коренів. Серед них найбільше дієслів, характерних для лексичного складу південно-західних говірок. Є дієслова, відомі в інших говорах української мови, а також у російській та білоруській мовах, що свідчить про спільність джерел східнослов'янських мов та про наявність у них спільних засобів словотвору.

Певну групу становлять дієслова, відмінні від уживаних у літературній українській мові відповідників своєю семантикою.

Іншомовні засвоєння серед специфічної дієслівної лексики в буковинських говірках кількісно є нечисленними.

П. С. ЛИСЕНКО

(Інститут мовознавства АН УРСР)

ПРО ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ДІАЛЕКТНИХ (ЗОНАЛЬНИХ) СЛОВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У створенні діалектних словників окремих мов народів СРСР є велика потреба. Немає сумніву в тому, що поряд із складанням діалектологічних атласів найважливішим завданням у галузі вивчення національних мов є підготування діалектних словників.

На Україні, особливо в зв'язку з укладанням шеститомного українсько-російського словника і початком роботи над великим десятитомним тлумачним словником української мови, постає важливе завдання в ділянці складання діалектних (зональних) словників української мови. Ще 1956 р. цьому питанню спеціально була присвячена IX Республіканська діалектологічна нарада, на якій обговорювався проект побудови словника українських говорів та інші питання, пов'язані з підготовкою діалектних словників української мови.

З причин зайнятості роботою над Діалектологічним атласом української мови відділ діалектології Інституту мовознавства АН УРСР не зміг приділити великої уваги укладанню діалектних словників. Проте певна робота провадиться, і вже зібраний, як у Інституті мовознавства, так і на місцях, значний лексичний матеріал. Ідеться передусім про словники закарпатських діалектів, підготовлені І. А. Панькевичем і вчителем М. А. Грицаком; про «Словник бойківських говорів», над яким уже багато років працює завідувач кафедри слов'янських мов Львівського держуніверситету доц. М. Й. Онишкевич; про вивчення лексики покутських говорів, що його провадить Станіславський педінститут, де ст. викладач кафедри української мови та літератури О. М. Шляхов упорядкував «Програму-питальник для збирання матеріалів до діалектологічного словника покутських говорів»; про значний матеріал з лексики говорів Чернівецької області,

зібраний І. С. Колесником, викладачем Вінницького педінституту; про старанні розробки низки питань лексики Нижньої Наддністрянщини та Закарпаття, опубліковані доц. Ужгородського держуніверситету Й. О. Дзензелівським. Один населений пункт Житомирської області детально дослідив з погляду лексичного складу ст. науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР Л. С. Паламарчук. Співробітниками Інституту мовознавства чимало уваги приділено дослідженню діалектної лексики Чернігівщини, Черкащини та Київщини. «Словник полтавських говорів» підготував проф. В. С. Вашенко; над складанням словника західної Полтавщини працює науковий співробітник Інституту мовознавства І. О. Варченко; лексику говорів Сумщини вивчають доц. Сумського педінституту С. І. Дорошенко і ст. викладач Херсонського педінституту І. І. Приймак; «Словник діалектизмів українських говорів Одеської області» видав 1958 р. доц. А. А. Москаленко; словник говірки с. Писарівки (на Одещині) опублікував 1952 р. ст. науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР О. С. Мельничук.

Систематичне збирання і публікація фактичних матеріалів з окремих говірок чи груп територіально близьких говорів з метою глибокого вивчення діалектних особливостей має першорядне значення для розв'язання багатьох питань історії формування і розвитку української мови, а також деяких інших теоретичних і практичних питань мовознавства.

Дослідження діалектної лексики будь-якої групи говорів може дати важливі матеріали для з'ясування процесу заселення окремих територій України.

Сучасні діалекти нерідко зберігають значні відкладення мовних особливостей минулих періодів, тому-то специфічна діалектна лексика може бути цінним матеріалом для важливих узагальнень і висновків як у галузі мовознавства, так і в галузі історії, етнографії, фольклористики та інших наук. Крім того, ця лексика забезпечить викладачів діалектології в вищій школі необхідними даними для характеристики говорів української мови.

За останні роки, особливо після Великої Вітчизняної війни, вивчення діалектів української мови значно поліпшилося. Творчі можливості ряду наукових колективів у процесі роботи над дослідженням говорів української мови, зокрема над створенням діалектологічного атласа, значно зросли і тепер на обміркування можуть бути вже поставлені ті питання принципового і методичного характеру, що пов'язані зі збиранням і вивченням діалектної лексики як для словників окремих говіркових груп, так і для майбутнього зведеного словника говорів української мови¹.

¹ У науковій літературі обидва ці типи словників називають обласними, однак це неточно щодо словника, який об'єднує лексику говорів усієї мови. Словники окремих груп говорів слід називати діалектними.

Тепер питання про можливість створення діалектних зональних словників і зведеного словника повинні бути поставлені і розглянуті окремо, оскільки різниця в підході до розв'язання цих питань, що відзначається станом відповідних джерел, надто помітна. Можливість створення словника з охопленням лексики всіх українських говорів перебуває в безпосередній залежності від кількості і якості публікацій лексикографічного характеру з окремих груп говорів української мови. До того часу, поки ще не досліджена лексика окремих груп говорів української мови, ставити питання про створення зведеного словника говорів української мови навряд чи реально.

Отже, перш ніж приступити до зведеного діалектного словника української народної мови, необхідно підготувати ряд окремих місцевих (зональних) діалектних словників принаймні основних говорів української мови.

Без применшення ваги всього того, що було зроблено в галузі діалектної лексикографії за дореволюційних часів, слід відзначити, що справжніх діалектних словників українська лексикографія того періоду не дала.

Ні словникові спроби О. Афанасьєва-Чужбинського та К. Шейковського (1861 р.), ні словникові додатки, що їх наводили в своїх монографіях про південно-західні говори І. Верхратський та В. Гнатюк, ні, зрештою, «Словарь малороссийских идиомов» М. Закревського (1861 р.) і навіть «Словник української мови» проф. Д. Яворницького, виданий у Катеринославі 1919 р. (т. I, А—К), задовольнити нас не можуть. Більше того, два останні словники (М. Закревського та Д. Яворницького) можуть бути зразками хибних принципів побудови словників і методів добору матеріалів. «Вони беруть матеріал звідки завгодно, від друзів і знайомих, з вірогідних і не цілком певних друкованих джерел, як сучасних, так і стародавніх (аж до середньовічних). У цих словниках разом з лексикою загальною і спеціальною вміщені випадкові топонімічні або етнонімічні терміни, навіть власні імена»².

В опублікованих словниках і словникових матеріалах дореволюційної доби не лише відсутня належна розробка значень окремих слів, а й далеко не завжди наводиться достатня кількість прикладів на вживання цих слів. Часто справа обмежується простим перекладом місцевих слів літературними відповідниками; відсутні, як правило, дані про форми слів; у багатьох випадках немає точних вказівок на те, де саме записане те чи інше слово, і т. ін.

Тепер ставиться завдання складати діалектні словники на новому, вищому рівні, що відповідає сучасному станові розвитку лексикографії. Головне в упорядкуванні словників на

² Б. О. Ларін, Принципи укладання обласних словників української мови, «Діалектологічний бюлетень», вип. VI, К., 1956, стор. 4.

новому етапі — це безпосереднє вивчення лексики говорів у зв'язку з дослідженням живої народної мови, а не випадкові записи окремих слів, як це було в минулому.

Матеріал для пробної розробки діалектного словника української мови нами взято з північних (точніше, середньо- і східнополіських) говорів. У цих говорах, які за характером граматичної будови і словникового складу помітно відрізняються від літературної мови, виявляється більше специфічної лексики, ніж, напр., у говірках південно-східних діалектів.

Для цього словника використано записи з 128 нас. пунктів чотирьох областей — Чернігівської (84), Житомирської (22), Київської (21) і Сумської (1).

Діалектна лексика середньо- і східнополіських говорів записувалась у процесі збирання матеріалів для Діалектологічного атласа української мови. З огляду на це словником охоплено лише факти живого народного мовлення, записані як самим автором під час обстеження говірок, так і діалектологічними експедиціями Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Житомирського та Київського педінститутів за «Програмою для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови».

Основу словника становить лексика, що була зібрана нами протягом 1948—1958 рр. на території Михайло-Коцюбинського, Олишівського та Остерського районів Чернігівської області і Димерського, Поліського та Розважівського районів Київської області. Мета словника — зафіксувати і витлумачити лексику розмовної мови, яка не ввійшла в систему лексики загальнонаціональної мови. Словник реєструє різноманітні лексичні одиниці, далеко не однакові за територіальним поширенням. Одні з них виступають на досить широких територіях, а деякі, навпаки, є вузьколокальними, відомими в межах лише одного населеного пункту, поширені серед людей лише одного роду діяльності, певного віку і под.³

У роботі над складанням діалектних словників необхідно насамперед виробити загальні принципи, конкретні технічні способи і послідовно їх дотримуватись.

Об'єктом для словника середньо- і східнополіських говорів української мови, як і взагалі для діалектних словників окремих говіркових зон, доцільно брати такі групи слів:

1. Слова, не вживані в літературній мові, — незалежно від того, відомі вони в інших говорах української мови чи ні, — напр.: **абієчка** *с. р.* обичайка, обід у ситі; **аляляс** *бот.* бузок; **атарича** придане, майно, яке дають батьки дочці, коли вона виходить заміж; **узріх** *с. г.* пропуск у оранці, косінні;

³ Див. В. С. Ващенко, Побудова словника українських говірок (проект), Дніпропетровськ, 1956, стор. 3.

глузди *анат.* нутрощі; двадцятка монета вартістю 10 копійок, і т. ін.

2. Загальновідомі слова, які в місцевих говірках виступають з іншим, ніж у літературній мові, значенням, напр.: **базар** майдан; **банка** кільце, з допомогою якого коса скріплюється з кіссям; **балалайка** *с. г.* пропуск під час орання трактором, і под.

3. Запозичення з російської мови або давньоруські успадкування, властиві також російській мові, напр.: **атвал** полиця, частина плуга; **восток** схід; **город** місто, та ін.

4. Слова, запозичені з інших мов, напр.: білор. **лэташній** торішній, минулий; **лётась, лётось** торік; польське **дупа** 1) тупий кінець яйця; 2) задня частина човна; нім. **гунт** собака; **пляц** площа; евр. **гугаль, гуголь** рід їжі з пшеничного борошна, і т. ін.

5. Застарілі слова дореволюційної доби, вживані людьми старшого віку, напр.: **вакан** ділянка землі площею 5—10 десятин; **восьмигривеник** монета вартістю 20 копійок; **вѣжа** в'язниця для відбуття покарання за незначну провину; **диби** пристрій для підвішування колиски під час праці на полі, і под.

6. Слова, що виступають у розмові з малими дітьми, напр.: **зюзя** холод, холодно; **зюма** долівка; **каба** уявна страхтлива істота; **келя** цукерка; **пітя** вода; **цівеня** пташеня, та ін.

7. Поширені в багатьох говорах слова, що є характернішими для усно-розмовного вжитку, ніж для літературної мови, напр.: **довбешка** довбня; **доділний: додільна** **с о р о ч к а** довга суцільна жіноча сорочка з односортного полотна без підточки; **друзка** тріска, кусочок дерева; **підсипать, підсипать** підкладати, підкласти яйця під квочку для висиджування курчат.

8. Слова, що мають інші, ніж у літературній мові, граматичні ознаки або відрізняються певними незакономірними, непослідовними в системі говірок явищами, напр.: **касінок** *ч. р.* косинка; **олей** *ч. р.* олія; **морга** *ж. р.* морг, одиниця виміру землі; **прем'є** *с. р.* премія; **коляса** *мн.* колеса; **крохва** кроква, та ін.

9. Скорочені слова, як-от: **маб** мабуть; **тра, тре** треба; **коб** коли б, якби, і т. ін.

10. Слова, які відрізняються від літературної норми місцем наголосу, напр.: **кліма**т****, **греб**т**** та ін., а також ті, в яких місце наголосу визначає їхню семантику, напр. **гис**я**** вигук, яким відганяють гусей і **гис**я**** вигук, яким відганяють овець.

Щодо внесення до діалектного словника тієї чи іншої категорії слів можуть виникати різні спірні питання. Напр., чи слід вводити такі форми слів, як здрібнілі (зменшені), збільшені, пестливі і зневажливі?

Подібні труднощі виникають і в питанні про внесення до словника елементів лексики, що зазнала народної етимології. Щодо потреби охоплення її словником є різні погляди. Нам здається, що до діалектних словників можна вводити всі ті слова з позначенням народного етимологізування, які мають місцеві особливості, і ті, літературні відповідники яких важко розпізнаються, напр.: **добілізovať** мобілізувати; **грамотіз** ре-матизм; **дінджал** кинжал; **лімінь** алюміній, і под.

Інколи буває дуже важко визначити, наскільки те чи інше слово є діалектним і чи заслуговує воно на внесення до діалектного словника. У цих випадках ми дотримуємося тієї думки, що краще дати не зовсім діалектне слово, ніж взагалі його не давати.

У реєстрі за алфавітом розміщуються окремі, ізольовані від тексту, слова, а також деякі словосполучення, що є цілісними лексичними одиницями, в найближчому до місцевої вимови писемному варіанті (пор. **баба скалазуба фольк.** баба-яга; **руб-ча́ста качу́лка** рубель для качання білизни, та ін.).

У словнику до окремих реєстрових слів подаються тільки деякі граматичні ремарки, найнеобхідніші для характеристики цих слів, для розуміння семантики їх та ін.

Відмінювані слова наводяться в початковій формі: іменні частини мови — в наз. відм. одн., дієслова — в неозначеній формі. Ремарками про належність реєстрового слова до певної частини мови позначаються лише незмінні частини мови.

Грамматичний рід іменників наводиться тільки в тих випадках, коли він не збігається з нормами літературної мови, напр.: **морга ж. р., гарбуза ж. р., прём'е с. р.,** і под.

У деяких групах іменників позначається (як правило, скорочено) форма род. відм., зокрема:

а) в іменниках чол. роду на приголосний, напр.: **арашняк, -ку́, арим'як, -ка́, бжак, -га; аввінь, -ню, ковбань, -ня, гузь, -зя; печкур, -ра́, жур, -ру;**

б) в іменниках чол. роду з випадним або перехідним голосним у основі, напр.: **прямок, -мка, прослідок, -дку, просопі-вель, -вця, сачок, -чка; курієнь (род. куреня), маруиг (род. марагу);**

в) в іменниках жін. роду на м'який приголосний і на шиплячий, якщо закінчення род. відм. не відповідає нормам літературної мови, напр.: **ата́рица, -ци, верені́ца, -ци, миш, -ши, вош, -ши;**

г) у переважній більшості іменників, що мають тільки форму множини, як-от: **саматужки, -жак, тагані́, -нуов, ви́шки, -кив, тарані́, -нуов.**

Форма наз. відм. мн. іменників позначається в тих випадках, коли вона, порівняно з формою наз. відм. одн., має ту

або іншу відмінність, напр.: **адѐнак**, *мн.* **адьѐнки**; **брак**, *мн.* **бракі**; **га̀ра**, *мн.* **га̀рі**; **кічка**, *мн.* **кічки**, і т. ін.

Крім слів «нейтральних», які вміщуються в словнику без стилістичної характеристики і ніякими ремарками не супроводжуються, до всіх інших слів наводяться різні стилістичні позначки. У живій розмовній мові найчастіше визначаються такі стилістичні групи лексики:

1. Слова так званої дитячої мови, напр.: **зюзя** холод, холодно; **пітя** вода (позначка: *дит.*);

2. Слова фамільярного характеру, напр.: **людова** люди (позначка: *фам.*);

3. Слова зневажливі, напр.: **глушіця** глуха людина; **ковеза** вередлива дитина (позначка: *знев.*);

4. Слова іронічні, напр.: **борах** джигун, полюбовник; **капука** кінець, смерть (позначка: *ірон.*);

5. Слова вульгарні, напр.: **мадака** чудак; **малимон**, **мнушка** вайло, мамула (про людину; позначка: *вульг.*);

6. Слова лайливі, напр.: **непуть** мерзотник; **патыгака** гульвіса (позначка: *лайл.*);

7. Слова, вживані переважно в фольклорі, напр.: **аратай** орач; **боля** хвороба, недуга; **кукуля** зозуля (позначка: *фольк.*).

Слова, властиві спеціальним галузям науки, виробництва, супроводяться відповідними позначками: *анат.*, *бот.*, *геол.*, *техн.* і т. ін.

Позначаються ремарками також слова нові, напр.: **глибинка** рівчак біля залізничної колії (позначка: *нов.*); рідкісні, напр.: **вакѐнніца** віконниця (позначка: *рідк.*) і вживані переважно представниками старшого віку (типу **вильгота** пільга, **полегшення**; **зньомщик** фотограф; позначка: *стар.*).

Якщо поряд із звичайною формою часто вживається й здрібніла (зменшена), то обидві вміщуються в одній статті, причому остання з ремаркою *здрібн.* (або *зменш.*), напр.: **вістебка**, *зменш.* **вістебочка** кладовка, кладовочка; **благі(й)**, *здрібн.* **благѐньки(й)** поганий, недобрий, кепський.

Фонетичні або морфологічні варіанти слова об'єднуються в одній статті, напр.: **веребей**, **верабей**, **воробей**, **горобей** горобець; **вильха**, **ильха**, **ольха** вільха; **кровкун**, **кромкач**, **крумкач** чорний ворон; причому згадані варіанти наводяться в реєстрі ще й окремо з посиланням на перше слово статті.

Вигуки, що в усній мові виступають як один і той же, кілька разів повторюваний звуковий комплекс (напр., вигуки, з допомогою яких підкликають різних тварин або нацьковують собак), уміщено окремими реєстровими словами у вигляді двічі повтореного комплексу з крапками наприкінці⁴, напр.:

⁴ Пор. О. С. Мельничук, Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області), «Лексикографічний бюлетень», вип. II, К., 1952, стор. 71.

вещ-вещ.., ця-ця.. вигуки, якими кличуть свиней; **тієжки-тієжки..** вигук, яким кличуть гусей; **пушій-пушій.., ужа-ужа.., кусі-кусі..** вигуки, якими нацьковують собак, та ін.

Реєстрові слова по можливості пояснюються лексичними або фразеологічними відповідниками літературної мови, тобто робиться «переклад» діалектного слова. Якщо місцеве слово не має лексичного або фразеологічного відповідника в літературній мові, то значення його розкривається описово, напр.: **перебуойка** хата, перегороджена на дві частини; **зіховица** темний порожнистий горіх, і т. ін.

Семантичні відтінки реєстрового слова, незалежно від географічного місця вияву їх, позначаються цифрами 1, 2, 3 і т. д.

Якщо реєстрове слово має, крім місцевого відтінку, ще й загальновідоме значення, то останнє також наводиться в словнику (на другому місці), напр.: **глибінка** *нов.* 1) рівчак біля залізничної колії (Вар.); 2) розташований далеко від залізниці резервний пункт заготівлі зерна (Вар., Жв.⁵).

У випадках неясності значення місцевого слова воно супроводжується лише ілюстрацією, напр.: **ведоки** *мн.*: До ведакав земля не адтає; **вішкварки** *мн.*: Шапка плісава, Дуга пісаная, А чобати на пудборах, Ще й на вишкварках.

Тлумачення повинне коротко і ясно розкривати значення слова та його відтінків. Їх треба передавати засобами літературної мови.

До частини діалектних термінів, переважно назв рослин, додаються, крім літературних пояснень, також відповідники з латинської мови.

Після розкриття значення кожного реєстрового слова в дужках дається скорочена назва населеного пункту, де було записане це слово; за наявності кількох варіантів місце вживання кожного з них зазначається окремо.

Наприкінці до багатьох слів наводиться (в дужках) ілюстративний матеріал — окремі речення, записані з уст народу. Ці приклади повинні потвердити існування певного слова в розмовній мові і його вживання в певній галузі життя, а також проілюструвати його значення і відтінки значень, його синтаксичні зв'язки й особливості стилістичного вживання.

Приклади-ілюстрації мають бути по можливості короткими, хоч разом з тим вони мусять розкривати недвозначне розуміння пояснюваного слова.

Як ілюстрацію в словнику можна давати, крім повних речень, і короткі речення (словосполуки) з двох-трьох слів з пояснюваним словом.

⁵ У дужках позначаються скорочені назви населених пунктів.

Ілюстрації-словосполуки не повинні штучно створюватись укладачами словника; їх треба брати з розписаних на картки зразків живої народної мови.

Для полегшення читання словника у вступній його частині необхідно описати найважливіші фонетичні і морфологічні особливості говору чи групи (зони) територіальних говорів, у яких записувалась діалектна лексика для словника.

М. И. ОНИШКЕВИЧ
(Львівський держуніверситет)

ПРО СКЛАДАННЯ СЛОВНИКА БОЙКІВСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

Бойківський діалект, як відомо, є одним з архаїчних. Його особливості, зокрема лексичні, словотворчі, синтаксичні та фразеологічні, можуть пролити яскраве світло не тільки на ряд мало вивчених проблем українського мовознавства, а й на питання про дописемне розселення слов'янських племен у районі Карпат. Є підстави твердити, що глибше вивчення особливостей бойківського діалекту може допомогти в з'ясуванні питання про так званих карпатських хорватів, питання, що досі лишається злободенним і актуальним¹.

Особливості бойківського діалекту вже давно привернули увагу дослідників, проте не всі вони вивчалися водночас і з однаковою послідовністю. Найкраще вивченими досі є фонетика і морфологія. Синтаксис, лексика і фразеологія ще чекають на вивчення і узагальнення.

Виразні сліди бойківської лексики можна зустріти в творах багатьох західноукраїнських письменників, зокрема в творах І. Франка.

Інтерес до лексики бойківського діалекту виявився ще в другій половині XIX ст., коли І. Пасічинський надрукував «Малий словарець бойківсько-руських слів, уживаних в щоденній бесіді» («Учитель. 1872, ч. 33—37). Після І. Пасічинського цю лексику збирали Й. Гоцький², І. Свенці-

¹ Днев. Т. Lehrl-Splawinski, Zagadnienie Chorwatow nadwislanskich, «Rozprawy i szkice z dziejow kultury Slowian», Warszawa, 1954; L. Niederle, Slovanske starozitnosti. II. Puvod a pocatky Slovanu jiznich, стр. 263—268; III. Puvod a pocatky Slovanu zapadnich, стр. 194—195, 223—224; J. Widajewicz, Państwo Wislan, «Biblioteka Studium Slowianskiego U. J.», ser. A, nr. 2, Krakow, 1947, стр. 136.

² Й. Гоцький, Бойковскій словарець, собранний в сель Ясень въ окрестности Перегинска, «Временникъ Ставропигійского Института», 1895—1902.

цький³, І. Козак⁴, О. Яворський⁵, С. Павлюх⁶, Є. Грицак⁷, О. Луцька, Д. Городиська, І. Децик, М. Михневич⁸, Чайковські⁹ і, особливо, Ю. Кміт, автор досі найбільшого і найповнішого словника¹⁰.

Частина лексичних збірок згаданих авторів опублікована, інші зберігаються як рукописи в музеях і в приватних осіб, а деякі (напр., словничок О. Яворського, частина словника Ю. Кміта, чистовик словника С. Павлюха) зникли під час Великої Вітчизняної війни.

Спільною рисою праць, які збереглися, є вузький і територіально обмежений характер їх. Це здебільшого невеликі збірки слів з говірок окремих населених пунктів Бойківщини на північ від Карпат, слів, найчастіше локалізованих лише загально (такі, напр., словники І. Пасічинського та Й. Гоцького, про що свідчать хоч би деякі дані про місце фіксації слова: «у Стрийських горах», «в околицях Ясеня та Перегінська», «в глибоких горах» і под.). Часто відзначуваний пропуск наголосу і характерних форм реєстрового слова, незадовільний або зовсім неясний виклад значення, нефонетична і тому ненаукова (часто навіть свідомо нормалізована, як у словнику Й. Гоцького) орфографія, що іноді спотворювала фонетичні особливості говірки, відсутність потрібних ілюстрацій — усе це змушує розглядати згадані словники переважно лише як матеріал для словника бойківського діалекту або, радше, як матеріал до питальника для збирання лексики для такого словника.

З лексичного боку в розгляданих працях найнезадовільніша

³ І. С. Свенціцький, Бойківський говір села Бітля, ЗНГШ, т. СХІV.

⁴ І. Козак підготував рукопис словника бойківських слів, переданий Ю. Кмітові для використання в його словнику (див. «Літопис Бойківщини», ч. 3, Самбір, 1934, стор. 6).

⁵ О. Яворський був автором рукописного бойківського словника, використаного Ю. Кмітом (див. «Хроніка НТШ», ч. 69—70, стор. 79, і «Літопис Бойківщини», ч. 3, Самбір, 1934, стор. 4—5).

⁶ С. Павлюх збирав протягом 20-х і 30-х років ХХ ст. лексичний матеріал говірки с. Хашева, Турківського району. Матеріал використаний Ю. Кмітом. Рукопис словника С. Павлюха зберігається в сина А. С. Павлюха в с. Хашеві. Перевірка даних С. Павлюха показала, що ряду зафіксованих ним слів тепер населення не розуміє або не знає. Невідомо, чи Ю. Кміт використав чернетку, що зберігається в А. С. Павлюха, чи чистовик, який не зберігся. Порівняння словника С. Павлюха з словником Ю. Кміта показує, що не всі слова С. Павлюха внесені до словника Ю. Кміта.

⁷ Є. Грицак, Лексика с. Сушиці Рикової у Старосамбірщині, «Літопис Бойківщини», ч. 10, Самбір, 1938, стор. 99—112.

⁸ О. Луцька, Д. Городиська, М. Михневич, І. Децик були авторами невеликих і принагідних збірок слів, використаних Ю. Кмітом у його словнику.

⁹ Чайковські впорядкували рукописний словник говірки с. Либохори, Турківського району. Машинопис, на 30 сторінках, є власністю сім'ї І. С. Свенціцького.

¹⁰ Ю. Кміт, Словник бойківського говору, «Літопис Бойківщини», ч. 4—10, Самбір, 1934—1938 (від літери А — до *копан'а*; решта словника, крім кінця літери К і літери Ш, зберігалася в музеї м. Самбора). Про історію словника див. «Літопис Бойківщини», ч. 1, Самбір, 1931, стор. 145.

форма та якість викладу реєстрових слів. Щодо цього звертають на себе увагу: 1) відсутність витлумачення семантики; 2) неясне або незадовільне витлумачення; 3) наявність німецького або польського відповідника, що іноді ставить читача у важке становище, особливо там, де польське або німецьке слово багатозначне, а відсутність відповідної ремарки не дозволяє здогадуватися, яке саме значення іншомовного слова автор має на увазі; 4) розміщення слів за речовим принципом без визначення функції та семантики (напр., у словнику Є. Грицака під словом *плу* наявний лише перелік складових частин цього знаряддя).

За рамки вузької територіальної обмеженості, морфологічного убогства, фонетичної неточності, ілюстративної та фразеологічної бідності намагався вийти Ю. Кміт. Однак і його словник має низку недоліків. Вони зустрічаються переважно там, де автор користується чужим матеріалом, якого не перевірів і в сиromу вигляді включив до свого словника. Це, передусім, примітивна фонетична транскрипція, відсутність будь-яких ремарок, технічне і графічне нерозрізнення реєстрового слова і всієї решти словникової статті, примітивна і неясна в багатьох випадках пунктуація, через яку важко зрозуміти, де реєстрове слово і текст до нього, а де витлумачення. Для ілюстрації цих недоліків досить навести статтю *бульба*:

Бульба. Макс. Бульба. Старий Самбір.

Бульби. Г. Бульба. Дц. Лб. Бульбани⁺, кромплі⁺. Дзв. Гор. Буля, бульї. Волосатий: Гарбузи, бузів. Михновець: Булі країти, скрѣбтати — обірати з лупини»¹¹.

Розкриття скорочень, ужитих у цій статті, ясності не вносить, бо залишається невідомим, чи *бульба* після *Макс.* є витлумаченням чи формою, уживаною в Старому Самборі і зафіксованою Макс[имчуком], а форма *бульї* — род. відм. одн. чи наз. відм. мн. Неясне також відокремлення слова *бульба* від *бульби*, після якого стоїть *Г. Бульба*, яке теж загадкове: чи це виклад, чи це варіант реєстрового слова із збірним значенням у формі множини.

Труднощі в користуванні словником Ю. Кміта відчутні особливо там, де викладається значення реєстрового слова не самим автором, а слідом за використаними джерелами. Оскільки такі джерела не були літературними, то не завжди ясна межа між реєстровим словом і його фонетичними та морфологічними варіантами, з одного боку, і авторським викладом — з другого. Пор., напр., статтю *кйчіра*:

Кйчіра, кйчірка, кьечірка. Яв. «Ні то справдешня гора з щовбом (Bergspitze), ні ровень; кйчірка буває нижча, ніж гора з верхом зовсім плоским, а вижча ніж ровінь». Nochebene.

З цієї статті не зрозуміло, чи слова *щовб* і *ровень* належать до викладу, чи вони властиві говірці.

¹¹ «Літопис Бойківщини», ч. 4, Самбір, 1934, стор. 20.

Вивчення лексикографії, присвяченої Бойківщині, свідчить про те, що цікава і багата лексика бойківського діалекту опрацьована поки що вкрай незадовільно. Зібраний порівняно великий і різноманітний матеріал залишається, в основному, сирым і вимагає відповідної перевірки та обробки, а в багатьох випадках — уточнень і граматично-стилістичної характеристики. Звідси випливає висновок про велику і невідкладну потребу в новому словнику бойківського діалекту.

Актуальність такого словника диктується не лише науково-теоретичними міркуваннями, а й соціально-практичними мотивами в зв'язку з нестримним і невідворотним нівеляційним процесом, що відбувається під впливом соціальних, економічних і культурних перетворень на селі.

Сучасна Бойківщина — зовсім відмінна від довоєнної Бойківщини. У результаті величезних соціальних, економічних та політичних змін нашого часу і завдяки школі, пресі, радіо архаїчні бойківські мовні елементи зникають, відмирають і забуваються, а на їхнє місце приходять нові. Є всі підстави думати, що за короткий час більшість тих елементів відіме разом з найстарішим поколінням, а це особливо настійливо зобов'язує якомога швидше скласти новий, повніший і чіткіший щодо викладу, локалізації і документації словник бойківського діалекту.

Над таким словником працює автор цієї статті вже 15 років. Завдання, нелегке для однієї людини, могло б успішніше виконуватися групою добре підготовлених і відповідно обізнаних не тільки з бойківським діалектом, а й із продуктами бойківської матеріальної та духовної культури філологів. На сьогодні такої групи немає, а через те доцільно працювати одному, щоб дати хоч і неповний, зате вільний від разючих недоліків попередніх спроб словник бойківського діалекту.

Перед таким словником стоїть завдання показати лексику Бойківщини в її фонетичних, морфологічних, словотворчих, синтаксичних та фразеологічних особливостях. За добром реєстрових слів це має бути словник диференційного типу, оскільки він, як правило, фіксує лише ті слова, яких немає в сучасній українській літературній мові. У зв'язку з відсутністю повного словника сучасної української літературної мови за підставу диференціації взято словник за ред. Б. Грінченка. Проте від цього принципу допускаються деякі відхилення. Зокрема, наводяться слова в тих випадках, коли вони:

а) фонетично відрізняються від наявних у словнику за ред. Б. Грінченка, напр.: *моло* < **mydlo*; *села* < **silа*; *Иван, йєва* < *іва* і под. До уваги не беруться випадки з підвищенням *е* та *о* (типу *се^ело, ро^обіти*), оскільки це явище властиве також усній літературній мові і лише не відбивається орфографією;

б) мають форми, відмінні від форм, характерних для літературної мови, напр.: *хр'ін*, — род. відм. одн. *хрен'у*; *к'ін'* — дав.

відм. мн. *кón'ім*; *біл'* — род. відм. одн. *бóл'у* і *бóли*; *д'іл* — місц. відм. мн. *на дбóлх*¹² і т. ін.;

в) керуванням розходяться з даними в словнику за ред. Б. Грінченка, напр.: *класти огн'я*, *грати на скрипку*, *йти на воду* і под.;

г) своїм значенням не повністю збігаються з словами, зафіксованими в словнику за ред. Б. Грінченка, напр.: *к'ін'* = 1. кінь; 2. *звич. заст.* колядник, що приймає і носить пожертвування, дані натурою за коляду. У таких випадках значення, відоме з словника за ред. Б. Грінченка, не супроводжується географічними ремарками і не ілюструється, бо воно загальновідоме. Пропуск такого значення в словнику міг би створити неправильне враження про відсутність його в діалекті;

д) позначаються в словнику за ред. Б. Грінченка лише як гуцульські, лемківські або закарпатські.

Словник бойківського діалекту складається на основі:

а) матеріалів, зібраних автором протягом останніх десяти років у різних населених пунктах Бойківщини на північ від Карпат;

б) записів діалектологічних експедицій Львівського державного університету, зроблених здебільшого під керівництвом автора для Діалектологічного атласа української мови;

в) частково (з причин скупості лексичних даних) — матеріалів діалектологічних експедицій Дрогобицького педінституту;

г) опублікованих і рукописних словничків, про які йшлося вище¹³;

д) етнографічних та фольклорних матеріалів і різних текстів, наявних у «Етнографічному збірнику», «Матеріалах до української етнології», «Літописі Бойківщини», якщо докладно зазначене місце їхнього запису. Матеріали з праць типу «Людіві вірування» І. Франка¹⁴ до уваги не беруться, оскільки в них немає територіальної диференціації різнодіалектного матеріалу.

¹² У цьому випадку йдеться не про такі форми, які можна було б укласти в послідовну і прозору систему парадигм і схарактеризувати їх у вступі до словника, а про такі, які здебільшого є позасистемними і становлять залишки давнього стану або результат аналогії, що не охоплює послідовно всіх випадків певного морфологічного типу. Так, напр., від *к'ін'* і *в'іл* існує дав. відм. мн. *кон'ім*, *вол'ім*, але від *йасен'*, *сен'*, *д'іл* форм на *-ім* немає. Від *печі*, *стрижі* 2-а ос. одн. наказового способу має форми *печи*, *стрижі*, а від *веречи* — *вирз'*, *верс'*, *виржі* і *вереч* (залежно від говірки і покоління мовців). У словнику саме такі форми реестрового слова і наводяться.

¹³ Словник С. Павлюха — найцікавіший з усіх словників бойківських говірок. Цінність цього словника полягає в тому, що його складала людина, яка майже все життя провела в Хашеві, отже знала свою говірку в усіх її нюансах і стилях. С. Павлюх мав змогу пізнати її з усіма формами і фразеологічними зворотами, чого позбавлений сторонній дослідник. У словничку є багато слів, які С. Павлюх чув ще дитиною від найстаріших людей і яких тепер, як показала перевірка 1957 р., ніхто не пам'ятає. С. Павлюх намагався відбити фонетичні особливості говірки, зокрема чітко розрізняти *юо*, позначаючи його знаком *о*. Таке *юо* в сучасній вимові людей молодших віків Хашева найчастіше звучить як *ює* або *е*, напр.: *бе-с*, *бе-с*.

¹⁴ «Етнографічний збірник НТШ», т. IV, Львів, 1898, стор. 160—218.

Слова без позначення місця запису вводяться в словник лише тоді, коли вони взяті з загальних праць, присвячених виключно Бойківщині¹⁵;

е) цікавих і цінних даних, що є в працях І. Максимчука — «Деякі інституції звичаєвого права в Старосамбірщині»¹⁶, В. Кобильника — «Матеріальна культура села Жукотин» («Літопис Бойківщини», ч. 7—8, 1937) та інших (загалом приблизно 200 бібліографічних назв).

У словнику вміщені слова з 217 нас. пунктів Бойківщини, з яких понад 20 обстежив сам автор. Слід звернути увагу, що не всі 217 нас. пунктів однаковою мірою репрезентовані в словнику. З половини пунктів узято дуже мало слів, часом лише по кілька.

Понад половину всіх реєстрових слів зібрано автором і меншу частину — іншими дослідниками.

Основна частина слів, форм, фразеологічних зворотів та ілюстративного матеріалу документується говірками населених пунктів, більшість яких належить до Турківського та Старосамбірського районів, тобто переважно західних районів Бойківщини, де краще, ніж у говірках східних районів, зберігаються бойківські мовні особливості.

В основу меж Бойківщини покладена лінія, визначена А. Княжинським¹⁷. Територія Бойківщини, за цими межами, більша, ніж у інших дослідників, наприклад у І. Зілинського¹⁸, О. Огоновського¹⁹ та ін. Врахування в словнику максимальних меж Бойківщини пояснюється такими міркуваннями:

1. Попередні дослідники визначали межі з погляду лише фонетичних і морфологічних особливостей.

2. Для словника бойківського діалекту істотними мусять бути лексичні особливості.

3. Діалектна територія Бойківщини постійно звужується, помітно пересуваючись у гори.

4. Серед бойківських діалектних особливостей швидше і поспідовніше відмирають фонетичні та морфологічні явища, ніж лексичні. За нашими спостереженнями, у ряді говірок периферійних населених пунктів фонетика і морфологія виявляють уже не бойківські діалектні риси, тимчасом як лексика і фразеологія лишаються ще типово бойківськими.

Ці обставини і послужили причиною прийняття максимальних меж Бойківщини під час укладання нового словника.

Кожна стаття словника містить у собі, як правило, одне заголовне слово, найчастіше з його фонетичними варіантами та ха-

¹⁵ Пор. А. Княжинський, Межі Бойківщини, «Літопис Бойківщини», ч. 1. Самбір, 1931, стор. 31 і далі.

¹⁶ «Літопис Бойківщини», ч. 11, Самбір, 1939.

¹⁷ Дие. А. Княжинський, зазнач. праця, стор. 24 і далі.

¹⁸ І. Зілинський, Границі бойківського говору, «Літопис Бойківщини», ч. 10, 1938, стор. 75 і далі.

¹⁹ E. Ogonowski, Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Львів, 1880, стор. 19.

рактрними для них формами, якщо такі існують або були зафіксовані в минулому. Морфологічні варіанти реєстрового слова в тій самій статті не наводяться. На них, як і на синоніми, лише вказується позначкою *пор. ще*, напр.:

веселá [...] ²⁰, ∞ **лá** [...], **ве^нселá** [...] веселка, райдуга. Часто до згаданих слів додається вислів «воду п'є». *Пор. ще* **крáска**, **дугá**, **веселі́ц'а**, **веселі́чка**, **весе́ўка**, **вес'іўка**, **весн'іўка**, **лис'іўка**.

Або:

еней [...], **еней** [...], **іней** [...], **йней** [...], **іней** [...] 1. іней [...] ²¹; 2. відходи пряжі під час ткання [...]; 3. відходи клоччя під час його обробки [...].

Морфологічні варіанти заголовного слова, на які посилається стаття, документуються на своєму алфавітному місці з посиланням на основну статтю, напр.:

крáска Б-ге ²² і *див.* **веселá**.

Алфавітний порядок у зв'язку з застосуванням у словнику фонетичної транскрипції вимагає в багатьох випадках визначення, у якому порядку повинні йти окремі знаки в фонетичному алфавіті. У словнику застосований такий порядок:

1. Варіанти **а^е**, **а^о**, **і^е**, **е^н**, **и^е**, **ь^о**, **о^у** і под. стоять на місці основних фонем **а**, **і**, **е**, **и**, **о**;

2. М'які приголосні наводяться після твердих, тобто насамперед **та-**, **те-**, **то-**, **ту-** і под., а після них **т'а-**, **т'е-**, **т'о-**, **т'у-** і под. Відхилення від цього принципу зроблене для сполучення м'якого приголосного з **і** у зв'язку з тим, що в бойківському діалекті кожний приголосний перед **і** завжди м'який. Таке відхилення продиктоване, по-перше, порядком, прийнятим у словниках літературної мови, і, по-друге, випадками непозначення м'якості приголосного перед **і** в багатьох записувачів. Введення знака м'якшення там, де збирачі його не поставили, суперечить прийнятим у словнику правилам транслітерації і наукової точності. Збереження ж подвійного порядку розміщення слів у словнику (одного — для фонетичних записів, другого — для нефонетичних) привело б до роз'єднання слів з однією й тією ж сполукою (приголосний + **і**) в словнику. Напр., нефонетичне **лімс'кий** стояло б після **ли-**, за яким ідуть слова з початковими **лі-**, **ло-**, **лу-**, **л'а-**, **л'е-**, **л'о-**, **л'у-**, а фонетичне **л'імн'анц'кий** — після слів з початковими **л'а-**, **л'е-**.

Реєстрові слова, їхні форми, ілюстрації до них та фразеологічні зврати, незалежно від того, якими фахівцями вони були зафіксовані, подаються в фонетичній транскрипції, пристосованій до особливостей бойківського діалекту. Слова і текст, зібрані нефахівцями, для збереження послідовної системи наводяться,

²⁰ Тут після кожного варіанта, як і в інших випадках, у словнику ставляться ремарки про географію слова і про джерела, якщо їх використано.

²¹ Після витлумачення в словнику наводяться дані про говірки, в яких поширене те або інше значення реєстрового слова.

²² Б-ге — с. Багнувате, Турківського району, Львівської обл.

як правило, фонетичною транслітерацією, напр.: *гльѣфа* > *г'л'ѳ-фа*, *рѣзьѣха* > *р'із'ѳха*, *мурашѳвнѣкѣ* > *мурашѳвнѣк*, *чѣчкѣ* > *чѣчкѣ*. Знак *г* передається латинським *g* лише в тих випадках, коли вдалося перевірити вимову слова на місці попередньої фіксації його і встановити характер звука *g*. В інших випадках *г* попередніх фіксацій залишається без змін. У випадку значної фонетичної різниці між словами, зафіксованими іншими записувачами і автором цих рядків у одному й тому ж населеному пункті, наводяться обидва варіанти: записаний іншими збирачами — з транслітерацією, авторський — з позначкою *М. О.* Транслітеруються також фонетичні й нефонетичні записи інших збирачів, зроблені латинським алфавітом.

Основні принципи транслітерації такі: знак *ѣ* = *i*, *ѣ* = *'o*, *ѣ* = *i*, *ѣ* = *'e* (після приголосних, за винятком губних) і *ѣе*, *ѣо*, *ѣі* (після губних або голосних), напр.: *пометѣньѣ* > *пометѣн'е*, *зомѣтокѣ* > *зомѣток*; знак *ы* = *и*, крім випадків, де записувач відрізняв вимову *ы* від *и*, як, напр., В. Гнатюк у «Народній поживі на Бойківщині»; *ї* = *йі* (на початку слова та після голосних) або *i* (після приголосних); *е* = *йе* (після голосних, напр.: *переемѣ* > *перейем*); *я* = *йа* (на початку слів, після голосних та губних приголосних) або *'a* (після інших приголосних); те ж щодо *ю*. Етимологічний знак *ѣ* давніх записів не транслітерується, напр.: *гайтѣж* < *гайтѣжѣ*. М'який знак передається лапкою вгорі справа від знака приголосного, напр.: *т'іло* < *тыло*, *складатис'а* < *складатисѣа*. Буква *ѣ* на початку слова, після голосних та губних передається як *йе*, після решти приголосних — як *'e*, напр.: *йѣва* < *ѣва*, *нас'ін'ѣ* < *нас'іне*. Відповідно транслітерується *ї* давніших записів, напр.: *йїхати* < *їхати*, *л'іс* < *ліс*²³.

Біля кожного реєстрового слова позначається, як правило, місце запису або публікації чи іншого джерела, з якого слово взяте. Така документація наводиться у формі відповідних літерних скорочень, розкритих у вступі до словника. Те саме стосується фонетичних і морфологічних варіантів заголовного слова. Якщо ж реєстрове слово, його фонетичний варіант або форми записані в кількох населених пунктах, то зазначаються всі пункти.

У випадках, коли реєстрове слово записане в ряді населених пунктів у однаковому фонетичному вигляді, населений пункт указується не після реєстрового слова, а після викладу його значення.

²³ Така транслітерація не відбиває з усією точністю вимови зафіксованих слів; вона лише систематизує способи графічної передачі нефонетичних записів. Сумніви в доцільності такої транслітерації виникають особливо у випадках сполуки губного з *я*, *ї*, *е*, *ю*, яка переважно звучить як губний + *й*. *йі*, *йе*, *йу*, хоч зрідка бувають випадки вимови м'якого губного з *йа*, *йі*, *йе*, *йу* і навіть м'якого губного з *а*, *і*, *е*, *у*. Напр., *м'ясо* може звучати *міасо*, *м'ясо*, *міасо* і навіть *мн'асо*. Очевидно, у недоліках такої транслітерації винні збирачі, які не звертали уваги на фонетику слів.

Якщо реєстрове слово має кілька фонетичних варіантів і водночас кілька значень, неоднакових у говірках різних населених пунктів, вказівка на місце запису або на джерело наводиться після фонетичного варіанта, а після витлумачення чи перекладу вказується населений пункт або тільки друковане чи рукописне джерело (у випадках відсутності даних про місцевість).

Такий пропуск повної документації вдруге після викладу значення пояснюється практичними і технічними міркуваннями.

Документування реєстрового слова або його фонетичних варіантів ставиться безпосередньо за ними перед викладом значення, однак лише тоді, коли значення не диференційоване (одне).

Якщо реєстрове слово має кілька фонетичних варіантів і значень, то вони документуються двічі: після варіантів і після окремих значень. Перше документування визначає місце запису фонетичного варіанта, а друге — місце диференційованого значення, які не завжди тотожні.

Ілюстрації до тих морфологічних варіантів реєстрових слів, які відсилаються до іншої статті, наводяться після посилання, напр.:

рахман [...] *фольк. див. рахмін.* — Хто не має корови бесідує: пошчу йак рахман [...] — Дивитсі до рахманів [...] — говорять про людину, що важко хвора або буде вмирати.

Отже, точна документація реєстрового слова стосовно фонетичної частини словникової статті посередньо документує значення слова та ілюстрацію до нього і тому-то вдруге, після розкриття значення або після ілюстрації до нього, вказується лише населений пункт або прізвище записувача, якщо вказівка про населений пункт у нього відсутня.

Слова, взяті з праці Ю. Кміта, позначаються скороченням *Км.*, яке свідчить, що певне слово слід шукати в реєстрі його словника (на відповідному місці за алфавітом). Якщо слово береться не з реєстру словника Ю. Кміта, а з ілюстративного матеріалу, то воно документується позначкою *п.* (= під) і називанням реєстрового слова, під яким його треба шукати, напр.:

обіванка [...] *Км. п. мал'ованка, вибиванка* [...] *Км.*, там же, **вобіванка** [...] *Км.*, там же, спідниця з домашнього полотна, фарбованого кустарним способом.

Значення реєстрових слів пояснюється:

1. Літературним словом, якщо воно точно відповідає діалектному, напр.: **хыжа**... хата.

2. Описовим витлумаченням, якщо в літературній мові немає точного відповідника діалектному слову, напр.: **кл'амбра**... залізний прут, який з'єднує чепіги плуга або чепігу з гряділем.

3. Словами інформаторів, якщо їхній виклад правильно передає значення реєстрового слова, напр.: **кл'аузи**... такі стави, де запирали воду. У більшості випадків такі визначення дуже влучні, особливо там, де йдеться про предмети, явища або по-

няття, краще відомі інформаторам, ніж дослідникові-збирачеві.

При словах, записаних іншими дослідниками або збирачами, наводиться, як правило, тлумачення останніх навіть у тих випадках, коли воно незадовільне або мало задовільне, з тієї причини, що не було змоги уточнити це тлумачення на місці запису.

Слова, взяті не з авторових текстів, супроводжуються власним тлумаченням. У цьому випадку підставою для визначення семантики служив тільки текст і знання бойківської матеріальної та духовної культури.

Слід підкреслити, що виклад значення в збірках, словничках і словниках попередників дуже часто неясний, а інколи й зовсім незрозумілий. У таких випадках доводиться давати власний виклад із знаком питання або ставити лише знак питання, якщо семантика невідома.

Семантизування попередників з більшими або меншими слідами галицького «язичія» перекладається сучасною українською літературною мовою.

Реестрові слова іменного типу наводяться в словнику у формі наз. відм. одн. Форма наз. відм. мн. зберігається тоді, коли іменники в однині не вживаються або коли їх у формі множини зафіксовано в словниках і текстах інших авторів. При окремих іменниках, фонетичні варіанти яких записані в говірках різних населених пунктів, вживається знак тильда, що заступає пропущену частину заголовного варіанта. За тильдою ставиться та частина слова, яка різнить його від першого варіанта заголовного слова, напр.:

білка {...}, ~ука {...} 1. див. **білиц'а** {...}; 2. корова поп'їт себе біла, а сама жоўта {...}.

Тильда вживається також при словах, морфологічні форми яких розходяться з літературними або не є однаковими в говірках різних населених пунктів, напр.:

бічи {...}, ~хти {...}, 1 ос. одн. т. ч. ~жу {...}, 3 ос. мн. т. ч. ~жут, нак. сп. ~гай {...} бігти.

Форми наз. відм. від іменників, що в матеріалах інших авторів засвідчені лише в непрямих відмінках, у випадках непевності супроводжуються зіркою перед відповідним словом.

Займенники і прикметники наводяться в словнику в формах трьох родів.

Дієслова фіксуються в неозначеній формі. Форми недоконаного і доконаного виду наводяться в одній словниковій статті лише тоді, коли вони не різняться між собою префіксацією. На першому місці ставиться форма недоконаного виду з її витлумаченням і відповідними ілюстраціями (якщо вони є), на другому — форма доконаного виду. Дієслова на **-ся** подаються після тильди. Незалежно від цього дієслова доконаного виду наводяться на своєму алфавітному місці, звідки відсилаються до статей з дієсловами недоконаного виду, де розкривається їхня семантика і де вони ілюструються. Перед інфінітивами,

форми яких у матеріалах інших авторів не засвідчені, ставиться, як і в випадках з іменниками, зірка. До деяких дієслів (напр., *брати, любити, ходити, дати*) наводяться всі форми для характеристики системи дієвідміни в бойківському діалекті.

Як реєстрові слова, у словнику на відповідному алфавітному місці фіксуються окремі особові закінчення (з огляду на їхню рухомість і, в зв'язку з тим, на виразнішу самостійність), напр. закінчення 1-ї ос. одн. минулого часу *-йем, -ем, -ім, -йам*, закінчення 1-ї ос. мн. минулого часу *-сме, -смо, -с'ме, -с'мо* та ін. Усі такі закінчення ілюструються відповідним текстовим матеріалом.

Словник бойківського діалекту є словником тлумачно-перекладного типу. У ньому, як правило, не ставиться завдання з'ясувати етимологію чи походження реєстрових слів. Проте в окремих випадках, коли реєстрове слово є виразно не бойківським, а запозиченим, у словнику дається вказівка на його походження в спосіб наведення іншомовного відповідника (російського, польського, словацького, німецького, французького, англійського, італійського, румунського, угорського та ін.), напр.:

дз'ама [...], *дз'ема* [...] 1. м'ясо, варене на молоці [...]; 2. юшка, бульйон [...]; юшка з м'яса [...]. Пор. пл. *dziama*, рум. *zeamă*.

Крім того, іншомовні відповідники зрідка наводяться у випадках словотворчої або семантичної паралелі бойківського діалекту, з одного боку, та іншої слов'янської мови — з другого, напр.:

бабізна [...] *див. бабізнина*. Пор. пл. *babizna* тс. [те саме].

Реєстрові слова, зібрані особисто автором або під його керівництвом, супроводжуються відповідними ремарками та позначками. Римські цифри I, II, III свідчать про поширеність слова або його форми в мові одного з трьох поколінь. Не ставляться цифри в двох випадках: а) при словах, зібраних іншими записувачами, які не звертали уваги на вікові відмінності; б) при словах, записаних самим автором словника і вживаних усіма поколіннями.

Ремарки характеризують слова за стилістичними функціями, жанром і сферами вживання. Зокрема, ремарками розрізняються слова, вживані в піснях, у фольклорі, загадках, молитвах, замовляннях, заклинаннях, урочистих промовах і голосіннях, слова жартівливі, іронічні, лайливі, цинічні, дитячі, рідкісні, застарілі, юридичні, термінологічно-виробничі, сільськогосподарські та ін.

Перед укладачами словника будь-якого типу, зокрема словника літературної мови і діалектного, постають два основні питання:

1. Чи такий словник має бути діалектно-нормативним і фіксувати всі слова, які можна почути з вуст інформаторів (якщо йдеться про діалектний словник)?

2. Які саме принципи класти в основу нормативності, тобто які слова і форми включати до словника (якщо він має бути нормативним)?

Питання ці, безумовно, складні і відповідальні, а водночас сповнені сумнівів і непевностей.

Словник бойківського діалекту є нормативним у певній своїй частині, яку становлять слова, зібрані самим автором. В основі діалектної нормативності лежить принцип — фіксувати все, що має загальноговірковий, системний, а не індивідуальний характер. До уваги не беруться лише дуже рідкісні випадки варваризмів, які мають виключно індивідуальний, виразно наносний, характер і вживаються особами, що втратили чи втрачають зв'язок з певним населеним пунктом або чваняться знанням іншої мови (пор. *в'єнц, опйат', кан'єшно, н'ідер* і т. ін.).

Випадки типу *очерєт* (< рос. *очередь*), *замість черга, стойати в очерєт'і* і под., якщо вони не є виключно індивідуальними, в словнику, як правило, засвідчуються навіть тоді, коли мають жартівливий або інший спеціальний характер²⁴.

²⁴ І. С. Свенціцький у письмовій рецензії на першу редакцію розгляданого словника був проти подавання будь-яких варваризмів. На його думку, словник бойківського діалекту повинен охоплювати лише те, що є виключно народним, українсько-бойківським. Практично провести такий принцип, однак, неможливо, оскільки межа між варваризмом і асимільованим словом дуже відносна.

С. І. ДОРОШЕНКО
(Сумський педінститут)

ДІАЛЕКТНИЙ СЛОВНИК СУМЩИНИ

Вивчення лексичного багатства українських діалектів має хоч і невелику, зате плідну історію. Значного розмаху набрало воно після ІХ Республіканської діалектологічної наради, яка майже повністю була присвячена питанням діалектних словників української мови. Тепер ми вже користуємось лексичними даними говірок Черкащини¹ та Одещини², тобто великих діалектних територій, а крім того, даними говірок окремих населених пунктів, зібраними та опублікованими деякими мовознавцями³.

Створення діалектних словників на це семиріччя заплановано багатьма іншими мовознавцями України. Пожвавлення роботи над говірковою лексикою цілком закономірне, тому що відповідає актуальним питанням нинішнього дня нашої науки. Небувале розгортання лексикографічної роботи в ділянці глумачного, перекладних, термінологічних, синонімічних та інших словників не може досягти високого рівня без словника діалектів української мови. Отже, наші зусилля матимуть не лише наукове, а й загальнокультурне значення. Для створення повного словника діалектної лексики необхідна підготовча робота — укладання діалектних словників окремих територій.

¹ Див. П. С. Лисенко, Словник специфічної лексики правобережної Черкащини, «Лексикографічний бюлетень», вип. VI, К., 1958.

² Див. А. А. Москаленко, Словник діалектизмів українських говірок Одеської області, Одеса, 1958.

³ Див. О. С. Мельничук, Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області), «Лексикографічний бюлетень», вип. II, К., 1952; Й. О. Дзендзелівський, Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я, «Лексикографічний бюлетень», вип. VI, К., 1958; Л. С. Паламарчук, Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки (Вчорайшенського району, Житомирської обл.), «Лексикографічний бюлетень», вип. VI, К., 1958; І. І. Приймак, До особливостей місцевої лексики північно-західних районів Сумської області, Нова Кахівка, 1957.

Як відомо, територіальні діалекти Сумщини не однорідні за своїми особливостями: говірки південних районів становлять частину південно-східного наріччя; говірки північних районів належать переважно до північноукраїнського діалектного масиву. Незважаючи на різноманітний характер територіальних говірок Сумщини, лексичний склад їх у своїй основі спільний зі словниковим складом української загальнонародної мови. Говіркам обох масивів Сумщини однаковою мірою властиві також лексеми, які або зовсім не відомі українській літературній мові, або відрізняються своїм значенням, фонетичною будовою чи морфологічними формами. Саме ця частина лексики і була зібрана до діалектного словника Сумщини.

Під час укладання діалектного словника Сумщини було використано досвід упорядників діалектних словників Черкащини, Одещини та ін., зокрема їхні принципи добору і систему подачі реєстрових слів, оформлення словникової статті та ін.

Основним критерієм, за яким слово вважалось діалектним і вносилося до словника, було встановлення його нелітературного характеру, тобто врахування того, що слова немає в жодному з наявних словників української літературної мови або ж воно зафіксоване без такого значення, яке зустрічається в говірках Сумщини. Наявність того чи іншого слова в будь-якому з діалектних словників не бралася до уваги, отже, слово вносилося до словника як діалектне, оскільки відомості про поширеність його так само важливі, як і розкриття семантики. Адже виявлення поширеності певного слова в говірках значної території може бути підставою для, так би мовити, «переведення» його з діалектної до нормативної лексики української літературної мови (зрозуміло, за умови частоти вживання в художній літературі та ін.).

Через відсутність вірогідних даних з лексики різних територій України ми не можемо висунути якихось категоричних тверджень з цього приводу, тому обмежимося (в порядку попереднього обговорення) лише називанням деяких фактів. Так, у другому томі «Українсько-російського словника» (К., 1958), на відміну від «Російсько-українського словника» (М., 1948), наведене слово *настільник* («скатерка») з позначкою «обласне» та ілюстрацією з твору М. Коцюбинського. Наші спостереження над говірками північноукраїнського типу і матеріали до діалектного словника Сумщини свідчать, що це слово відоме в говірках багатьох районів Сумської обл. Цікаво було б перевірити, чи справді це слово обласне. Зрозуміло, що відповідь на це питання можна буде дати лише після з'явлення багатьох діалектних словників у різних районах України.

Діалектний словник Сумщини має понад півтори тисячі реєстрових слів, записаних у алфавітному порядку з відзначенням граматичних і стилістичних особливостей та з наведенням відповідних ілюстрацій (до більшості слів). При укладанні

словника використано лише факти живого мовлення, здобуті в результаті власних спостережень автора над місцевою лексикою і під час роботи діалектологічних експедицій, а також зафіксовані окремими записувачами. Основну масу слів становлять територіально-діалектні лексеми, що є синонімами до відповідних слів літературної мови, напр.: *атóра* — «полова»; *ба́ндил* — «бадилля»; *ба́рса* — «довбня колісників»; *бару́ля* — «яр, провалля»; *бурку́ла* — «відлюдник»; *бурбу́ль* — «пуголовок»; *волоша́ть* — «колотити чай»; *ва́галка* — «гойдалка»; *ви-хаться* — «гойдатися»; *гльо́ганка* — «кисле молоко»; *гартана́шка* — «пюре»; *глі́гать* — «похапцем ковтати»; *града́* — «веселка»; *зрї́вки* — «лахміття»; *кала́чики* — «кукурудза»; *карба́ч* — «батіг»; *кубаря́та* — «курчата, виведені в інкубаторі»; *ку́бел* — «бодня»; *накі́т* — «битий шлях»; *натї́на* — «гичка з буряків»; *неба́тько* — «вітчим»; *недо́чка* — «падчерка»; *нелубка* — «відварена нечищена картопля»; *не́син* — «пасинок»; *лагóдза* — «картоплище»; *магува́ть* — «важко працювати»; *па́рбо́нки* — «узвар з солодких буряків»; *питю́к* — «невеликий глек з ручкою»; *пру́ска* — «картопля»; *ха́бара* — «комірка в сінях» та ін.

Серед цих діалектних лексем окреме місце посідають слова, які становлять специфічне поєднання поширеного в літературній мові кореня з відповідними словотворчими засобами. Характерною особливістю цих слів є те, що семантика багатьох з них зрозуміла навіть людині, не знайомій з місцевими говірками, оскільки морфологічна структура їх досить прозора, хоч і невласлива українській літературній мові.

З наведеної вище групи слів тут досить відзначити такі, як *зрї́вки*, *неба́тько*, *не́син* і под. Крім того, сюди можна додати ще кілька фактів: *виступці* — «хатні туфлі»; *ласі́й* — «ласун»; *полóтниця* — «полільніця»; *дво́які* — «вила з двома ріжками» та ін.

Справді, слово *полóтниця* з першого погляду зрозуміле своїм коренем *полот-*, до якого додано широко вживаний суфікс *-ниц-*; слова *зрї́вки* і *виступці* прозорі з семантичного погляду своїми віддієслівними коренями і поширеними в українській мові афіксами.

Серед цього типу слів є чимало таких, які семантично влучністю і простою морфологічною будовою не поступаються перед загальновідомими словами, а часом задовольняють потреби спілкування значно краще від них. Ось приклади: *суш-няк* — «хмиз»; *садовина́* — «фрукти»; *плічки* — «підтяжки»; *підкі́пки*, *підкі́'ята* — «пізні курчата, що виводяться в жнива» та ін.

Трохи менше в словнику семантичних діалектизмів, які виступають омонімами до відповідних літературних слів, як-от: *голубі́й* — «синій»; *пісо́к* — «пил»; *ха́та* — «кімната, вікна якої виходять на вулицю»; *п'ята́к* — «айстри»; *пучка́* — «палець»; *бе́рег* — «лука з сінокосом»; *го́лка* — «глиця»; *де́рево* — «скаб-

ка»; *жа́бка* — «кадик»; *кишкі́* — «середина гарбуза з насінням»; *крохма́л* — «молочний кисіль»; *куре́нь* — «багаття»; *гнилий* — «поганий»; *добрий* — «ширий»; *кагане́ць* — «будь-яка газова лампа»; *кри́зь* — «повз»; *ячмінь* — «безсмертник» та ін.

Серед обох названих груп діалектних лексем, що виступають синонімами і омонімами до літературних відповідників, на окрему увагу заслуговують емоційно забарвлені слова, а також слова, вживані, порівняно з загальновідомими і часом досить поширеними, в переносному значенні. Так, слово *чиргі́кати* уживається в значенні — «невміло грати на гармонії»; *валя́ка* — «лежень, ледар» (пряме значення — «непотрібна річ»); *гульба́на* — «гуляка»; *мі́галка* — «каганець»; *му́гір* — «непривітна, вовкувата людина»; *ока́стий, оча́стий* — «такий, що гарно бачить»; *викаря́чкува́тий* — «баньканий»; *вилу́нкува́тий* — «витрішкуватий» та ін.

Ще менше в словнику відбито діалектних слів, які виділяються за морфологічними і, особливо, фонетичними ознаками. Це пояснюється тим, що між фонетичною системою та граматичною будовою говорів Сумщини і літературної мови більше спільного, ніж у лексиці. У цій групі діалектних лексем впадають в око своєрідні форми вищого ступеня прикметників і прислівників, як-от: *блі́кший, ві́кший, дорóкший, дү́гший; ні́кше, сү́кше* та ін.; специфічні для багатьох говірок Сумщини форми наказового способу дієслів: *гледі́* — «поглянь», *ступай* — «іди», *пастой* — «почекай»; зменшено-пестливі форми прислівників типу *бага́цько, далеке́нько, кріпе́нько, по́киньки* («поки»), *тепе́рички, онде́чки* (досить часто зустрічаються в ранніх творах Панаса Мирного).

З лексем, охоплених словником за морфологічними ознаками, слід назвати групу, яка характеризується цікавою тенденцією до уніфікації вираження іменників середн. роду — назв малят за зразком *лоша́, курча́, дитинча́, теля́*.

До цієї групи належать, напр., такі: *собача́* (відсутнє в «Російсько-українському словнику» 1948 р., хоч відоме в прислів'ї «Маленьке *собача* до віку щеня» і зустрічається в Т. Шевченка: «Убийте пса, а *собачат* своєю заріжу»), *куря́* (в «Українсько-російському словнику» наведене з ремаркою «обласне» з посиланням на В. Стефаніка), *звіря́* (не засвідчене в сучасних словниках, але є в творах Панаса Мирного); за аналогією до назв здрібнілих предметів утворено також слово *куколя́* («лялька»), *гледя́* (в «Українсько-російському словнику» цього слова немає, хоч є *горща*).

Подібні зіставлення можуть дати багатий матеріал діалектологам і лексикографам, щоб визначити шляхи збагачення лексичного складу літературної мови.

Деяке місце в словнику займають лексеми, запозичені з російської мови або засвоєні на спільних шляхах розвитку (іноді вони мають своєрідне діалектне оформлення), напр.: *умі́сті* —

«разом»; *усігда* — «завжди»; *любій* — «будь-який»; *нільзя* — «не можна»; *нужний* — «потрібний»; *нада* — «потрібно»; *польза* — «користь»; *понімаць* — «розуміти»; *поштї* — «майже»; *січас* — «зараз»; *тряпка* — «ганчірка»; *утро* — «ранок». До таких слів у говірках Сумщини немає, як правило, відповідних синонімів української літературної мови.

На перший погляд здається, що це русизми, цілком можливі в говірках, близьких до території південноросійських говорів. Однак категорично стверджувати це дуже важко, тому що, поперше, незрозуміло, чому ж до названих слів відсутні лексичні паралелі української мови; по-друге, залишається нерозв'язаним питання, чому ці слова є в говірках районів, віддалених від кордонів РРФСР, як-от Липоводолинського, Роменського і Талалаївського.

Розв'язання проблеми лексичного запозичення, зокрема з російської мови, конче важливе для української лексикології, оскільки відомі приклади неправильного тлумачення запозичень із споріднених мов. Для прикладу можна взяти слово *туча*, що вважається в дисертаційній праці О. І. Смирнова русизмом, яким нібито скористався П. Г. Тичина у вірші «Мудрість, вогонь», сказавши: *Хай туча тучиться, ще й блискає...* Дисертантові, очевидно, невідомо, що це слово вживане в північноукраїнських говірках, з території яких походить П. Г. Тичина, і має інше, ніж слово *хмара*, значення: *туча* — це «дощова (грозова) хмара». Що це слово відоме в українській мові, свідчить і народна пісня:

*Ні тучки, ні хмарки,
А дощик іде.
Козак до дівчини
Щовечора йде.*

Навряд чи можна погодитися, що в цій пісні слова *тучка* і *хмарка* вжито тавтологічно з однаковим значенням.

Детальніше вивчення поширеності згаданих слів (а це буде можливо при появі діалектних словників принаймні більшості областей України) дозволить порушити питання про визначення «прав громадянства» за окремими з цих слів у словниках, які визначають лексичну норму літературної мови.

До групи діалектних лексем Сумщини внесена і частина пасивного словникового складу, застарілих слів, напр.: *богётник*, *божнік* — «полотняний рушник, яким прикрашають ікони»; *віжби* — «голоблі сохи»; *плаха* — «частина сохи»; *осмачка* — «різновид полотна»; *онїшник* — «ганчірник»; *прасол* — «торгівець худобою» та ін.

Крім застарілих слів, діалектний словник Сумщини фіксує також низку діалектних неологізмів.

На Сумщині, наприклад, поширене *молочар* («возій молока з ферми на приймальний пункт»). Це слово засвідчене в «Укра-

їпсько-російському словнику» з лаконічним перекладом «молочник», яке в «Толковом словаре русского языка» за ред. Д. М. Ушакова пояснюється так: «1. Сосуд для молока. 2. Торговець молоком (разг.)». Виходить, що названого нами значення слово *молочар*, зафіксоване в «Українсько-російському словнику», не має. Тому-то слово *молочар* і визначається як неологізм з тим значенням, яке виникло за умов колгоспного виробництва.

Словники літературної мови наводять слово *дояр* як літературне. А тим часом це слово виникло спочатку як діалектне незадовго до Великої Вітчизняної війни, притому чи не вперше на Сумщині (Лебединський район) у зв'язку з подіями, описаними К. Гордієнком у його творах.

Суто місцевим діалектним неологізмом виявляється і слово *прочётка*, що означає — «бібліотечна книжка для позакласного читання».

Зроблені нами спостереження, як і наведені факти, не розкривають, звичайно, всього багатства словникового складу говірок Сумщини. Це лише загальні зауваження, що вимагають ще детального і поглибленого дослідження, яке зацікавить не лише діалектолога та історика мови, а й спеціаліста, що займається проблемами розвитку української національної мови.

В. П. ДРОЗДОВСЬКИЙ
(Одеський держуніверситет)

ПІВДЕННОБЕССАРАБСЬКІ УКРАЇНСЬКІ ГОВІРКИ

Вивчення південнобессарабських говірок, поширених у Тарбунарському, Саратському, Білгород-Дністровському і сусідніх з ними районах Одеської обл., становить значний науковий інтерес. Ці говірки формувалися в минулому і розвиваються тепер за специфічних умов — умов міждіалектного змішування в обставинах тісних, тривалих та дружніх економічних стосунків їхніх носіїв з носіями російських, молдавських і болгарських говірок, за умов відриву (протягом приблизно 1825—1944 рр.) від українського народу і його культурно-політичного життя.

За радянської доби в районах південнобессарабських говірок розширилася сфера вжитку української мови. Проте внаслідок великої етнічної строкатості в кожному районі є досить відчутним вплив російської мови.

Формування південнобессарабських говірок, що в своїй основі є переселенськими, припадає приблизно на початок XIX ст., точніше на період після підписання Бухарестського договору (1812 р.), за яким Бессарабія була приєднана до Росії¹. За даними архівних матеріалів, 1826 р. розгорнула свою діяльність спеціальна комісія, що займалася розселенням у Бессарабії казенних селян з центру Росії². Носії досліджуваних говірок є переважно вихідцями з казенних сіл деяких західних і центральних районів Чернігівської обл., окремих північних і південних районів Полтавської обл., Верхньодніпровського району, Дніпропетровської обл., деяких південних районів Запорізької обл., Цюрупинського району, Херсонської обл., Біляївського

¹ Ми свідомі того, що українське населення на території Південної Бессарабії могло бути і до народної колонізації в першій чверті XIX ст.

² Одеський обласний державний архів (далі скорочено — ООДА), ф. 1, оп. 214, спр. 6, 1832, стор. 67.

району, Одеської обл., Суразького району, Брянської обл., та ін.³

Поряд з організованим заселенням, тоді ж або й раніше на території Північного Причорномор'я осідали селяни-втікачі з Поділля, Волині, Київщини, Полтавщини та південно-західного Степу. Нелегальні втікачі, які рятувалися від кріпаччини, рекрутчини, переслідувань та ін., переховуючись під чужими іменами і прізвищами, окремих сіл здебільшого не засновували, а дозаселявали ті, що вже існували.

У селах Райлянці, Старокозацького району, Новій Райлянці, Саратського району, Петрівці, Бородінського району, є вихідці з Хотинщини (Чернівецька обл.) та Оргіївщини (Молдавська РСР)⁴. У селах Білоліссі, Татарбунарського району, Старокозацькому, Старокозацького району, Михайлівці, Саратського району, осіли нащадки запорізьких козаків⁵. У с. Байрамчі, перейменованому на Миколаївку-Новоросійську (Саратський район), перші поселенці, що були в основному втікачами від панщини з с. Миколаївки на Вінниччині⁶, появилися 1831 р.

Відоме прагнення українських переселенців розміститися так, щоб не втрачати сусідських і родинних зв'язків. Архівні матеріали засвідчують, напр., клопотання вихідців з Полтавщини про відокремлення їх від чернігівців, яких вони називали *пойдунами*⁷.

Дозаселення районів досліджуваних говірок триває ще й тепер. З 1944 р. спостерігається наплив поселенців у колишні німецькі колонії (сс. Малоюрославець Перший і Малоюрославець Другий, Тарутинського району, Вишняки і Мирнопілля, Арцизького району, та ін.).

Досліджувані говірки не становлять суцільного діалектного масиву. Тут поряд із селами українськими зустрічаються молдавські, російські, болгарські і гагаузькі села. Мішаним складом людності характеризуються, зокрема, села Вишневе, Нерушай, Жовтий Яр, Баштанівка (українці, молдавани), Струмок (українці, росіяни), Татарбунарського району; Крива Балка (українці, молдавани, цигани), Саратського району; Новоселівка (болгари, гагаузи), Килійського району; Червоноармійське (болгари, молдавани, гагаузи) і Залізничне (болгари, українці),

³ ООДА, ф. 1, оп. 214, спр. 2, 1834, стор. 145; оп. 249, спр. 150, 1834, стор. 31, 80, 148, 150; оп. 214, спр. 2, 1834, стор. 41, 48; спр. 4, 1835, стор. 2, 15; спр. 2, 1834, стор. 57; спр. 4, 1835, стор. 2. Зі свідченнями архівних матеріалів збігається повідомлення І. Нечуя-Левицького, який писав: «Сюди втікали за часів панщини українці з Поділля, з Канівщини, з Херсонщини і навіть з-за Дніпра, з Полтавщини. Вони оселялися в Аккерманщині, в Бендерщині і навіть між молдаванами скрізь по Бессарабії» («Вибрані твори», К., 1957, стор. 161).

⁴ ООДА, ф. 1, оп. 214, спр. 6, 1832, стор. 26, 26 зв.

⁵ Там же, стор. 112.

⁶ А. Анцупов, Народная колонизация Бессарабии в первой трети XIX в., «Ученые записки Кишиневского госуниверситета», т. 35, 1958, стор. 21.

⁷ ООДА, ф. 1, оп. 214, спр. 2, 1835, стор. 2, 4.

Болградського району. Найбільша ж кількість українських поселень є на території Старокозацького, Білгород-Дністровського, Саратського і Татарбунарського районів.

У господарському житті краю з давніх-давен чільне місце посідають хліборобство, тваринництво (зокрема, вівчарство і скотарство), виноградарство, городництво та рибальство. У селах Приморському, Тузлах та Лимані, Татарбунарського району, донедавна існував соляний промисел. Найудосконалініша риболовля провадиться людністю м. Вилкова, Килійсько-ко району, с. Кислиці, Ізмаїльського району, Приморського та Лиману, Татарбунарського району.

Південнобессарабські українські говірки стали об'єктом наукового вивчення лише за останні роки. Про говірки переважно Наддунайщини та нижньої правобережної Наддністріянини вже написані монографічні дослідження аспірантами Одеського педінституту Т. П. Заворотньою та В. П. Логвин⁸ і викладачем Глухівського педінституту А. М. Мукан. Починаючи з 1956 р., вийшли окремі праці, присвячені лексичним⁹ та фонетико-морфологічним¹⁰ особливостям говірок. Що стосується місцевої специфічної лексики, то вона відбита певною мірою також у давніших статистичних, етнографічних та історичних описах краю¹¹. Крім того, в частині праць розглядається топоніміка, що є важливим джерелом для вивчення міграційних процесів на території Північного Причорномор'я¹².

Матеріалом для написання цієї статті послужили власні спостереження над говірками, розпочаті 1956 р.¹³; записи до Діалектологічного атласа української мови, зроблені студен-

⁸ Див. В. П. Логвин, Особливості вимови голосних у говірках нижнього правобережного Подністров'я, «Наукові записки Одеського педінституту», т. XXIII, Одеса, 1959, стор. 12—25.

⁹ А. А. Москаленко, Словник діалектизмів українських говірок Одеської області, Одеса, 1958; І. Є. Грицютенко, Л. С. Терешко, Про обласний словник Одещини, «Праці Одеського держуніверситету», т. 149, вип. 9, Одеса, 1959.

¹⁰ І. Є. Грицютенко, Л. С. Терешко, Вивчення українських говірок Одещини, «Українська мова в школі», 1956, № 2, стор. 61—62.

¹¹ Пор. «Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака», Аккерман, 1899; «Россия. Полное географическое описание нашего отечества под общим руководством Семенова-Тянь-Шаньского, т. XIV. Новороссия и Крым», СПб., 1910; А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I, Одесса, 1850; Л. С. Берг, Бессарабия. Страна — люди — хозяйство, Пгр., 1918, та ін.

¹² Н. К. Могилянский, Материалы для географии и статистики Бессарабии, Кишинев, 1913; А. Скальковский, Географическая и этнографическая характеристика Новороссийского края, К., 1858; М. В. Сергиевский, Топонимия Бессарабии и ее свидетельство о процессе заселения территории, «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», т. V, вып. IV, 1946, стор. 330—350; А. Защук, Бессарабская область, ч. I, «Кишиневские епархиальные ведомости», 1878, № 4, 1888, № 8, 1889, № 10.

¹³ За цей час було вивчено особливості говірок понад 35 сіл. До числа обстежених належать, зокрема, такі села (після назв зазначаються умовні скорочення): Баштанівка — Б., Білолісся — Біл., Велика Балабанка — В. Б.,

тами Одеського держуніверситету; дожовтневі і пожовтневі діалектологічні та етнографічні праці; перекази, твори, диктанти і домашні завдання учнів 1—10 класів 11 шкіл; спостереження над усною мовою учнів молодших класів на уроках розвитку мови (розповіді за картинками), а також учнів старших класів на уроках з мови, літератури, історії, географії і біології; письмові заяви колгоспників різного віку і статі та ін.

Серед особливостей південнобессарабських українських говорів можна виділити чотири групи явищ.

I. Діалектні особливості, генетично споріднені з рисами південно-східних говорів і локалізовані в межах одного або кількох населених пунктів. Зокрема:

1. Фонетичні риси: наявність препалатального л: *була, ходила* (Ст. Ц., Н. Ц.); поширеність м'якого р': *р'ама, гр'ад, загр'аниц'я, комор'а, кор'абил'* (Пл., Тат., Б., В. К., Негр.);
2. Морфологічні риси: вживання в 3-й ос. одн. дієслівних скорочених форм: *пита, маха, зна* (Пл., Пр., Л., Ліс.); уживання в ор. відм. одн. іменникових форм типу *вулицейу, кирницьейу, ме'ж'ейу* (Пл., Яр., Пр.).

II. Локалізовані діалектні явища, генетично споріднені з рисами південно-західних говорів. Такими явищами є:

1. Фонетичні риси: а) збереження м'якості р' і ч': *вер'х, зв'єр'ху, дим'ар'*; *лошій'ка, в'омноч'ка, дій'ка* (Н. Р., Райл., Мол., Петр.); б) перехід л > у: *гор'іука, сон'іука, г'іуна* (Н. Р., Райл., Мол., Петр.); в) спорадичне вживання африкат дз, дж: *с'аджа, дж'айворонк'і, дз'в'ін'ова, ре'дз'іна, дз'в'ід, хадз'айін* (Н. Р., Райл., Мол., Петр.); г) заступлення а > е: *гар'єча, ходз'ейка, ходз'ейін* (Райл., Петр.); д) збереження давнього о перед складом з наголошеним а (також перед е < а): *хоз'айін, коч'ан, колач, гор'єча, богатство* (Райл., Н. Р., Петр., Мол.); е) збереження давнього е в словах *уч'єра, шестий, с'емий* (Н. Р., Мол., Петр.); є) уживання протетичного в перед о, а: *Ва'устр'іа, в'оч'і* (Петр.); ж) окремі випадки вживання вторинного с у дієсловах: *йіст'і, найст'і* — «іти», «найти» (Н. Р.)¹⁴; з) наявність регресивної дисиміляції *мн > ун*: *п'оун'у, п'оуне, зап'оуніу*

Веселий Кут — В. К., Вишневе — В., Десантне — Дес., Дивізія — Д., Жовтий Яр — Ж. Я., Карячка — Кар., Кислиця — Кисл., Кочкувате — Коч., Крива Балка — К. Б., Лиман — Л., Ліски — Ліс., Мала Балабанка — М. Б., Миколаївка — М., Миколаївка-Новоросійська — М.-Н., Михайлівка — Мих., Молодове — Мол., Негрове — Негр., Нерушай — Нер., Нова Райлян-ка — Н. Р., Нова Царичанка — Н. Ц., Плахтіївка — Пл., Петрівка — Петр., Приморське — Пр., Райлянка — Райл., Рибальське — Риб., Стара Царичанка — Ст. Ц., Струмок — Стр., Татарбунари — Тат., Трапівка — Тр., Трудове — Труд., Тузли — Туз., Шевченкове — Шевч., Широке — Ш. і Яро-славка — Яр.

¹⁴ Варіант *прист'і* засвідчений ще в Кодимському районі (див.

(Н. Р.); и) тверда вимова звуків **ц**, **с** у зворотних формах дієслів, як досить стійка особливість: *друга́йца, тка́йца, назива́йца, горну́ласа, диві́са, споді́валіса* (Мол., Н. Р., Райл., Петр.)¹⁵; і) тверде суфіксальне **ц** у іменниках: *хло́пци, моло́дєц, смажині́ца, збѣйні́ца, молоді́ца* (Н. Р., Райл., Мол., Петр.), а також у прикметниках: *коза́цка́я* (Н. Р., Петр.); і) звуження ненаголошеного **е** > **і** (**і^е**, **е^і**) після **й**: *зна́йі, грѣ́йе, майі́^е* (Н. Р.).

2. Морфологічні риси: а) наявність флексії **-ови** в дав. і місц. відм. одн. іменників чол. та середн. роду II і IV відміни: *(на) хлопцо́ви, (на) батко́ви, (на) тил'ови* (Н. Р., Райл., Мол., Петр.); б) уживання закінчення **-ове** в наз. відм. мн. іменників II відміни, що означають назви живих істот: *брато́ве, кумо́ве, свято́ве, шоферо́ве* (Н. Р., Райл., Петр.); в) поширеність займенникових форм типу *ў него́, ў це́го, це́йі, н'у, йі, йіго*¹⁶ та числівникових *йіде́н, штѣри* (Н. Р., Райл., Петр., Мол.); г) уживання в 3-й ос. мн. дієслів II дієвідміни форм типу *ход'а, нос'а, до́я* (з утратою кінцевого **-т'**) і в 2-й ос. одн. дієслів архаїчної групи — форм *йісе́ш, дасе́ш*¹⁷; д) змішування в 3-й ос. мн. і в 1-й ос. одн. дієслів з основою на губний особових закінчень I і II дієвідміни зі своєрідністю щодо розвитку епентетичного **л'**: *ло́вут, ста́вут, робут, кро́пут* (Н. Р., Райл.); *скубл'у* (Н. Р.); е) збереження в мовленні старшого покоління дієслівних перфектних форм *ходи́лам, робі́лам, лубі́лам, бу́лам* (Петр.); є) твердість **т** у дієслівних особових закінченнях: *ході́т, ход'а́т, роб'і́т, нос'і́т*; ж) рідкісне вживання прикметникового суфікса **-илец'к-**: *доўгилец'кий, грубилец'кий* (Петр., Н. Р.).

III. Специфічні говіркові явища, переважно фонетичні, лексикалізованого або локалізованого характеру. Такі явища спостерігаються в недавно засвоених, етимологічно ізольованих і непрозорих словах. Зокрема, в говірці Плахтіївки поширена форма род. відм. одн. *с'н'о́гу* (пор. *ло́ду*); у говірці Кислиці зафіксовано *пла́са* (< *пла́ха* — «різновид рибальської сітки»), *кѣрсти́ки* (< *пѣрси́ки*), *зайбе́рг* (< *зайбе́р*), *шо́рст'ан'і, шост* (< *ше́рст'ан'і, шест*); у говірці Лісків засвідчено перехід **о** > **а** в слові *ка́рч'і*; у говірці Десантного — виникнення **т** у слові *зана́в'істка*; у говірці с. Приморського часто живаються форми *почну́, ід'і́т'те* (пор. *гукну́, кін'те, стан'те*).

А. А. Москаленко, зазнач. праця, стор. 5). Випадки типу *найсті́, прийсті́* є, очевидно, реліктом давніх *идти* (*итти*) або ж аналогійними до *вещти, нечсті́*.

¹⁵ Подібне явище в білоруських говорах розглядається як порівняно нове (див. Е. Ф. Карский, *Белорусы. Язык белорусского народа*, вып. 1, Изд-во АН СССР, М., 1955, стор. 360—364).

¹⁶ Варіант *йіго* виник, очевидно, внаслідок прогресивної асиміляції ненаголошеного **е**: *йего́* > *йіго́*, як і в словах *Кійі́ва, зна́йімо* та ін.

¹⁷ Звук **е** в закінченні **-еш** тут можна пояснити або збереженням давніших говіркових особливостей або впливом дієслів *в'і́змеш, да́єш*.

Діалектних явищ, генетично пов'язаних з рисами південно-західних говорів, найбільше виявляють говірки, носії яких є вихідцями з території північнобессарабських та подільських говорів. Явища південно-східного діалектного типу спостерігаються, як правило, в тих жителів, що переселилися з території сучасних Полтавської і Дніпропетровської областей.

Розглянені вище групи явищ не визначають діалектного типу досліджуваних говірок. Ці явища дедалі більше відтісняються, так би мовити, на «периферію» мовного буття.

IV. Найтиповіші і найчисленніші за обсягом загального-віркові особливості, які можна поділити на кілька підгруп.

До першої підгрупи належать діалектні явища, співвідносні з рисами багатьох говорів української мови.

1. З фонетичних явищ слід відзначити такі:

а) Повне або часткове оглушення дзвінких приголосних у префіксах, у середині та наприкінці слів: *бискрайній*, *биспечний*, *кнішка*, *стежшка*, *ніс'ко*, *д'ідг*, *хл'ібп*, *пор'ігх*. У окремих словах оглушення настільки узвичаюється, що глуха фонема виступає і між голосними: *л'оточка* (Пр.), *гібр'іти* (Біл.), *л'іхот'*, *н'іхот'* (Пл.).

б) Ствердіння л' перед суфіксальними стверділими або здавна твердими н, к, ш, ц: *сілно*, *началник*, *тілко*, *ск'ілко*, *б'ілше*, *мелник*, *гилце*, *болніца*, *мелница* і т. ін. Особливо характерна ця риса для мовлення найстаріших людей і дошкільнят, а також учнів початкових класів¹⁸.

в) Виникнення протетичних в або г: *в'улиця*, *в'ул'ій*, *в'ухо*, *вуз'кій*, *в'іуца*, *в'ікно*, *гістик*, *гоко*.

г) Тверда вимова кінцевого р: *мур*, *команд'ір*, *чамур*, *саламур* («соляний розчин, приправа до бриндзи, до дз'ами — «юшки з риби»), *йар*, *д'іучур*, *бригад'ір*, *йашчур*.

д) Прогресивне уподібнення мй > мн', уй > ул', мл' > мн': *с'імн'а*, *мн'асо*, *здор'ула*, *бизголюла*, *зимн'а*, а також регресивна асиміляція ун > мн: *р'імно*, *р'імнен'ко*, *в'омна*.

е) Збереження давнього о: *война*, *пос'ла*, *двійка*, *кон'чати*, *ослон*, *комната*, *покойник* та ін. До деякої міри це явище можна пояснити впливом російської мови. У ряді випадків слід брати до уваги аналогічний вплив: *ослон* — *ослона*; *двійка*, *трійка* — *дво́йе*, *тро́йе*; *дом* — *до́ма* — *вдо́ма* — *домашній*¹⁹.

є) Звуження ненаголошених е, и до і в позиції перед наголошеним і, а також у інших випадках: *м'ін'і*, *у н'іч'і*, *в'іс'іл'а*, *ч'ір'ін'*, *к'іс'іл'*, *гр'ім'іло*, *кіл'ім*, *п'іс'мо*.

ж) Перехід и > і, як у ненаголошеній, так і в наголошеній

¹⁸ Розглядана риса відзначена і в приазовських говірках (див. С. П. Га б. Говор Приазовья. Автореферат, Ростов-на-Дону, 1955, стор. 9).

¹⁹ Відповідне пояснення див. І. О. Варченко, Рефлексія давнього о в лубенських говірках, зб. «Полтавсько-київський діалект—основа української літературної мови», К., 1954, стор. 50—51.

позиції слів іншомовного походження: *бригад'ір, трахтар'іст, д'із'іл', кул'т'іватор, сант'ім, д'інамо, йаров'ізац'ія, парт'ізан, арт'іст, л'єтр'іка, же"н'іх* і под. Очевидно, тут позначилася особливість російської мови.

з) Регресивне розуподібнення в групах **чн, кт**: *трахтор, про-дужти, д'іректор, прахтика, лавушник* («продавець»), *майашник* («працівник на маяку»), *по-вулишному, молóшне, зажітошний, тис'ашник* («сорт винограду») та ін.

и) Регресивне розуподібнення в сполуці **нн**: *наскрілник, царілник, нас'ілник*.

і) Взаємозаміна **х > ф, ф > к (хв, х), у > х, хв > ф**: *фул'і-гáни, фўстка, т'єфн'іка; кухвайкі, Хв'ілатоу, прохвєсор, хва-мїл'ія, кохта, тўхл'і, хрантón, хурашка, худáминт; хтóra; фа-тáйш, фил'уйц'а, нидофáт, ф'іст, форостїни* і т. ін. Проте в сло-вах *фуртўна* («буря, завірюха»), *фарїнник* («перепродувач коней»), *фўга, шафа, фасón, финáр', фєрма, фураж, Фанáс'ій, фантáл* і под. фонема **ф** зазнає зміни надто рідко.

ї) Випадіння звуків і складів у різних позиціях слова: *(е)ше"лón, (е)л'є(к)трика, пирєй(л)ди, (і)минїни, (і)мн'а. (йá)к'ірц'і, (Ак)мангїт, (А)н'ута, (А)натóл'ій, (А)л'óша, (а)ма-рикáнка* («сорт картоплі»), *(а)мар'ікáни* («марка плуга»), *(Ак)кирмáн, (а)кушєрка, (О)в'ід'іспол', (а)л'ум'ін'ійовий, х(о)-г'їу, хóште* (< *хочете*), *чо(го), з(в)ут', з(в)йáзáти, скó(в)залка, з'(в')óс(т)ка, (Та)тарбунари, т'ї(л')ко, ск'ї(л')ко, адї(вїс')*, *мó(ж)на, пў(го)виц'а, знáц'а* (< *значиться*), *б(у)вáло, зáгор(о)да, пáр(у)бок* та ін. Уникнення початкових **а, е** властиве, як відомо, всім східнослов'янським мовам. Тенденція ж до цьо-го явища спостерігалася ще в спільнослов'янській мові²⁰.

й) З'явлення голосних **и, о, а** для полегшення вимови звуко-сполук: *к'іломєтир, йачим'ін', коновєрт, пишинїц'а, канафєт, карапєтки* і под.

2. З морфологічних рис увагу привертають такі:

а) Зміна категорії чол. роду в іменниках: *л'їтра, мєтра, иктáра, обрїва, оскóлка, комбайн'а, дїшл'а, карйєра* («місце розробки копалин»), *з'абл'á, цил'їндра, (в)ул'їя, грїпа* та ін.²¹

б) Тенденція до втрати історично нормативних закінчень у дієсловах архаїчної групи: *дасї, йїсі > дасїш, йїсіш*, — та в іменниках IV відміни: *їме"н'ї > їм'я (їмн'а, мн'а); вїме-н'ї > вїм'я (вїмн'а, в'їмн'а)* і под.

в) Схильність до переймання формою наз. відм. одн. функції кличної форми. При звертанні до співрозмовника на ім'я та по батькові клична форма не вживається. Лише в мовленні людей старшого віку, а також при звертанні до молодшого за себе

²⁰ Див. А. А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории рус-ского языка, вып. II, Пгр., 1915, стор. 57.

²¹ Див. А. М. Матвієнко, Аналогія граматичного роду в українській мові, зб. «Дослідження з української мови», Вид-во АН УРСР, К., 1958, стор. 25.

зустрічається клична форма від таких іменників, як *сват, брат, кум, д'ят'ко, бат'ко, тато, свідха, г'ітка, т'от'а, ж'інка, Л'іда, Іван, Паул'о, син* і под. Найчастіше клична форма виступає тоді, коли треба звернутися на відстані, підкликати кого-небудь до себе.

г) Поширеність форм двоїни від іменників чол. і жін. роду в сполучі з числівниками *два (дві), обидва, три, чотир'ї: два сіна (брата), три огронома (свдта, чоловіка), дві п'їдвд'ї (тон'ї, хат'ї, машин'ї)* і т. ін.

д) Виразне переважання числівникових форм *п'ят'ї, шест'ї, п'ят'мд, ш'їс'т'мд, (на) п'ят'ї, (на) шест'ї* над паралельними формами *п'ят'ох, п'ят'момд, (на) п'ят'ох* і под. У підрядних словосполучках кількісні числівники нерідко зберігають початкову форму: *І сосє молочк'о д'н'їу до п'ят'* (Тр.); *Так г'од'їу до п'їадис'ат буде* (Н. Р.).

3. Із синтаксичних інтерес становлять такі риси:

а) Вираження підмета субстантивізованими формами прикметників (*стар'їй, стард, стар'ї, молод'їй, молодд, молод'ї* і т. ін.) та присвійних займенників (*м'їй, мойд, тв'їй, тв'ойд, наш, наш'ї* і под.).

б) Випадки логічного узгодження підмета, вираженого іменником у формі одн. зі збірним значенням, з присудком-дієсловом: *Пошт'ї ус'а свдйба йдуг' до йдго* (Пр.).

в) Поширеність конструкцій, у яких підмет-іменник на означення конкретної особи, істоти, предмета, маючи форму наз. відм. одн., править за множину: *Турок ст'ойдї по Кїїїу; бджолд йє ї Цар'їчанк'ї* (Н. Р.).

г) Уживання при підметі, вираженому іменником чи субстантивізованим прикметником, особового займенника 3-ї ос. (*в'їн, вонд, вон'о, вон'ї*) та вказівного *той (та, те, т'ї)* для підкреслення, підсилення суб'єкта речення: *Дїч'ка, вонд сїл'но гоне к'ор'їн'* (Н. Р.); *Баламїт, в'їн такїй ндче зїлєний* (Л.); *Пєтр'о кравєц', той крєпко бр'дїс'а* (Пр.); *Бахур'ї, т'ї лїче зндїуг'* (Біл.). Речення з плеонастичними особовим та вказівним займенниками є, напевне, продуктом діалогічної мови, з якої вони перейшли до розповідної.

д) Переважання форм наз. відм. мн. в значенні знахідного від іменників, що є назвами тварин: *л'оул'ат' комдхи, запр'агдїуг' кон'ї, по'дудшїїу курчдта* і т. ін.

е) Вираження присудка вигуково-дієслівними формами типу *ск'їк, бух, лад, трах* та скороченими, усіченими дієслівними формами *бач, хоч, дивї.*

є) Широке вживання конструкцій, де в ролі присудка виступає дієслівна словосполучка з ідентичними дієслівними формами, перша з яких означає здебільшого рух (стан), а друга — його мету: *Д'їти сїд'їли гр'їлис'а* (Тат.); *Б'їжї подивїс' на стїлїу, ск'їки вонї роскїддїуг'* (Пл.). Зрідка присудки такого типу

включають три дієслівні форми: *І с тєго бирє надругає. устрїє читір'ї фатки і бирє йде лове рибу* (К. Б.).

ж) Значна поширеність односкладних безособових речень, у яких присудок виражено інфінітивом, що поєднує модально-вольове і лексичне значення: *З'н'ат' з в'їуці, тод'ї політ' це рїно, тод'ї поскубті руками, почисат' надо, тод'ї машиною побїт'* (Д.).

з) Дедалі більша активізація орудного предикативного: *То в'їн на одн'ї бригад'ї очóчиком* (Н. Р.).

и) Наявність пошанної множини дієслова-присудка при підметі, вираженому іменниками *дід, баба, бат'ко, тато, ма́ма, дирéктор, учáтел', дóктор* і под.: *Ни помн'у, йак ма́ма помёрли* (Ш.); *Тáто помёрли так коло нас* (Н. Ц.); *Т'їки ўчóра учíteл' заходили до нас, зноў на Ван'у жал'їлис'а* (Коч.).

і) Повторення сполучників сурядності *і, а* в складносурядних реченнях, особливо під час суцільних розповідей: *І от йа п'їшбóу пол'уват' на зайці'їу, і ўз'аў йа с собóйу дєс'їт' загóнщик'їу* (Пл.).

ї) Переважання в складних реченнях зв'язків сурядності над зв'язками підрядності, поширеність безсполучникових конструкцій. Лише зрідка зустрічаються такі типи підрядних речень, як наслідкові, допустові, міри та ступеня.

й) Спорадичність дієприкметникових *і*, особливо, дієприслівникових зворотів.

Друга підгрупа охоплює такі загальноговіркові явища, які носять лексикалізований характер. Серед цих явищ є цікаві фонетичні і рідше — морфологічні випадки.

1. Фонетичні явища:

а) Перехід *а, о > и*: *чимўр, крашинка, дивитсóт, поштил'óн, финар', липўх, óкирок* і т. ін.

б) Наявність *і* на місці давнього *е* в позиції перед колишнім складом з *ъ*: *б'їз, тёр'їн', ве'рит'їн, бёр'їє*.

в) Зміна *і > и* після задньоязичних та губних приголосних і збереження *и* на початку слів: *килò, комїс'їя, ревіз'їя, помидóри, офицёри*²²; *їна́че, їн'чий, їскра*.

г) Спорадичний перехід *у (y) > і*: *л'їцёрн'а, маб'їд'*.

д) З'явлення *а* замість ненаголошеного *о*: *камòра, франтóн, кат'óл, кардóн, кал'аска, кампóт, паравóз, сапагї, партрёт, ма́нах, малдава́ни, правóрна, рабóтник* і т. ін.

е) Наявність звука *є* відповідно до давнього наголошеного *ѣ* (з твердістю попередніх приголосних *б, в, м, р*): *мє́сто, помє́щик, вє́рно, вє́ра, вє́чник, бє́дний, крєпáк* і под.

²² Щодо переходу *і > и* після губних приголосних див. І. О. Варченко, Звуки *и—і* в західних говірках Полтавщини, «Діалектологічний бюлетень», вип. V, К., 1955, стор. 17.

е) Звуження $i > i'$ (i' , i) в деяких позиціях і випадках: *по-рум'їн'с'к'і*, *ч'ійа*, *д'іу'ч'і'нна*, *ши'р'окій*, *гор'ішча*, *в'ім'я*, *хлопч'ики* та ін.

ж) Перехід $t' > k'$: *к'істо*, *к'існо*, *к'і[ки]трад'а*.

з) Уживання звуків *дж*, *дз* і *г*: *дже^нрилò*, *бджолà*, *бу[а]джак* — «піч», *манджа* — «страва», *патладжани*; *дз'в'інò* — «ланка», *дз'в'ін'овà* — «ланкова», *дзигон'іти*, *дзестри* — «посаг», *мечн-дзєра* — «дійна вівця», *дз'ама* — «юшка з риби», *тарга* — «знаряддя для перенесення половин», *таг* — «приправа для виготовлення бринзи», *градина* — «поливний колгоспний город», *гирд* — «отара з 200—300 овець», *стринга* — «кошара для доїння овець» і под. Значна частина цих слів засвоєна з інших мов.

и) Заступлення $ш > с$ і $ц > ш$: *свіче* (< *швічче*), *ш'іс'т'єр'на* (< *цистерна*).

і) Тенденція до диспалаталізації *р* у дієслівних формах: *куру*, *вару*, *говору*, *жарут'*, *побору*, *поўторайе* і т. ін. До певної міри це можна пояснити впливом однокорених і морфологічно об'єднаних форм, де *р* тверде (пор. *курути* — *куруш*, *говорити* — *говориш* — *говоримо* — говіркоче *говоре* і т. д.).

ї) Перехід $ш > ч$ у суфіксі після кореневого сонорного *н* (*н'*) унаслідок прогресивної асиміляції: *інчий*, *тòн'чий*, *мен'чий*.

й) Випадіння звука *ш* після *м*, *н*, *ф*: *табун'(ш)чик*, *псалом(ш)чик*, *жен'(ш)чина*, *фотограф(ш)чик*.

к) Виникнення приголосних *н*, *т*, *й*, *м* у іншомовних, етимологічно непрозорих, словах: *плант'іна*, *екзамент*, *чимойдан*, *симпарат*.

л) Спрощення звукосполук $стк > ск$: *мод'іс(т)ка*, *час(т)ка*, *не^нв'іс(т)ка*, *з'òс(т)ка*, *пєрв'іс(т)ка*.

м) Розуподібнення $чч > шч$: *козàшчина*, *Турєшчина* і т. ін.

2. Морфологічні явища:

а) Збереження в род. відм. одн. іменників III відміни флексії *-и*: *в'істи*, *смєрти*, *л'убòви* і под.

б) Наявність закінчення *-і* в наз. відм. мн. іменників *мур'і*, *чамур'і*, *шкўр'і*, *пар'і* та ін.

Третю підгрупу становлять найчисленніші і найтиповіші загальноговіркові риси, співвідносні переважно з особливостями південно-східних говорів або водночас південно-східних і південно-західних. Ті риси, що споріднюють досліджувані говірки з південно-східними і з південно-західними діалектами, здебільшого засвідчуються в фонетиці і рідше — в граматиці та лексиці. Часто риси південно-східного і південно-західного діалектного типу виступають паралельно, у вигляді дуплетів.

1. Фонетичні риси:

а) Перехід $a (< \epsilon) > i$ (*и*), поряд із збереженням цього *a*, в числівниках: *дєс'іт'*, *двац'іт'(-цит')*, *триц'іт'(-цит')*, *одіна-ц'іт'(-цит')* і т. ін.

б) Підвищення ненаголошеного *о*, насамперед у позиції перед

складами з наголошеними або побічнонаголошеними **у, і**, а також у сусідстві з губними: *оуб'ідати, тоуб'і, кузу, гур'ішча, куц'уб'ка, буйари, пужар, пувозочка* і под.

в) Змішування ненаголошених **е, и** внаслідок артикуляційно-акустичної близькості: *бирі, бзро, нису; веноград, здобеч'і, бачела* та ін. У 2-ій ос. одн. і 1-ій та 2-ій ос. мн. дієслів І дієвідміни теперішнього і простого майбутнього часів виступають рефлекс **і, и', е'**: *гармануйім, узнайім, над'івайеш* і т. ін., що пояснюються впливом попереднього **й**.

Тенденція до взаємонаближення **е, и** спостерігається переважно в початкових і внутрішніх складах. Післянаголошеним **і**, особливо, кінцевим складам це явище властиве меншою мірою. Слід відзначити, що наближення ненаголошеного **е** до **и** зустрічається частіше, ніж наближення ненаголошеного **и** до **е**.

г) Значна поширеність фонем **і, я**, яка виникла, незалежно від наголосу, з давніх **о, е, ъ, -ыѣ**. Приголосні перед **і** будь-якого походження здебільшого пом'якшуються, хоч нерідко (у вигляді паралелей) трапляється твердість чи напівпом'якшення перед **і** — рефлексом давніх **о, -ыѣ**.

д) Збереження **о** в закритому складі жіночих імен по батькові і топонімічних назв: *Михайлоуна, Іваноуна, Борисоука, Баштаноука* і т. ін.²³

е) Переважання варіантів *од, зо* над рідше вживаними *від, зі*: *одгорнути, од бат'к'іу, поодривау, зо мноу*.

є) М'яка або напівм'яка вимова шиплячих **ч, ж** у позиції перед **а** (< **а, ę**): *поч'ау, курч'а, держ'ат', лош'а, моуч'ау, побач'ат', ч'асто, закрич'ала, д'іуч'ат, прощ'ай* і т. ін.

ж) Збереження давньої м'якості **р**: *радочком, бур'ак, пр'адеш, р'адна, р'асн'і, вітр'ак, зв'ар'у*. Паралельно вживається тверде чи напівм'яке **р**. Диспалаталізоване **р** переважає в говірках В. Б., М. Б., М., Труд., Дес., Шевч., Тр., Тат. та ін.

з) Асиміляція в числівниковій сполучі **д''ц''** і стягнення довгого **ц''** або ж занепад тут **д:двац'ат', триц'іт', чотирнац'іт'** і под.

и) Зміна **гся > ца** в дієслівних формах: *журица, жураца, купаца, питайца, сход'аца*.

і) Спрощення **шся > са** в зворотних формах дієслів: *с'м'ійс'а, воз'м'єс'а* і под. Це пояснюється або асиміляцією в сполучі передньоязичних **ш** і **с'** або, що цілком можливо, випадінням **ш** при швидкому темпі мови.

ї) Переважання вимови стягненого приголосного в іменниках середн. роду типу *ніткан'а, шмат'а, баділ'а* і под. Спорадичність вимови без стягнення приголосного особливо характерна для ор. відм. одн. іменників жін. роду III відміни, оскільки тут переважають форми типу *сол'ойу, ночийу, тін'ойу, тол'ойу* і т. ін.

²³ Щодо причин збереження розгляданого суфіксального **о** див. І. О. Варченко, Рефлексія давнього **о** в лубенських говірках, стор. 60.

й) З'явлення ч після суфікса **-іш-** у прикметниках і прислівників вищого ступеня: *праворн'ішчий, культурн'ішчий, прост'ішчий, хитр'ішче* і под.

к) Наголошення флексії дав. відм. мн. в іменниках I відміни: *свин'ам, свахам, л'уд'ам* та ін.

2. З морфологічних слід насамперед розглянути особливості словотвору. Серед цих особливостей увагу привертають такі:

а) Уживання продуктивних суфіксів **-ар⁽¹⁾**, **-ник**, **-чик**, **-к-а**, **-иц'-а**, **-ик**, **-ак** та ін., за допомогою яких утворюються нові слова, мало відомі або й зовсім невідомі літературній мові, напр.: *царі́нник, царел́ник* («сторож на полі»), *веч́ник* («багатій-землевласник»), *праш'іу́ник* («сапальник»), *торбеш́ник* («наймит-рибалка»), *вамч́ик* («збирач данини з рибалок»), *зарубч́ик* («колгоспний городник, що забезпечує роботу зрошувальної системи»), *тві́н'чик* («коротеньке пальто на ваті, чоловічий жакет»), *гороч́ик* («частина городу, зайнята фруктовими деревами, цибулею, часником або квітами»), *каш́ик* («свіжа бринза»), *гуч́ик* («лоша»), *одина́к* («човен на сім рибалок»), *бриндо́зар* («майстер виготовлення бринзи»), *градина́р, градина́рщик* («член бригади поливного городництва»), *буката́р* («різальник хліба»), *настр'амо́к* («оберемок сіна чи соломи на возі») і т. ін.

б) Переважання суфікса **-ник** у іменниках чол. роду на означення сільськогосподарських приміщень: *корбу́ник, в'іу[оу]ча́рник, свина́рник, пті́шник, кур'ят́ник, свин'уши́к, папушб́йник* («приміщення для зберігання кукурудзи в качанах») та ін.

в) Творення здрібнених назв здебільшого за допомогою суфікса **-ік**: *Боб'і́к, Туз'і́к, Тол'і́к, Вад'і́к* і под.

г) Обмеженість уживання форм чол. роду на означення професії, фаху, роду діяльності осіб жін. роду, за винятком іменників *заву́ч, шо́фер, за́хоб, кладоу́щик* і т. ін. Як правило ж. назви осіб жін. роду за професією, заняттям і под. творяться шляхом додавання до іменників чол. роду суфіксів **-к-**, **-ш-**, рідше — **-иц'-а**, **-их-а**, напр.: *до́кторка* (*-рша, -риц'а*), *фе́ршалка* (*-ліц'а*), *учі́тел'ка* (*-л'ша*), *бригаді́рша, агроно́мша, ура́чйха* та ін.

д) Значна поширеність суфікса **-их-а** (**-іх-а**) для творення назв переважно літніх жінок за іменами, прізвищами або прізвиськами чоловіків: *Андре́ййха, Оні́шчйха, Макси́мчйха, Ткаче́нчйха, Бузі́йха*. Дітей же і юнаків чол. статі називають словами з суфіксом **-іу**, а жін. статі — словами з суфіксом **-ов-а**, напр.: *Вас'а Гау́рїл'іу, це Андре́йй хлб́иц'*; *Н'їна Комаро́ва, Л'їда Уласе́нкова, Над'а Йухі́мова*.

е) Переважне вживання суфіксів **-ечк-**, **-очк-** проти суфіксів **-ен'к-**, **-он'к-** у іменниках зі значенням здрібності і пестливості (там, де можливий паралелізм): *ручечка* — *ручен'ка*, *но́жечка* — *но́жен'ка*, *голо́вочка* — *голо́вон'ка*. Варіанти з **-ен'к-**,

-он'к- характерні здебільшого для мовлення літніх жінок, а також для народнопоетичної творчості.

е) Типовість суфікса **-ишч-е** в іменниках середн. роду, що означають ділянки поля, на яких вирощувались певні рослини: *папушб'йнишче, прос'анншче, життншче, йачм'інишче*.

ж) Поширеність аналітичної форми найвищого ступеня прикметників типу *самий молочий, самий крашчий, самий остан'ній*.

з) Спорадичне вживання суфіксів **-есен'к-** (на означення вищої міри пестливості), **-іс'ін'к-** (на означення вищої міри якості) й особливо **-езн-, -елезн-, -ец'к-, -елец'к-** (на означення згрубілості). Суфікси **-есен'к-, іс'ін'к-** зустрічаються переважно в народнопоетичній творчості.

и) Творення присвійних прикметників здебільшого за допомогою суфіксів **-ов-, -іу-, -ин-, -ін:** *брáтова, бат'к'іу, Над'кин* і т. ін. Характерно, що суфікси **-ов-, -іу** часто виступають у присвійних та відносних прикметниках, витискуючи інші суфікси: *Пет'іу зошит, Л'ідова кнішка, Кóл'ова джанта* («сумка»), *рогова* («рогата») *скотина, озимова плóщина, кукурузова плóщина, свайбова публ'іка, досковий забор* («дощаний паркан»), *папушб'йова мука, циминтова кирнїца, в'ітровий млин*.

і) Розширення сфери вжитку суфікса **-ува-** в безпрефіксних дієсловах: *друшкувати* («бути дружкою»), *с'вітилкувати* («бути світилкою»), *прашувати* («сапати»), *тирлувати* («згонити докупи овець обідньої пори»), *свайбувати* («часто відвідувати вєсілля») і под.

ї) Звуження вживаності суфікса **-ну-** в дієсловах зі значенням тривалої дії. Досліджуваним говіркам, як правило, властиві форми *скис, схуд, змок, змерз*, а не *скїснуу, схуднуу, змокнуу, змерзнуу*. Зате в дієсловах, що мають значення раптової дії, та в звуконаслідувальних цей суфікс зберігається: *рвануу — рванути, сипнуу — сипнути, рїпнуу — рїпнути* та ін.

й) Спорадичність префіксованих прислівників типу *ул'ітку, увєчир'ї, восєчній, уноч'ї* і, навпаки, послідовність уживання адвербіалізованих форм ор. відм. одн.: *л'ітом, вєч'іром, ос'їн'ойу, висноју, нóчийу*.

к) Творення прислівників із суфіксом **-ечк- (-ичк-)**: *оз'дечки, тутички, тамнчки*.

Немало цікавого засвідчують південнобессарабські українські говірки і щодо словозміни. Тут виділяється ряд характерних особливостей:

а) Набування форм мн. іменниками *с'їно, Одєса, Донбас, Неєрушай, Дунай* і под., що в літературній мові таких форм не мають; пор. *С'їноу колїс' було багац'ко* (Біл.); *Рїби по Дунайах фатаїє* (Кисл.).

б) Послідовне відмінювання іменників середн. роду іншомовного походження типу *к'їно, рад'їо (-їво)*; пор.: *Це тїки у рад'їв'ї так'ї н'їс'н'ї чут'* (Пл.).

в) Паралелізм закінчень **-і, -ові, -у** в місц. відм. одн. іменників чол. і середн. роду II відміни. Іменники чол. роду з суфіксами **-к, -ик, -ок** переважно виступають із флексією **-у**: *у садку, у курнику, на причілку*. З цією флексією часто вживаються іменники чол. і середн. роду в сполучі з прийменником **по**: *по селу, по саду*. Для іменників середн. роду в позиції після прийменників *у (у), на* основним є закінчення **-і**: *у силі, на серці, на коромислі*. Закінчення **-ові** особливо властиве іменникам чол. роду, що є назвами живих істот, зокрема назвами осіб, або належать до однокорених утворень, напр.: *на сусідові, у тазові, по вóзові, на токові, у вáлові, на дубові, по жмихові*.

г) Наявність у іменниках *кури, гуся* рідше вживаної флексії **-і**. У говірках Ярославки і Приморського, носії яких, за свідченням архівних даних, є вихідцями з Бобровицького району, Чернігівської обл., флексія **-і** тут переважає.

д) Витиснення закінчення **-ами** в ор. відм. мн. іменників, що не мають форми одн., та іменників IV відміни залишком старої системи відмінювання — флексією **-ми**: *вил'ми, д'іучат'ми, порос'ат'ми, курчат'ми, тел'ат'ми* і т. ін.

е) Поширення варіантного закінчення **-ам** у місц. відм. мн. іменників різних відмін: *по гóрам* (Пл.), *по домам* (Туз.) і под.

є) Переважання спільної форми *йійі* від займенника *вона* в дав., род. і рідше — місц. відм.

ж) Перехід деяких прикметників з основою на твердий приголосний, насамперед на **н**, у групу прикметників м'якої основи: *народн'ій, базарн'ій*. Крім наз. відм. одн., цей перехід виявляється в непрямих відмінках множини.

з) Широка вживаність форм на **-ім** і спорадичність форм на **-ому** в місц. відм. одн. прикметників і дієприкметників, а також займенників і числівників прикметникового типу: *по сін'ім, на зроблен'ім, на т'ім, на одн'ім* та ін.

и) Уживання, як правило, стягнутої форми прикметників, порядкових числівників, означальних і вказівних займенників. Нестягнені форми зустрічаються переважно в поетичному фольклорі і в мовленні тих, хто тривалий час зазнає впливу російської мови та її говірок.

і) Поширеність стягнених форм присвійних і вказівних займенників у непрямих відмінках одн.: *(у) мого, (до) свого; мойі, твоїі, своїі, ус'ойі* та ін. Рідшими є варіанти *мойого, твоего, мойойі, твоейі, свогого, своейі*, ще рідшими — варіанти *мойёго, мойейі, своегого, своейейі* і под. Аналогічний стан характерний і для відзайменникових прислівників: *по-тво́му — по-твое́му, по-сво́му — по-свое́му*.

ї) Типовість суфікса **-т'** для неозначеної форми дієслів з основою на голосний: *ході́т', носі́т', рват', спат'* і под. Найчастіше суфікс **-т'** зустрічається тоді, коли інфінітив належить до ана-

літичного, складного або ускладненого присудка: *бўдимо по-лўднат'*, *почаў крича́т'*, *на́да прашува́т'*, *прыйшоў росписува́ц'а*. Варіанти *ході́ти*, *носі́ти* і под. зрідка виступають у розмовно-побутовій, насамперед діалогічній, мові і частіше — в піснях та в розповідях.

й) Переважання закінчень **-им, -ем, -ім** у 1-ій ос. мн. дієслів теперішнього і простого майбутнього часів над рідше вживаними **-имо, -емо, -імо**: *ходим, кладём, бирём, зна́йім*. Як правило, флективне **о** виступає в дієсловах *спимб, сп'ішимб, б'іжимб, моўчимб, стойімб* і под., де це **о** послідовно наголошене. Часто **о** зберігається і перед часткою **-с'** (рідше **-с'а**): *збйра́йімос'*, *наспімбс'*, *веч'ртайімос'*, *печ'риод'ага́йімс'а*.

к) Спорадична наявність форм одн. майбутнього складного часу типу *зна́тиму, йістимеш, ма́тима*, насамперед у мовленні людей старшого віку. Відповідні форми мн. досліджуваним говіркам невластиві.

л) Значна поширеність форм давноминулого часу типу *вікормиў буў, сказа́ли булі*.

З синтаксичних загальноговіркових рис виділяються такі:

а) Уживання, як правило, форми наз. відм. збірною або кількісного числівника в складеному підметі, до якого належить також займенник: *тро́йе йіх прыйшло́*; *дво́йе (два) нас було́*.

б) Різке переважання форм наз. відм. всіх компонентів складеного підмета, вираженого числівником, прикметником та іменником. Лише зрідка зустрічаються випадки, де в таких підметових конструкціях прикметник-атрибут має форму род. відм. мн.: *Два крас'івих па́руб'ки йес'т' у Іва́на* (Туз.); *Було́ два плу́гй сакоўс'ких, ну й потб́м с'іва́лка двана́ц'атид'іскова* (Тат.).

в) Спорадичність речень з логічним підметом у формі знах. або род. відм. одн. (вираженим, зокрема, вказівними, заперечними та особовими займенниками): *У нас ц'б́го слова не" по-вб́диц'а* (Пл.); *На стéлу сип'лат' папушб́йу, пше"ниц'у, да́же мак, йак йогб́ йе* (Біл.).

г) Переважання зворотів, у яких присудком виступають особові форми дієслова *бути*: *С'б́д'ні ў ме́не йе ўре́мн'а* (Яр.); *Коса́ ў ме́не ше йе* (В.).

д) Заступлення дієслівною формою *бу́де* присудка *йе*: *Барамча́ бу́де от нас версто́ў с'імна́ц'іт'* (М. Н.); *Тупéр бу́ци, це зна́чит' фам'ілі́йа бу́де Йосипéнко* (Ліс.).

е) Вираження присудка сполукою дієслівних форм *йе(с'т')*, *бува́йе* з особовою формою основного дієслова в теперішньому або минулому часі: *Гор'ішки стипов'і йе рос'т'а́т'* (Біл.); *Цей год йес'т' популұча́ли бага́ц'ко тис'ач* (Ж. Я.).

є) Порівняно рідкісне вживання безособових речень з присудками на **-но, -то**.

ж) Переважне вираження неузгодженого означення формою род. відм.: *Л'удіна високого рoсту*.

з) Творення конструкції керування, що вказує на належність, з прийменником і род. відм. типу *Зане^дужала ў мене ж'інка*, рідше — з безприйменниковим означенням типу *Зане^дужала мой^а ж'інка*.

и) Наявність порівняльних зворотів кількох різновидів: *Син вишчий за (од) бат'ка*; *син вишчий бат'ка* і *син вишчий чим бат'ко*.

і) Майже повна послідовність конструкцій типу *жури́тис'а за сїном* і *д'акувати бат'ков'і*.

ї) Стійкість зворотів з формою знах. відм. типу *иті по воду*; *прийіде че^ре^з тїжден'* і з формою род. відм. типу *п'іс'л'а об'їду*.

й) Поширеність обставини напрямку дії з прислівником *де* в значенні «куди»: *де йдеш?*

До загальноговіркових слід зарахувати ще багато явищ, які виразніше розвинулися, а, можливо, й виникли на ґрунті південнобессарабських українських говірок.

Так, досить чітко виявляється тут тенденція до вирівнювання звукового складу іменних і дієслівних основ, відмінкових і особових закінчень, унаслідок чого виникає немало діалектних особливостей. Вирівнювання основ і флексій відбувається завдяки зовнішній і внутрішній аналогії, а також аналогії до початкових форм.

а) Діянням зовнішньої аналогії зумовлюється поширення в досліджуваних говірках форм типу *ж'інк'іу, д'іук'іу, балк'іу* (пор. *син'іу, брат'іу, йар'іу*)²⁴; *кoн'іу, в'ікн'іу, гoс'т'іу, сeл'іу*, (пор. *вол'іу, с'в'ідк'іу, хітор'іу*); *кон'ов'і, кушч'ов'і, плич'ов'і, сeр'ц'ов'і, порос'ов'і, імн'ов'і* (пор. *вол'ов'і*); *пн'ом, д'н'ом, кон'ом, курч'ом* (пор. *кол'ом, вол'ом*); *ц'ойі, ўс'ойі* (пор. *ц'ого, ўс'ого*); *зрбл'аний, в'ідклад'аний, зам'іс'аний, прoс'аний* (пор. *вїкопаний, скāзаний, написаний*)²⁵; *с'л'озeй, вухeй, зубeй, вилeй, козeй, мухeй, рукeй, гонeй* (пор. *двeчрeй, очeй, курeй, ночeй*); *дeчрт'а, сoл'а, сoл'їа, кроул'а, нoчїа, кроват'а, шал'а, пїл'а* (пор. *зимл'а, зав'їа, коудр'а*); *їїстeтe, дaстeтe* (пор. *ростeтe*,

²⁴ Флексію *-іу* з наголосом на ній найчастіше набувають іменники жіночого роду І відміни, у яких наявний суфікс *-к-*. Ця флексія переважає над дуплетною нулевою флексією (*балок, жінок*). Імовірно, що при цьому водночас поєднуються зовнішня і внутрішня аналогії. Під внутрішньою аналогією розуміємо тенденцію зберігати однаковий зовнішній вигляд основи в усіх відмінкових формах.

²⁵ Зубні приголосні в корені пасивних дієприкметників, утворених від дієслів II дієвідміни, не переходять, як правило, в шиплячі внаслідок вирівнювання звукового складу основи: *кoс'аний — косїти, кoсїш, кoсїмо*. М'якість кореневого приголосного в дієприкметниках з'являється, напевне, за аналогією до форм 3-ї ос. мн. (пор. *кoс'ат'*).

митете); *кін'у, стан'у, поклад'у* (пор. *нос'у, хід'у*); *хоче, носе, віре, л'убе* (пор. *иде, несе, нече, кохайе*) і т. ін.

На поширення форм род. відм. мн. із закінченням **-ей** (*с'л'озей, вилей*) здебільшого впливають, очевидно, відповідні форми іменників чол. і середн. роду (*гостей, очей*), множинних іменників (*дверей, грошей*) та іменників із збірним значенням, що мають у однині відмінну основу (*курей, д'ітей*). Про це свідчить також однотипність наголосу (пор. *с'л'озей — дверей, зубей — очей, козей — гусей, свиней*).

Іменники жін. роду III відміни, які закінчуються на **-ей**, можуть підтримувати форми типу *с'л'озей, зубей* лише частково. Це пояснюється тим, що значна частина їх має відмінний наголос (пор. *т'іней* і *с'л'озей*), що іменники III відміни в род. відм. мн. нерідко самі зазнають впливу іменників II відміни (*радос'ц'іу, в'іс'ц'іу, п'еч'іу*) і що в розмовній мові форми *очей, дверей, свиней, л'удей, курей, гусей* уживаються значно частіше, ніж форми *т'іней, в'істей*, не кажучи вже про *підорожей*.

б) Діянням внутрішньої аналогії пояснюються досить характерні для досліджуваних говірок форми типу (*на*) *ног'і, (на) р'ічк'і, (на) сонечк'і, (на) кожух'і* (пор. *нога, ноги, ногиами.., кожух, кожуха..*); (*на*) *добрійі, (на) тойі, (на) самойі, (на) свойойі* (пор. род. відм. одн. *добрійі, тойі, самойі, свойі і свойойі*); *хід'у, нос'у, воз'у, маc'т'у* (пор. *ходити — ходиш, возити — возиш* і т. ін.); *л'убу, р'обу* (пор. *л'убити, л'убимо* і под.).

Південнобессарабським українським говіркам властиві форми *рук'і, ног'і* (поряд з формами *руц'і, ноз'і*). Лише в мовленні старожилів форми дав. і місц. відм. одн. з наслідками другої палаталізації зустрічаються частіше або й послідовно. Форми з секундарними **з', ц', с'** (< **г', к', х'**) засвідчуються і в поетичному фольклорі, насамперед у піснях, де притому наявність **з', ц', с'** зумовлюється вимогами римування і ритмомелодики, напр.: *Мотовіло ґ л'іс'і, а ве^{ре}т'єно ґ стр'іс'і* (Яр.). Відзначимо, що іменники чол. роду частіше від іменників жін. роду зберігають у місц. відм. одн. другу палаталізацію.

Відсутність переходів **к' > ц', г' > з', х' > с'** у розглянутих іменникових формах не є традиційною рисою. Жителі обстежених сіл бессарабського Надмор'я в минулому, до переселення, здебільшого були носіями тих українських діалектів, де чергування **г', к', х'** із **з', ц', с'** становило норму. Занепад другої палаталізації в досліджуваних говірках зумовлений значним діянням тенденції до вирівнювання звукового складу основ у всіх відмінкових формах. Слід урахувати тут і вплив російської мови, як про це слушно зауважив Й. О. Дзендзелівський²⁶.

²⁶ Й. О. Дзендзелівський, Українські говори Нижнього Подністров'я, т. I, Одеса, 1951, стор. 160 (машинопис).

в) Вирівнюванням основ і флексій за початковими формами, що є дуже поширеним явищем, у досліджуваних говірках викликані форми типу *ора́йш*, *йіхайш*, *тка́йш*, *лййш* (пор. *ора́ти*, *йіхати*, *тка́ти*, *лйти*); *мо́ге*, *мо́гу*, *запр'аге́* (пор. *могті́*, *запр'агті́*); *стар'іх*, *стар'ім*, *т'іх*, *т'ім*, *пёрв'іх*, *про́читан'іх* (пор. наз. відм. мн. *стар'і*, *т'і*, *пёрв'і*, *про́читан'і*); *колэ́с*, *сел*, *овэ́са* (пор. наз. відм. мн. або одн. *колэ́са*, *сэ́ла*, *овэ́с*); *веч'іра*, *бат'і-га́*, *веч'дм'ід'а́*, *ма́т'ір'і*, *с'н'іпа́*, *за́х'іду*, *в'іза* (пор. *веч'ір*, *бат'іг*, *веч'дм'ід'*, *ма́т'ір*, *с'н'ін*, *за́х'ід*, *в'із*).

Значного поширення набули в говірках такі явища:

а) Перехід **а** > **о** на початку слів іншомовного походження: *огронóm*, *ока́ці'йа*, *окуше́рка*, *обирко́са*, *одука́т*, *оу́тобузи*, *остроно́ми*, *опте́ка*, *оу́томат*, *оринда́тор* і т. ін. Ця риса перебуває в річищі спільносхіднослов'янської і навіть спільнослов'янської тенденції до уникнення початкового ненаголошеного **а**.

Звук **о**, замість **а**, засвідчується ще в позиції після **к** або **т**: *коп'італ'іст*, *копита́л*, *коп'ітан*, *топча́л*. У словах *топча́н*, *коп'італ'іст* звук **о** (< **а**) зумовлений, очевидно, також народною етимологією — через пов'язування першого з *топта́ти*, *топ'іт*, а другого — з *копа́*, *коп'ічити*.

Перехід **а** > **о** відбувається, як правило, в іншомовних словах, переважно рідковживаних, етимологічно непрозорих, у мовленні дошкільнят, школярів молодшого віку і малописьменних літніх громадян.

б) Вимова ненаголошеного **у** як **о** або з нахилом до **о**: *око́л*, *очі́тел'*, *оча́сток*, *оче́чникі́*, *о́крайніци́*, *О́крайіна*, *очо́чник*, *озо́р*, *опра́ва* (< *управа*), *кол'т'іва́ці'йа*, *сос'ід*, *бома́жник*, *бома́га*, *озва́р*, *охна́л'*, *кор'ін'*, *хо́доба́* і т. ін. Це явище, як і попереднє, спостережене також у говірках нижньої правобережної Наддністрянщини ²⁷.

в) Уживання приставного **і**: *ізробі́ти*, *ізнóву*, *ісказа́ти*, *із'д'ід'а́т'*, *іспе́кті́*, *ізмёрзла*, *ішче́*, *іспоча́тку* і под.

г) Зміна інтервокального **с** у **з**: *га́зу* (< *га́су*), *рі́зу* (< *рі́су*), *бу́рнузі́* (< *бу́рнусі́*). Це пояснюється, напевне, впливом молдавських говірок (пор. молдавські відповідники *газ*, *орез*, *бу́рну́з*).

Наявність **з** (< **с**) у інших випадках [*силóзу*, *барка́зу*, *оу́тобузу*, *йазéл'* (< *йасéл*), *зо́йа* (< *со́йа*)] належить до суто говіркових фонетичних явищ.

д) Пересунення **к** > **г** у позиції між голосними, зокрема перед **а**, та в сусідстві з сонорним **р**: *ага́ці'йа*, *ле́лэ́га*, *йа́граз*, *парті́га*, *жигéт*. Це явище, як і перехід **с** > **з**, найчастіше засвідчується в мовленні літніх і малописьменних людей, дошкільнят і вважається за внутрішньодіалектну особливість.

е) Творення деяких форм, зумовлене до певної міри навколишніми говорами. Так, завдяки говорам російської мови дуже

²⁷ В. П. Логвин, зазнач. праця, стор 18.

вживаними стали форми типу *учител'а, с'нігá, дохторá, агрономá* (наз. відм. мн.); *райбна, клубá, заводá, чамурá, дошчá, колишá* (род. відм. одн.).

є) Узвичаєння засвоєних із молдавських говорів слів *мей, бре*, що виступають при звертанні до кого-небудь, і частки *гай*, що зустрічається при формах наказового способу та дієсловах, ужитих у значенні наказового способу: *адиві, бре, йак там харашó; гай н'ішлі* («нумо йти, йдімо!»), *гай ход'ім, гай йа скáжу*. Крім того, деяким говіркам властива частка *май*, що додається до вищого ступеня прикметників: *Цигáй — це у нас май мн'áкша воўна; Самий май крáшчий* (Петр.).

ж) Полісемантизм дуже вживаних сполучників *йак, коли, де*, кожен з яких може поєднувати з головним різнотипні підрядні речення. Так, сполучник *де* поєднує речення підметові, означальні і місця, напр.: *Ті, де француз'ку учіли, н'ішлі ў Барімчу* (Біл.); *Де йе дожд'і, там харóший урожай* (Ш.); *Той солдат, де ждáў його, стаў на крижіню і зробіўс' йак пáмн'атник* (Тр.).

з) Уживання сполучного слова *затó шо* в значенні «тому що»: *А бувáйе так, шо вона називáйіцá нил'áпка, затó шо молодá* (М. Н.).

и) Поєднування однорідних членів речення та окремих речень сполучниками *но (ну), та* або рідкісним *але* і сполучним словом *котóрий (котрій)* або спорадичним *йакій*.

Лексика досліджуваних говірок, що в своїй основі є загальнонародною, досить повно відбиває навколишню дійсність у всьому різноманітті її.

Серед говіркової лексики значне місце посідають слова специфічні, місцеві. Місцева лексика розпадається на два основні шари. До першого з них належать слова, яких немає в українській літературній мові, а також у багатьох її говорах, зокрема південно-західних і північних. Це, напр., *багá, бáжн'а* — «виноградник»; *курса* — «автобус, що зв'язує міста і залізничні станції з навколишніми селами»; *г[г]радїна* — «поливний колгоспний город»; *к'іло (кило)* — «літр»; *сєлишче* — «місце колишнього поселення турків»; *гутїл'а* — «айва»; *дулáп* — «машина, використовувана для поливання великих городних масивів»; *чи[о]кл'єж, чи[о]кл'єжин'а, лужán'а (-н'іє)* — «кукурудзяне бадилля»; *м'іна* — «заглиблення в погребі»; *куруж'ій* — «сторож на полі»; *сухарики* — «домашнє печиво»; *шарáн* — «короп» та ін.

Другий лексичний шар становлять слова, невідомі літературній мові, зате наявні в південно-східних або південно-західних говорах української мови. Генетичну спорідненість з південно-східними говорами (насамперед зі степовими, нижньо- і середньонаддніпрянськими) виявляють слова: *кабїц'а* — «невелика глиняна плита на подвір'ї»; *вагані* — «ночви на вимішування

тіста»; *бод'н'а* — «бочка для сала»; *шпóлик* — «совок, яким вичерпують воду з човна»; *бурн'ус[з]*, *бурм'ус* — «довгий жіночий одяг на ваті, уживаний переважно на свята»; *гард* — «споруда до виловлювання риби», «очеретяна огорожа (в приморських і надлиманських селах)»; *б[п]аштармакі*, *бармакі* — «дерев'яні п'ятизубкові вила для перетрушування соломи, полови і т. ін.»; *сачок* — «короткий жіночий одяг на ваті»; *остр'ішок* — «виступ під стріхою»; *л'іса* — «огорожа, сплетена з лози»; *пак'іл* — «кілок» та ін.

До південно-західних говорів генетично тяжать такі лексичні дані досліджуваних говірок: *не^нл'анка* — «телиця, що стала коровою віком двох років»; *бурд'ейка* — «землянка, літня кухня»; *ріпа* — «урвище, прірва»; *клав'єг* — «молоток»; *кл'ака* — «гуртова допомога на будівництві в сусіда або родича»; *нанашко* (-шул), *нанашка* (-шулка) — «весільний або вінчальний батько (відповідно мати)»; *байлік* — «безоплатна примусова праця»; *ке^нп'тар⁽¹⁾* — «безрукавий чоловічий або жіночий одяг з овечої шкіри» та ін.

Значна частина слів другого шару говіркової лексики локалізована одним або кількома населеними пунктами. Напр., слова *клав'єг*, *ке^нп'тар⁽¹⁾*, *к'юмпина* («стовп журавля біля колодязя»), *рог'іа* («жіноче плаття»), *труп* («тіло») вживаються здебільшого в говірках сіл Молодового, Плахтіївки, Петрівки, Нової Райлянки і Райлянки. Лише в говірках Плахтіївки та Молодового засвідчено *лабуз* — «кукурудзяне бадилля» та *ус'га* — «осад у відрі з водою або в плящі з олією». Мешканці Молодового, Нової Райлянки, Райлянки і Петрівки в основній своїй частині є вихідцями з території поширення південно-західних говірок (зокрема буковинських). У Плахтіївці цими вихідцями, так званими райками, заселений один з центральних кутків.

Серед специфічної лексики досліджуваних говірок слід виділити:

1. Слова застарілі, архаїчні, уживані переважно старшим поколінням. Частина цих слів не зустрічається в повсякденній мовній практиці, оскільки означувані ними реалії вийшли з ужитку. Такими є: *а[г,д]рапа* — «примітивне знаряддя з тернового гілля для волочіння ріллі»; *еліці* — «подовжні планки дерев'яної борони»; *каварма* — «просолене і пров'ялене яловиче м'ясо, залите смальцем»; *кастрама* — «просолене і пров'ялене овече м'ясо»; *с'уголова* — «межа, доріжка між окремими ділянками поля» та ін.

2. Слова, вживані людьми певної галузі виробництва. Тут можна назвати: *чарк* — «колесо-маховик *дулапа*»; *чикирік* — «прилад для перемотування пряжі»; *куф'іа* — «водоймище, з якого дулапом черпають воду»; *вирт'ачка*, *зав'алка*, *талан*, *тил'ій*, *сплеч*, *п'архи* — хвороби овець, корів, коней; *кирланка* —

«ярка»; *бабана* — «стара вівця, непридатна до парування»; *дубалó* — «кислий розчин, використовуваний у чинбарстві» і т. ін.

Багатою, напр., є лексика, пов'язана з вирощуванням та обробітком виноградників, з виготовленням та збереженням вина, з городництвом у цілому: *ж'їца* — «виноградна лоза»; *кóрда* — «вічка на виноградній лозі»; *ривáк* — «першосортне вино з виноградного соку»; *т'áска* — «прес для здушування винограду»; *бóкло* — «невеличка бочка до вина в дорогу або на поле»; *каб'їýдл* — «оболонка під корою виноградної лози»; *купчáк, растр'óна, тарáс* та ін. — сорти винограду; *гарáга* — «велика палиця, до якої прив'язується виноградна лоза»; *вáда* — «рівчачок для подавання води на градину»; *л'агá* — «ділянка на градині з кількох грядок» і т. ін.

У говірках, носії яких займаються рибальством, поширені такі специфічні лексеми: *кайúк* — «човен»; *гúра* — «чотири каюки вкупі під час ловлі риби переважно на лимані»; *каргáн* — «пункт приймання риби»; *баламúт* — «скумбрія»; *бабайка* — «весло, вживане на риболовлі»; *самóк* — «маленький сом»; *самот'їй* — «сом вагою до 1 кг»; *ипрáк* — «сом вагою від 1 до 4 кг»; *йермáк* — «сом вагою від 4 до 8 кг»; *пан* — «сом вагою до 100 кг»; *косїц'а* — «хвіст риби»; *те^нрбу́к* — «знаряддя до ловлі риби в річці»; *магúна* — «кільовий човен з високими бортами»; *кочét, тагúни, к'їчка, водол'їу, мáса, сид'їлка, пúци, бабóй* — окремі частини магуни; *т'їкúч* — «шполик»; *кукáн* — «нитка з паличками на кінцях для нанизування свіжої риби»; *караúка, к'їтєц'* — «рибальська снасть з товстого очерету в вигляді стіни».

Значне місце в словнику досліджуваних говірок посідають лексеми, утворені від широко відомих у загальнонародній мові коренів за допомогою специфічних словотворчих засобів. Часто при цьому корінь діалектного і літературного слова на означення певного поняття, предмета або явища буває один і той же, напр.: *п'їчурка* — *зап'їчок, прїс'їнки* — *с'їни, пє^нрїйди* — *обнїдки, вїжимки* — *жом* і т. ін.

Однак частіше місцеві слова творяться від коренів, яких немає в літературних або іншодіалектних відповідниках на означення того ж самого предмета, явища чи поняття, напр.: *сид'їти* — «мешкати, проживати», а також «висіти» і «стояти» (Петр.); *пє^нрїхát'їти* — «перезимувати в хліві»; *голосóука* — «вибори»; *бокóука* — «гребінець»; *лóхви* — «багатство»; *прїбєга* — «пришелепуватий»; *дручкóваний* — «бувалий»; *йїсто-вїтий* — «ненажерливий»; *костойїд* — «туберкульоз кісток»; *л'ївер* — «ручка, якою заводять трактор або автомашину»; *висúшка* — «жердка»; *затúла* — «заслінка»; *наскрїл'ник* — «рядно, яким накривають скриню» та ін.

Серед специфічної місцевої лексики зустрічається чимало так званих семантичних діалектизмів — слів, що звуковим

складом, будовою цілком сходяться з певними словами літературної мови, проте мають відмінне або трохи інше значення. Найуживанішими з них є: *гарман* — «город, присадибна ділянка»; *канѡва* — «огорожа з соломи, бур'яну або очерету»; *гил'ака* — «дерево»; *вуса* — «пропуск під час косіння»; *йѡгода* — «вишня»; *крашанка* — «яйце свійської птиці»; *сѣрце* — «медуза чи скупчення медуз»; *машінка* — «праска, що нагрівається вуглинками»; *бан(о)к* — «крамниця»; *в'ітр'ак* — «широка дошка, прибита до кінців лат для захисту стріхи від вітру» та ін.

Протягом близько двох століть носії досліджуваних говірок жили за умов відірваності від основної маси українського народу, притому в різномовному середовищі. Унаслідок різних стосунків з носіями російських, молдавських, болгарських та інших говірок і впливу російської і румунської мов серед місцевого лексичного складу засвідчується немало запозичень:

а) з російської: *ка[о]лхоз*, *прис'їдѡтил'*, *животновѡство*, *урѣмн'а*, *год*, *м'інута*, *наѡда*, *посов'їтуват'*, *дѡже*, *дом*, *ток*, *с'їчас*, *йѣс'л'ї* та ін.;

б) з болгарської: *ѡ[г]раѡина* (болг. *градина*), *дулѡп* (болг. *долѡп*), *ваѡа*, *куф'їѡѡ* (болг. *кофа*), *сѡба* — «піч»; *чарк*, *чипиц'ї* (болг. *чипик*, *-ци*) — «черевики», *парал'їѡа* (болг. *паралиѡа*) — «чоловічий капелюх», *крачка* (болг. *крак*) — «холоша», *пан'ѣра* — «сплетена з верболозу корзина для перенесення різних овочів»;

в) з молдавської: *бурдѣѡка*, *-ѡа* (молд. *бордѣѡ*), *мей*, *бре*, *будѣѡчик* (молд. *будѣѡ*) — «масничка», *грїнди* (молд. *грїндѣ*) — «балки», *вакар'*(¹) (молд. *вѣкар*, *вака*) — «чередник», *тїрма* (молд. *турмѣ*) — «отара», *гаванѡс* — «глиняна банка»;

г) з румунської: *букан'ч'ї* (рум. *bocancă*) — «шкіряні черевики військового фасону», *трѡсїра* (рум. *trăsura*) — «своєрідний фаєтон»; *тал'їѡни* (рум. *talian*) — «рибальські сіті»; *гл'їга* — (рум. *gluga*) — «скирта папури, очерету», «відлога в бурці»; *г'ѡѡ[г]* (рум. *chiag*) — «заправа з висушеного телячого (ягнячого) шлуночка, уживана для виготовлення сиру або бринзи»;

д) з турецької: *б[п]аштармакї* (*бармакї*), *бага* (тур. *bag*) — «виноградник», *тирпѡн* (тур. *tirpan*) — «відрубков коси на вкороченому держаку», *дарѡк* (тур. *tarak*) — «гребінь для розчісування волокна або вовни», *сѡпѣтик* (тур. *sepet*) — «кошик, корзина», *б'їк'їр* (тур. *beğir*) — «кінь» (тепер — лише як топонім: «ділянка поля, де турки випасали коней») та ін.

Принагідно зауважимо, що деякі з названих вище болгаризмів, насамперед тих, які означають поняття і реалії, пов'язані з поливним господарством, мають турецький корінь. Це, зокрема, слова *дулѡп* (у турецькій мові — «гідравлічне колесо для підняття води і зрошування садів») і *чарк* (тур. *çark* — «колесо-маховик», «небесна сфера», «доля»).

Трапляються також слова, що виникли шляхом контамінації. Відомо, що за умов тривалих стосунків різномовного населення явища контамінації в говірках особливо поширені. Так, унаслідок, напевне, контамінації діалектного *око́л* («загорода літнього типу для скотини») і запозиченого *ва́ка* («корова») виникло *вако́л* — «місце, площа, куди зганяють корів (зокрема під час ветеринарних оглядів)». У спосіб контамінації укр. *сьогодні* і рос. *сегодня* з'явилося говіркове *с'о́год'н'а* (*с'о́д'н'а*), *после* і *після* — *посл'а*, *шестой* і *шостий* — *ш'істий* та ін.

Слід відзначити місцеві слова, які свого часу, в сиву давнину, були запозичені з слов'янських мов (діалектів) романськими мовами, а потім повернулися до слов'ян, зокрема й до предків сучасних носіїв досліджуваних говірок. До таких слів належить, напевне, *не"л'анка*, що засвідчене в говірках тих українських сіл, по сусідству з якими є молдавські поселення. Цей термін споріднений з давньоруськими *нелѣно*, *нелѣный* і з болгарським *ляпо*, *лепо* — «добре, красиво, гарно, якісно». Можливо, що розглядане слово молдаванами було запозичене в болгар, з якими вони перебували і перебувають у тісних господарських стосунках. Відомо, що рефлексія **ѣ** > **а** є однією з фонетичних закономірностей болгарського вокалізму, особливо вокалізму східноболгарських діалектів.

Запозиченнями, що пройшли через романське посередництво, є *око́л*, *кла́ка* (останнє співвідноситься з *толока*), *к[ґ]ирд* (співвідноситься з укр. *череда*, рос. *черёд*), *нанашко*, *нанашка* (співвідносяться з болгарським і сербським *на̀на*, з діалектним закарпатським *н'ан'у* — синонімічним тут до *та́ту*), *т'аг* (співвідноситься з *т'агті*, *т'агніти*), *прашувати* (співвідноситься з болгарським і сербським *прашен*, *прах*) та ін.

Здебільшого запозичення служать засобом конкретизації понять: *ка́шик* — не просто «бринза», а «бринза, щойно витягнена з ворочка»; *стру́нга* — не просто «кошара», а «кошара для доїння овець»; *миндзер'а* — не просто «вівця», а «дійна вівця»; *кептіни* — не просто «щітка», а «щітка з рідкими залізними зубцями для першого прочісування вовни».

Як наслідок узвичаєння запозичено і міждіалектного змішування, в досліджуваних говірках широко вживаються лексичні паралелі, синонімічні ряди, напр.: *кирд* — *турма* — *ота́ра*, *па́стух* — *вака́р* — *чири́дник*, *мага́р* — *осе́л*, *ши́па* — *шеп* — *чирпа́к*, *масни́чка* — *маслобóйка* — *будейчи́к*, *гарма́н* — *горо́д*, *оца́рок* — *коша́ра* — *закóт* — *стру́нга*, *куба́н* — *гавано́с*, *слиж'і* — *мартакі́*, *лужан'і́е* — *чокл'е́ж* — *чикл'е́жин'а* — *глож-*

дани — *лабу́з*, *годжа́к* — *дима́р* — *ко́мин*, *старники́* — *нас'і́лники* — *жоу́т'акі́*, *фурту́на* — *фурди́лиц'а*, *фарту́х* — *запа́ска* — *присте́лка*, *на́пуск* — *нав'е́с* — *ве"ра́нда*, *ба́рдиц'а* — *барда* — *топо́р*, *ба́нти* — *банті́ни* — *банчо́си*, *ке́пти* — *грем'і́л'* — *дир-*

гіука, висушка — жёрдка, н'іч — соба — баджак, одружен'а — контрахт, лопата — лопаука.

Значна частина запозичень (*вакар, кирд, бріндз'а — брінза, будейчик, бурдейка* та ін.) є особливою групою слів, які виділяються тим, що проникли в говірку шляхом дружніх і тривалих стосунків, ускладнених впливом іншої мови або навіть двомовністю носіїв досліджуваних говірок (значна частина українців на побутові теми може розмовляти по-молдавському). Такого типу говіркові слова є надто стійкими (вони, напр., легко потрапляють в усну і писемну мову учнів).

Розглянуті вище слова не можна ставити в один ряд з іншомовними запозиченнями типу *тарг[г]а, гал'ата, дулан*, які запозичені місцевими українцями разом з відповідними реаліями.

Найхарактернішою особливістю лексики досліджуваних говірок є багатство її на термінологічні слова, за допомогою яких деталізуються назви різних галузей господарства, місцевих промислів, видові поняття.

Найбільше число місцевих слів пов'язане з тваринництвом, городництвом, садівництвом (насамперед виноградарством), рибальством, з хатнім начинням, ткацтвом, з сільськогосподарськими і житловими будинками та ін.

Архаїзми слов'янського походження, яких загалом небагато, зайшли переважно з молдавської та румунської мов. Іншомовні слова, засвоєні з російської, болгарської, молдавської та румунської мов, належать до активного вжитку. Найбільше слів романського походження стосується понять тваринництва, виноградарства і домашнього побуту. Болгаризми засвідчуються переважно в лексиці, пов'язаній з городництвом. Багато давніх місцевих і немісцевих слів, тобто тих, з якими носії досліджуваних говірок прийшли на бессарабське Надмор'я, потрапляє до пасивного словника, характеризуючи дуже часто мовлення літніх людей.

З огляду на побіжно з'ясовану строкатість і великий паралелізм відмінкових та особових закінчень, фонетичних і лексичних особливостей досліджуваних говірок мовну систему говірок слід уважати за специфічну, а самі говірки — за найбільшою мірою споріднені з говорами Нижньої Наддністрянщини. Вивчення багатьох явищ у говірках, поширених на території бессарабського Надмор'я, свідчить про те, що в цих говірках ще не закінчився діалектотворчий процес, який триває за досить складних умов міждіалектного змішування.

На підставі розгляду порівняно обмеженої суми даних і порівняно небагатьох рис досліджувані говірки умовно можна визначити як південнобессарабські.

А. М. МУКАН

(Глухівський педінститут)

СЛОВОТВІР УКРАЇНСЬКИХ НАДДУНАЙСЬКИХ ГОВІРОК

Дослідження говірок, що поширені в межах Одеської обл. понад р. Дунаєм і що досі не вивчалися, становить певний теоретичний інтерес, оскільки формування і розвиток їх відбувались за своєрідних умов: по-перше, Наддунайщина заселялася носіями різних діалектів і, по-друге, українські говірки на цій території знаходяться в оточенні говорів різних мов, які є більше або менше спорідненими (російська, болгарська) чи й неспорідненими (молдавська та ін.).

Предметом цієї статті є особливості словотвору в говірках західної частини Одеської Наддунайщини¹.

Продуктивність різних типів словотвору в наддунайських говірках, спільне в них з літературною мовою і особливе, характерне лише для них або властиве також іншим говорам української мови, зокрема південно-східним і деяким південно-західним, розглядаються окремо в зв'язку з кожною частиною мови.

Для іменників у досліджуваних говірках характерні всі типи словотвору, відомі в українській мові. Найуживанішим з них є суфіксація.

Іменникові суфікси, з допомогою яких у говірках творяться слова з новим значенням або новим відтінком у значенні, можна поділити на кілька семантичних груп:

1. Суфікси на утворення назв людей — а) за фахом, професією, родом діяльності: *вак-а́р* (С.); *гради́н-а́р*, *огро́н-а́р* — ш-а

¹ Досліджуються говірки таких населених пунктів (після назв зазначаються скорочення): м. Ізмаїла — Ізм., сіл Матроски — М., Броски — Б., Саф'ян — С., Першотравневого — Пт., Кислиці — Кс., Каланчака — Кч., м. Килії — Кл., сіл Шевченкового — Ш., Трудового — Т., Десантного — Д. і м. Вилкова — В.

(Ш.); *подѣн-чиц'-а* (В.); б) за зовнішніми і внутрішніми ознаками: *драч-ун* (Кл.), *блуд-ниц'-а* (Кч.), *глад-ул'-а* (Пт.); в) за національною і територіальною ознакою: *л'іпов-ан* (В.), *браш-ч-ан-и* (Б.), *гасан-ц'-і* (Пт.); г) за зв'язками з оточенням: *свой-ак* (Т.), *Потанч-их-а* (В.); д) за ознаками групування людей: *молод'-аж* (Кл.), *д'ітво-р-а* (Кс.), *ж'іно-рв-а* (Пт.) та ін.

2. Суфікси на утворення назв істот (крім людей): *кйц'-к-а* (Т.), *кукуваўка-л-о* (Б.), *кот'-ак-а* (Ш.), *комаш-н'-а* (Д.).

3. Суфікси на утворення назв предметів, речовин, просторових понять: *плѣу-ник* (С.), *очаст-ок*, *начин'-н'-а* (Кс.), *кўс'-ін'*, *л'іч-ур-а* (Ш.), *солон-ѣц'* (Кл.).

4. Суфікси на означення здрібнілості, відтінок якої дуже часто супроводжується емоційним забарвленням, переважно пестливістю: *васіл-ик* (Ш.), *Вулйт-к-а* (Кч.), *Л'ігор-к-о* (Т.), *дор'ж-ін-а*, *б'ід-йц'-а* (Д.), *комиш-ѣц'* (М.).

5. Суфікси на означення згрубілості, зневажливості: *нож-ак-а* (Д.), *пуз'-ар-а* (Т.), *д'ід-ор-а* (Кл.), *злод'-уг-а* (Пт.) та ін.

Як видно, поряд з суфіксами, властивими українській мові, в досліджуваних говірках поширені також суфікси іншомовні, які вживаються переважно з іншомовними коренями або початковими основами.

Не всі з розглянутих суфіксів є однаково продуктивними. Ступінь продуктивності багатьох з них у говірках такий же, як і в літературній мові. Зокрема, до продуктивних належать суфікси **-ик** (і похідні від нього), **-ак**, **-ец'**, **-ин-а**, **-к-а** та ін.; до малопродуктивних — **-тел'**, **-ич**, **-ій**, **-ар**, **-их-а**, **-ишч-е** і до непродуктивних — суфікси **-ух**, **-ал'**, **-л'-а**, **-ис'к-о**, **-уч-а**, **-ур-а** та ін.

Окремі суфікси виділяються в досліджуваних говірках багатозначністю. Багатозначними є суфікси **-ак**, **-ик** (і похідні від нього), **-иц'-а** (і похідні), **-к**, **-ец'**, **-ин-а** та ін., напр.: *кормчик* (Кл.) — пор. рос. *кормчий*, *скрутик* (М.), *гѣдзик* (Д.); *теплиц'а* (Кс.), *б'ідйц'а* (Д.), *мн'аснійц'і* (Ізм.); *дóхтурка* (Д.), *печ'рєп'ічка* (Пт.), *озімка* (Ш.); *руснак* (Б.), *родак* (Т.), *л'іл'ійак* (Пт.), *двойчак* (Пт.), *рев'ак* (Кс.) і т. ін.

Іншою особливістю багатьох суфіксів є синонімічність щодо творення слів з певним значенням або з семантичним відтінком. Так, з різними суфіксами утворюються назви людей за місцем проживання і за національністю: *золотар'іуц'і* (С.), *кисличани* (Пт.) — мешканці сіл Золотарів і Кислиці²; *молдуван* (Т.), *пóл'ак* (М.), *татарин* (С.) та ін. Різні суфікси надають відтінку здрібнілості, пестливості або, навпаки, згрубілості і зневажливості, напр.: *матрósик*, *сваток* (Ізм.), *кабанѣц'* (Ш.), *д'ідўс'* (С.), *липованочка* (В.), *гйрличко* (Д.), *нед'ілеин'ка* (Кч.),

² Однак для назв людей за місцем проживання здебільшого вживаються не іменники, а субстантивізовані прикметники, напр.: *карагмѣц'к'і* (Т.), *вілкоўс'ка* (Д.), *неч'красоўс'кий* (Ізм.) та ін.

дери^евушка (М.); *нос'ара* (Б.), *д'ідора* (Кл.), *здохл'ака* (Ш.) та ін.

З особливостей словотвору іменників у наддунайських говірках можна відзначити такі.

а) У багатьох випадках наявні іменникові утворення жін. роду, що мають подвійне значення. З одного боку, вони зберігають своє колишне значення — найменування жінки за професією або родом діяльності її чоловіка, напр.: *Там прис'іда-тил'ка б'іл'ше праве, а ни прис'іда-тил'* (Кс.); *Бригад'ірша тóже майе нóрму* (Пт.). З другого боку, ці ж іменникові утворення вживаються для найменування жінок за особистим соціальним станом, за професією і родом діяльності жінки, напр.: *огронóмша* (Ш.), *прис'іда-тил'ка* (Кч.), *хвиришаліц'а* (С.), *ўрачіха* (Ізм.)..

Цей процес, що спостерігається і в літературних мовах³, ще більшою мірою виявляється в діалектах. Так, у досліджуваних говірках поряд з іменниками чол. роду засвідчено ряд відповідних іменникових утворень жін. роду, супроти однієї форми чол. роду для обох статей у літературній мові. Утворюються такі форми жін. роду від іменникових форм чол. роду за допомогою суфіксів *-к-а*, *-иц'-а* та суфіксів *-ш-а*, *-их-а*, що характерні для російської мови⁴, напр.: *дóхтурка* (Ш.), *хвиришаліц'а* (С.), *агронóмша* (Б.), *ўрачіха* (В.) і под. Наявність іменникових утворень з суфіксами *-ш-а*, *-их-а* на означення жінок за професією, заняттям та ін. є, звичайно, наслідком впливу суміжних говірок російської мови.

б) В іменниках жін. роду, що є назвами жінок за ім'ям, прізвищем чи професією чоловіка, виявляється малопродуктивність суфікса *-их-а*, напр.: *Тарасіха* (Т.), *Макс'імчиха* (Пт.), *Арте^ммо́ниха* (М.), *Йаковѐнчиха* (Кс.), *коваліха* (В.).

в) Деяким лексичним запозиченням з російської мови та окремим українським словам нерідко властиве спрощення суфікса *-щик* (*-шиц'-а*) в *-чик* (*-чиц'-а*, *-шиц'-а*): *подѐнчик* (Д.), *приѐмчйк* (В.), *ру́бчик* (< *ру́бщик* — «різник, який розрубє на базарі м'ясо»), *крас'інчик* (< рос. *красильщик*); *подѐнчиц'а* (Д.), *убóрчиц'а* (В.), *кладоўшиц'а* (В.), *убóршиц'а* (Кл.). Така зміна суфіксів *-щик*, *-шиц'-а*, відзначена і в інших говорах⁵, відбувається, напевне, внаслідок морфологічної аналогії до іменників з суфіксами *-чик*, *-чиц'-а*: *л'óтчик* (Ізм.), *кóтчик* (С.), *л'óбчиц'а* (Кл.).

г) Спорадично зустрічаються іменники з суфіксом *-очк-а*, супроти літературних з суфіксом *-ечк-а*, після шиплячих та і: *ча́шочка*, *кнйжочка* (Пт.), *балáйочка* (Кс.), *коп'ійочка* (В.).

³ Див. А. В. Миртов, Из наблюдений над русским языком в эпоху Великой Отечественной войны, ж. «Вопросы языкознания», 1953, № 4, стор. 99.

⁴ Див. В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стор. 135.

⁵ Див. В. Шимановский, Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси, Варшава, 1897, стор. 69.

Зміна *е > о* пояснюється тут, напевне, морфологічною аналогією до таких слів з суфіксом *-очк-*, як *лбдочка*, *місочка* і под.

д) Зрідка вживається суфікс *-ишч-е*, характерний для південно-східних говорів⁶ і літературної мови, і майже відсутній синонімічний суфікс *-ис'к-о*, що зустрічається переважно в південно-західних говорах⁷, для творення назв місцевостей та слів з відтінком згрубілості: *клядовишче* (Б.), *сєлишче* (Кс.), *займишча* (Т.), *папушбйнишче*, *ручйшче* (Ш.), *хлопчйс'ко* (Д.).

е) Суфікси *-енк-о*, *-чук*, *-іўн-а* виступають лише в прізвищах (переважно *-енк-о*, дуже рідко — *-чук*) та в жіночих іменах по батькові (*-іўн-а*, частіше *-оўн-а*), напр.: *Костєнко* (В.), *Ткачєнко* (Д.), *Ковалєнко* (Ш.), *Бондарчўк* (Кс.), *Сідороўна* (Кч.), *Степан'іўна* (М.) та ін. Випадків з цими суфіксами на означення сина чи дочки за професією батька (типу *коваленко*, *ковальчук*, *ковалівна*) не засвідчено.

є) У лексичних запозиченнях з російської мови і, за аналогією до них, у деяких місцевих словах зустрічаються суфікси *-ушк-а*, *ишк-о*, невластиві українській мові: *те^млўшка*, *бабушка* (С.), *пиўнўшка* (Кч.), *Миколўшка* (Кс.), *на л'ігкўшк'і* (Д.), *волочўшка* (Б.), *ловўшки*, *пал'тйшко* (В.).

Другим типом морфологічного словотвору іменників є префіксація. Однак кількість і продуктивність іменникових префіксів у говірках невелика. Це відомі префікси *па-*, *пра-*, *су-*, *прі-* (<*про-*). Інші префікси є спільними для іменників і прикметників або для іменників і дієслів, напр.: *безрукўка*, *прбве^ссна* (Д.), *прйс'інки* (Ш.), *п'ід'д'іўка* — «дівча», *остр'ішок*, *завод* <*за водою*, рибальське (В.), *полўд'а*, *роздбליки* (Кл.) та ін. Префіксовані іменники бувають здебільшого віддієслівними утвореннями, і префікси в них не іменникові, а дієслівні: *в'ід-лбга* (Ш.), *вйпас* (Б.), *збгорода* (Д.), *напбйі* (Пт.), *обгорбжа* (Кч.), *скутик* (Т.), *привбй* (М.) та ін. Як видно, крім чисто суфіксальних або префіксальних утворень, серед похідних іменників зустрічається чимало таких, що належать до суфіксально-префіксального типу (пор. *роздблики*, *п'ід'д'іўка*, *прйс'інки*, *скутик* і т. ін.).

Зрідка в досліджуваних говірках засвідчуються і безсуфіксні та безпрефіксні іменники, напр.: *крой* (Ш.), *бистр'а*, *пот* <*под*— «черинь» (В.) та ін.

Певне місце в словотворі іменників займає ще словоскладання. Складні іменники походять від основ різних частин мови, сполучених голосними або без них, напр.: *конєф'їрма* (Кл.), *косогбн* (Кс.), *Голопўз'іўка* (Б.), *самолбви* (В.), *тернокбп* (Ш.) і под.

⁶ Див. «Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России», «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», т. VII, СПб., 1877, стор. 530.

⁷ Див. там же.

Більшість прикметників у наддунайських говірках виникла в спосіб суфіксації інших частин мови. Найширше виявляється група суфіксів якісних прикметників, причому як за своїм складом, так і за значенням ці суфікси мало чим відрізняються від відповідних морфем у літературній мові. Частина з них служить для вияву ознак без додаткових відтінків, інші вживаються для надання певного ступеня ознаки, для передачі відтінку здрібнілості, емоційного забарвлення і т. ін., напр.: *туш-н-ий* (< туча), *л'уб-йм-ий*, (В.), *ўред-лив'-і*, *те^рпл'-ашч-а* (Ш.), *лом-ўч-ий* (Пт.); *кошч-ав-е*, *вор-овйт'-і* (Ш.), *гной-оват-а* (Кл.), *стар-уват-а* (Кс.), *добр'-ашч-а* (Д.), *страх-ўшч'-і* (Т.); *брав-ён'к'-і* (Пт.), *сив-ёсеч'н-ий* (Д.) та ін.

Переважно відповідають загальноукраїнським також суфікси відносних прикметників, найуживанішими з яких є *-н-ий*, *-с'к-ий* (і складні з ними), *-ов-ий*, напр.: *мамаліж-н-а* (С.), *квас'-ан-а*, *колхбз'-к-і* (Д.), *карагме-ц'к'-і* (Кл.), *вичишч-ал'н-а*, *матрос'-ан-с'к-ий* (Б.), *дождж-ов-а* (В.), *плаўн'-ов-а*, *осл'ін перенос'-ашч-ий* (Кс.) та ін.

Серед якісних і відносних прикметників у досліджуваних говірках трохи ширше, ніж у літературній мові, засвідчується вживання старослов'янського за своїм походженням суфікса *-ашч-ий*. Зустрічається він здебільшого в прикметниках діеприкетникового походження (пор. *настойашчий* — Б., *перенос'ашчий* — Кс., *те^рпл'ашча* — Ш.), одні з яких є лексичними запозиченнями з російської мови, а інші виникли з суфіксом *-ашч-ий* за аналогією до цих запозичень або до тих загально-вживаних випадків, які здавна усталилися з цим суфіксом в українській мові (пор. *гул'ашчий*).

Присвійні прикметники творяться за допомогою суфіксів, уживаних і в літературній мові, напр.: *Захарій-ов'-і боти* (Пт.), *Йуген-ин горбд'чик* (Кс.), *Мат'ір-ин'-і платкі* (Ш.), *Мар'ій-ін-е тил'а* (Ізм.).

Зрідка за аналогією до загально-вживаних форм присвійних прикметників на *-іў*, що походять від іменників II відміни, утворюються подібні прикметникові форми і від іменників — назв осіб чоловічої статі I відміни: *Микол'іў горбд* (Ш.), *Ал'ошового стола* (М.), *Ст'опова бурд'я* (Кч.), *на Н'їшов'ім подв'ірі* (Пт.) та ін. Рідше засвідчується протилежне явище: *татаина мама* (М.). Отже, на відміну від літературної мови, в досліджуваних говірках не завжди зберігається зв'язок між способом творення (за допомогою суфіксів *-іў* або *-ин*) присвійного прикметника і формою іменника, від якого він твориться. На перший план при цьому виступає не форма слова-іменника, а значення, і від різних за формою (напр. *Степан*, *Ст'опа*), але близьких за значенням (назви осіб чоловічої статі) слів творяться прикметники завдяки одному й тому ж суфіксові (*Сте^нпа-н'іў* — Кс., *Ст'оп'н'іў* — Б.). У такий спосіб виникають різні паралельні форми, характерні для розмовної мови.

Особливістю творення присвійних прикметників є також послідовність суфікса **-ов-ий**, який виступає в усіх формах незалежно від наголосу і попередніх приголосних: *Васил'ов'ї кл'єш-ч'ї* (Пт.), *се^крета^рр^ова ж'їнка* (Д.) і под.

Звуки **г, к, х** перед суфіксом **-ин** (< **-инь**) іноді не переходять у шиплячі, внаслідок чого з'явилися варіанти типу *Н'їтк'їч'н'ї* (Кл.), *Мїхин* (Д.), *Ол'гїного* (Кл.), поряд з звичайними прикметниковими формами, в яких перед суфіксом **-ин** виступають шиплячі: *дбчч'їн'ї* (Пт.), *нїв'їшчина* (Ш.), *ївбнїшин* (Д.) та ін. Така втрата чергування **г, к, х** з шиплячими (як і з свистячими) пояснюється тенденцією до вирівнювання основ, а також, імовірно, впливом відповідних форм російської мови.

Кількість і продуктивність прикметникових префіксів у досліджуваних говірках, як і взагалі в українській мові, обмежена. Крім загальноновживаних префіксальних прикметників, у досліджуваних говірках засвідчуються ще випадки, коли прикметник (і прислівник) із значенням обсягу, величини, об'єму вживається з префіксом **за-**, напр.: *такї-от заглиб'оку їа^мму...* (Ш.); *отак'ї задл'їн'н'ї палки* (С.); *одна ве^лїка така, задб'їга отак'о* (Кс.); *отак зат'о^усто* (Б.).

За допомогою суфіксів та префіксів утворюються також ступені порівняння якісних прикметників. Для утворення вищого ступеня вживаються насамперед суфікси **-ш-** (< **їш**), **-їш** (< **їш**): *мн'ак-ш-ий* (В.), *п'їзн'-їш-а* (Б.), *дїєл'їкатн'-їш-е* (Кч.). Унаслідок асимілятивних і дисимілятивних змін між приголосним основи (чи кореня) **с, г, ж, з** і колишнім суфіксом **-їш-** виникла сполука **-шч-** (*кр'їшчїй* — С.) або **-жч-** (*вїжшчїй* — Б., *важшчїй* — Кл.). Поряд з цими загальноновживаними формами в досліджуваних говірках зустрічаються паралельні, більш чи менш вузькі місцеві форми. Так, відповідно до форм на **-ш-ий** виявляються прикметники з суфіксом **-ч-ий**, який постав, імовірно, внаслідок асиміляції щодо способу творення між наступним **ш** і попереднім проривним приголосним: *мол'їдчїй* (Кс.), *баг'їччїй* (< *багатчїй*) (Т.), *лїчїй* (< *луччїй*), *м'їнчїй* (Кс.) та ін. Певну роль при цьому міг відіграти вплив прикметників з фонетично закономірним **ч** (*кр'їшчїй*, *вїжчїй*). Як паралельні до форм на **-їш-ий**, у говірках виступають форми вищого ступеня з суфіксом **-їшч-ий**: *стар'їшчїй* (С.), *л'їнїв'їшча* (Ш.), *хвабр'їшча*, *б'їл'ав'їшча* (Кс.), *жїрн'їшчїй* (Т.), *св'їж'їшчїй* (Ш.). З'явлення цього суфікса на місці колишнього **-їш-** пояснюють розуподібненням між приголосним **ш** і попереднім **ш** (< **ї** < **и**): **-їш- > -їшш- > -їшч-**⁸. Форми з суфіксом **-їшч-** уживаються в частині південно-західних говорів (зокрема в подільських⁹),

⁸ Див. Л. П. Бова (Ковальчук), Порівняльно-історичні студії над говірками південної Житомирщини, К., 1953, стор. 276 (машинопис).

⁹ Див. О. С. Мельничук, Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимський р-н, Одеської обл.), «Діалектологічний бюлетень», вип. III, К., 1951, стор. 61.

звідки вони були перенесені, напевне, і в наддунайські говірки.

Форми найвищого ступеня в досліджуваних говірках утворюються додаванням до форми вищого ступеня префікса **най-**: **найкрѣпший** (Б.), **найпоган'іший** (Ш.), **наймил'ішча** (Пт.). Крім того, в говірках поширені аналітичні форми вищого і найвищого ступенів (пор. *менш сіл'н'і* — В., *самий дрѣн'ій* — М.), причому слово *самий* приєднується і до синтетичних форм вищого та найвищого ступенів: *саме лүчиє вино* (Кс.), *саме найплух'ішче порос'я* (Д.).

Числівники, як замкнена, здавна сформована морфологічна група, мають у наддунайських говірках ще менше місцевих особливостей словотвору, ніж інші частини мови. Такою особливістю є зрідка вживані описові звороти для позначення певного числа (*за чотіри сотн'і* — Т., *дванац'ят' сот* — Ш., *за с'імсот ше й чотіри* — Пт., *вос'мій діс'яток* — Ш. і под.) та окремі запозичення з російської мови (*пѣрвий* — Д., *фтор'і* — Кч., *нѣсколко* — С.).

У досліджуваних говірках, як і в українській літературній мові, стали загальноживаними давно витворені з а й м е н н и к о в і форми.

Можна відзначити певний вплив російських займенникових форм. Так, засвідчуються займенники типу *нѣкотор'і* (С.), *йакá-то* (Д.), що, будучи зрідка вживаними, виступають як паралелі до звичайних українських форм.

Займенники *цей, той, такий* часто зустрічаються з префіксальним **о**: *оц'я магалá* (С.), *оц'ю м'ітлү, отой двір* (В.), *отого хлбци'а* (Кс.), *отак'і буракі* (Пт.).

Деякі з займенників прикметникового типу мають здрібнілі та згрубілі форми: *самá* — *сам'іс'ін'ка* (Ш.), *отак'і* — *отакѣцк'і качані* (Т.).

Паралельно з займенником *жоден* (*нема жодного* — Ш.) у досліджуваних говірках уживається з тим же значенням сполука слів *ні (ни) одін*: *нема́йє ше не одної* (Пт.); *нема́ не одного м'ішка* (Д.); *бач, н'і одін ни прийшо́у* (Ізм.).

Спорадично зустрічаються займенникові варіанти *усей, ус'ой*: *усей урожай* (М.), *ус'ой степ* (Пт.).

Серед прислівників в прикметникового походження в досліджуваних говірках найбільше виявляються якісні прислівники на **-о**: *браво* (Т.), *ло́уко* (Кс.), *сілно* (Д.) та ін. Серед них є давні, утворені з нечленної форми наз. відм. якісних прикметників середн. роду, і пізніші, що постали за цим зразком і безпосередньо не пов'язуються з давньою нечленною формою прикметників. Менше поширені якісні прислівники на **-е**, що походять з наз. відм. сучасної прикметникової форми середн. роду: *байдуже* (Кл.), *нарбіше* (Пт.) і т. ін.

Чимало прислівників утворюється від різних форм непрямих відмінків нечленних прикметників у поєднанні з прийменниками: *зрідка́* (Пт.), *на́сухо* (Ш.), *за́мертво* (В.) і под. Уживані також

прислівники, що походять від членної форми місц. відм. прикметника з прийменником **по**, напр.: **по-глазному** (Кл.), **по-кисл'яц'коу**му (Кс.), **по-прост'ішчоу**му (Т.), **по-агроном'ішноу**му (М.) та ін. Проте від прикметників на **-с'к-ий** (**-ц'к-ий**, **-з'к-ий**) ширше виявляються паралельні короткі форми на **-ки** (**-кі**), напр.: **по-старикоб'ус'ки**, (Б.), **по-рум'інс'к'і** (Кс.), **по-окраїн'с'к'і** (С.), **по-сус'іц'ки** (Ш.), **по-гасанец'кі** (Пт.) і под.

Прислівники на **-о**, **-е**, утворені від якісних прикметників, можуть мати, подібно до них, здрібноло-пестливі форми: **р'імнєн'ко** (Пт.), **л'учи'н'ко** (Кс.), **поманєн'ку** (В.), **м'ілєси'н'ко** (Кл.), — а також ступені порівняння, з тими ж особливостями, які характерні для відповідних прикметникових форм середн. роду: **ста'ло лєхше** (Д.), **давай свід'че** (Ш.), **там де'л'ікатн'ішче** **говора'** (Пт.). Спостерігаються поодинокі випадки з подвійним ступенюванням, відзначені, як відомо, і в інших говорах¹⁰: **краш'ішче зробіла** (Т.).

У наддунайських говірках виявляється немало прислівників, утворених від різних форм іменників. Це насамперед прислівники, що виникли з форм ор. відм. чол. або, рідше, жін. роду одн. та форм мн., напр.: **р'а'дом** (Кс.), **д'аром** (Пт.), **п'ішк'ом** (Т.), **р'іс'с'у** (Д.), **вєрхи** (С.), **п'ішки** (Б.) та ін.

Дуже поширені в говірках прислівники, утворені від форми непрямого відмінка (род., знах., місц.) іменника в сполучі з одним чи двома прийменниками, напр.: **попидр'ад** (Кч.), **напе'рим'інку** (Ш.), **наупе'ре'г'онки** (С.), **надвечер'і** (Кс.), **наразу** (Кл.), **окр'оме**, **ўзімку** (Д.) і т. ін.

Зрідка трапляються прислівники, що постали з форми род. відм. без прийменника: **гоніть кружка** (Ш.), **свіснеш гор'ішка** (Пт.), **пр'амо ве'рха зайїжджайут'** (В.) та ін.

Увагу дослідника привертає багатство синонімічних прислівникових утворень, що пояснюється, на нашу думку, як змішуванням різнодіалектних особливостей у перебізі формування говірок, так і запозиченнями з російської мови. Зокрема, поряд з відомими паралелями типу **веч'но́йу** (В.) — **навеч'ні** (С.), **л'ітом** (Кч.) — **ул'ітку** (Д.) і под., засвідчуються синоніми **ўзімку** (Д.) — **зімо́йу** (В.), **увечер'і** (В.) — **вечером** (Кс.), **уночі** (Кс.) — **ночу́йу** (Д.), **удєн'** (Пт.) — **дн'ом** (В.), **восеч'ні** (Ш.) — **б'с'ін'н'у** (С.) — **в'б'с'ін'о́йу** (Кл.), **ўг'ору** (Пт.) — **гор'ішка** (Пт.) — **ве'рха** (В.), **п'ішки** (С.) — **п'ішк'ом** (В.) — **пішак'а** (Пт.), **окрем'о** (Кл.) — **окр'оме** (Ізм.) та ін.

Творення прислівників триває й за нашого часу. Цим пояснюється наявність у досліджуваних говірках, як і в інших говорах та в літературній мові, так званих прислівникових сполук, у яких іменник ще зберігає своє конкретне значення і форму,

¹⁰ Див. Є. Грицак, Говірка с. Могильної Гайсинського повіту на Поділлі, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. ХСІХ, ч. І, Львів, 1930, стор. 10.

а вся сполука іменника з прийменником близька за значенням і роллю в реченні до прислівника, напр.: *бе^с кра́йу* (Д.), *на л'оту́* (Пт.), *до ладу́, на бс'ін' прийде* (Ш.), *раз за раз, до пуг'т'а, попи́д р'учки* (Кс.), *ми ў спор'у, оста́ўс'а по ве^рс'і* (Б.), *ус'о ў пор'адках* (В.), *раз по́за раз* (Кл.). Деякі з цих прислівникових сполук є синонімами до звичайних прислівників іменникового походження: *на бс'ін'* — *весе^нні, по ве^рс'і* — *уве^рху́, по пра́ўд'і* — *пра́ўди́во* та ін.

Досліджувані говірки не засвідчують прислівників числівникового походження з суфіксом *-чі* (типу *двічі*), з прийменником *по* (типу *по-перше*) і виявляють відповідно інші утворення — переважно запозичення з російської мови (*во-пе́рвих, два́жди*) або сполуки слів (*два́ рази*).

Чимало паралельних та синонімічних утворень спостерігається серед прислівників займенникового походження, одні з яких є загальноновживаними, властивими більшою чи меншою мірою і літературній мові, інші — характерні для розмовної літературної мови чи становлять лексичні запозичення з російської мови. Так, поряд із звичайними прислівниками місця *туді́, куді́, с'уді́* в наддунайських говірках уживаються розмовні варіанти *туд'о́йу, куд'о́йу, с'уд'о́йу* та видозміни цих же прислівників, що є запозиченнями з російської мови: *туда́, куд'а́, с'уд'а́*.

Поряд з прислівниками *звідки, звідти, звідси* в досліджуваних говірках уживаються паралельні варіанти *ску́дова, студо́ва, с'с'удова, с'ц'удова*.

Ряд паралелей має прислівник *зо́ўс'ім: зус'ім* (Пт.), *сус'ім* (С.), *о́ўс'ім* (Д.), *о́ўс'і* (Ш.), які виникли внаслідок контамінації українського *з'овсім* і російських *совсе́м, в'овсе* та відпадіння початкового приголосного.

До прислівників *там, тут, теп'ер* та ін. нерідко зустрічаються варіанти з здрібніло-пестливими суфіксами: *та́ми^ечки, ту́ти^ечки, те^нпе́рички, ос'а́ке^чки, ота́ке^чки*. Крім того, подекуди виступають такі варіанти, як *ту́тича, те^нпе́рича* (Кч.). Прислівник *іна́че* іноді вживається в формі вищого ступеня — *іна́ч'іше* (Ш.).

У наддунайських говірках поширені деякі прислівники займенникового походження, відсутні в літературній мові. Це *оз'до́ < ось де о* (Пт.), *онд'о́ < он де о* (Кс.), *наўс'а́ (наўс'а́ одчиніла* — Ш.), *прот'о́й*. Останній уживається тоді, коли мовець ніби не знаходить потрібного дієслова, щоб назвати дію. Слово *прот'о́й* своєю незмінністю подібне до прислівника, однак за значенням відрізняється і від прислівника, що вказує на обставину, і від займенника як об'єднальної вказівки на предметність.

Деякі прислівники, на відміну від літературних, вживаються з префіксом *в* (ў, у): *ўзаўтра* (Ш.), *ўп'осл'а* (В.), *ўп'осл'і* (Д.) і т. ін.

Зовсім спорадичні в говірках прислівники, утворені від різних дієслівних форм. Такими є кілька прислівників з суфіксом **-ки** (*набпашки* — Д., *мбўчки* — Ш.) і з суфіксом **-ма (-ома)** (*лєжма* — Кч., *фат'ма* — В.), а також випадки вживання без суфіксів, але переважно з префіксом (*усторч* — Пт.) та ін.

Можна відзначити і деякі прислівники дієприслівникового походження: *буў вїпимше* (В.), *не^нхот'ачї ұпаў* (Кл.). Переважає в них значення прислівникового над дієприслівниковим, що видно й у таких випадках, як *не^н ве^нчєраўши л'їг* (Пт.), *л'аглі нїє йїуши* (Т.), *сїд'ачи сїнус'а* (Кл.) і под. Деякі з розгляданих прислівників набули суфікс **-ки**: *настўйачки* (Кл.), *насїд'ачки* (Ш.), *налєжачки* (Пт.).

Окремі прислівники походять від дієприкметників середі роду на **-о** і подібні до відповідних прислівників прикметникового походження: *зажїто жїли* (Кл.), *бе^нсўзнано ле^нжїла* (В.).

Крім однокореневих прислівникових утворень, у досліджуваних говірках є ще прислівники, які виникли з кількох повнозначних основ, напр.: *упїўдн'а* (В.), *споков'їка* (Д.), *позатор'їк* (Ш.), *зноў дес' махадрала* — «не вдома, а десь на побігеньках» (Т.).

Іноді трапляється повторення тієї самої основи (з *даўн'їх-давєн* — В., *пов'їк-в'їк'їў* — Кл.), поєднання синонімічних та антонімічних слів (*бе^нзс к'їнци'а-країу* — Ш., *рано-п'їзно* — Б.) і т. ін. У значенні прислівників виступають також ідіоматичні вислови: *сїлно рабўтала замолодї л'їг* (В.), *а це так за пришїй кобїл'ї ф'їст* (Д.), *ве^нрнўс'а ў п'їзн'ї л'аги* (або *ў дўбр'ї л'аги*) (Б.) та ін.

Початкова дієслівна форма — інфінітив у досліджуваних говірках має суфікси **-ти** і **-т'**. Суфікс **-ти** завжди виступає після основи на приголосний (*нес-ти, пек-ти*), а суфікс **-т'** — переважно після основи на голосний (*зна-т'* — Б., *варї-т'* — Пт., *чамурувї-т'* — Кс.), що зближує досліджувані говірки з північними¹¹ і частиною південно-східних говорів¹². З південно-східних, а частково, можливо, і з північних говорів ця риса була занесена і в наддунайські говірки. Суфікс **-ти** після голосного засвідчується тут рідко. Винятком може бути лише пісенна мова: *а ўже ж ми^н'ї треба знїти: п'їзно л'агї, рано ўстїти* (Пт.); *ту^нб'ї, мїти, нїє жури^нтис', то^нб'ї, мїти, веси^нлїтис'* (Д.).

Утворення дієслів від інших частин мови — іменників, прикметників, числівників, вигуків та ін. — відбувається в досліджуваних говірках переважно за допомогою тих же суфіксів (і з тим же значенням), що й у літературній мові.

¹¹ Див. Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1955, стор. 73.

¹² Див. Л. Лисиченко, Особливості говірок східних районів (Куп'янського і Дворічанського) Харківської області, Х., 1954, стор. 97 (машинопис).

Найбільшу групу серед похідних від інших частин мови становлять дієслова, утворені від іменників за допомогою суфіксів **-ува-, -а-, -и-, -і-: чамур-увá-т'** (Пт.), **нанашул'-увá-т'** (Кл.), **поте^иле^ифон-á-ли** (Пт.), **гармáн-и-т'** (Б.), **нагіндич-и-лас'** (Д.), **уной-і-ти** (М.) і под.

Від прикметників дієслова творяться за допомогою майже тих самих суфіксів: **зати^имн'-і-ла**, **ни ўстáр-и-лис'** (Кл.), **поздо-роўш-а-ў** (Пт.), **кис-ну-т'** (Кч.), **щидр-увá-т'** (Ш.), **затрудн'-á-тис'** (Ізм.).

У широко виявленому творенні дієслів від різних вигуків, зокрема звуконаслідувальних, виступають переважно суфікси **-а-, -ну-, -ка-: гér-а-ўт'**, **гép-ну-ўс'а** (М.), **рiп-а-ц'а**, **поздо-роў-ка-ўс'** (Кс.), **скиргiк-ну-ло** (Ш.), **кóс'-ка-йе** (С.), **кiм-ка-ли**, **д'á-ка-йеш** < **д'а** — «вигук, яким кличуть лошат» (Б.).

Відзначено цікаві випадки творення дієслів від прислівників і часток, напр.: **забайдўжиўс'а** (Кл.), **не^ихайте** — «сидить, нічого» або «нехай буде» (Пт.).

Склад і значення дієслівних префіксів у наддунайських говірках переважно сходяться з літературними. Однак і в значенні, і в уживанні їх є деякі особливості, серед яких можна вказати на такі:

а) Ширше засвідчуються префікси **iз-, зо-, од-**, супроти літературних варіантів **з-, зу-, від-**, напр.: **iзлóмиш** (Д.), **iзл'iз** (Ш.), **iз^сiпл'ут'** (В.), **iзгор'iў**, **зостр'iлас'а** (Пт.); **одiйхали** (Ізм.), **од'iрвáла** (Кл.) та ін.

б) Зустрічаються випадки, коли дієслова виступають у незвичайному для літературної мови вжитку. Так, доконаний вид іноді твориться за допомогою префікса **за-: залáйалис'** (Кс.), **замéтила** (Д.), **пóсл'i зажал'iйе**, **не^и запiниш** (В.).

в) Подекуди (найбільше в говірці Вилкова) спостерігаються дієслова доконаного виду з двома префіксами, причому другим виступає, як правило, **по-: понадiймайе** (Т.), **позасв'itили** (С.), **позаховáлис'**, **позатўгне**, **попривiкли**, **пороз^сiп**, **повiме^ирли**, **поостáлис'**, **попов'iшалис'** (В.) і под. Таке додавання до форм доконаного виду ще одного префікса в одних випадках посилює відтінок тривалості дії (**попривiкли**, **позатўгне**, **попойiла**), в інших надає ніби відтінку певної розділовості дії або охоплення дією багатьох предметів (**позасв'itили лáмпи** — С.; **пороз^сiп п'iсóк**, **ус'i повiме^ирли**, **попокидали д'iтéй**, **поостáлис' сам'i**, **щоб гет' попов'iшалис'** — В.).

Суфіксація використовується як засіб творення дієприкметникових форм, з яких у досліджуваних говірках більш-менш широко засвідчені пасивні дієприкметники минулого часу і зрідка — активні дієприкметники минулого часу. Пасивні дієприкметники творяться за допомогою суфіксів **-н-, -т-: вiдолоба-н-е** (Ш.), **повиме^ирéжува-н-и** (Д.), **кол'iрóва-н'-и** (Ізм.), **порозбi-т-и** (В.), **роз'дз'i-т-а** (Т.).

Якщо основа інфінітива закінчується на приголосний

(пек-ті), голосний *о* (віполо-ти) чи має суфікси *-и-* (*-і-*), *-ну-* (попър-и-ти, подой-і-ти, кї-ну-ти), то пасивний дієприкметник може мати суфікс *-ен-*: не^у пол'аж-е^н-е (Т.), віпол-е^н-п-е (Б.), попър-ин'-і (С.), постаўл-е^н-а, подой-е^н-і (Кс.), вікин-е^н-а (і вікинута) (В.). У таких формах здебільшого зберігається чергування зубних з шиплячими і губних приголосних з губними

+ л: прис'вачечний < прис'ватїти, кўпле^н'і < купїти. Спорадично зустрічаються випадки, коли губний звук не переходить у губний + л: зрѣбина (Ш.), зрѣбиний (Пт.).

Крім загальноновживаних дієприкметників із суфіксом *-ен-*, у наддунайських говірках часто зустрічаються паралелі з суфіксом *-ан-*: поклад'-ан-ий (Пт.), насѣл'-ан-е (Б.), змѣл'-ан-е, ізрѣл'-ан-ий (Д.), неўпорад'-ан-а (Кс.), завѣрн'-ан-а (М.). Суфікс *-ан-*, як відомо, характерний здебільшого для південно-західних, зокрема для подільських, говорів¹³. Виник він, напевне, за аналогією до дієприкметників від дієслівних основ на *-а*¹⁴ (написаний < написати). Як уже відзначалось, зубні *д, т, з, с* перед суфіксом *-ан-* втрачають в говірках чергування з шиплячими: поклад'аний, загїтана, вївез'ане і т. д. Губні ж переважно зберігають чергування: зрѣл'аний, кўпл'ана.

Приголосні перед суфіксом *-ан-* здебільшого пом'якшуються. Випадків з твердим приголосним трапляється дуже мало: склдан'і (Д.), загорѣжані (М.).

Активні дієприкметники минулого часу, що є дуже спорадичними, утворюються за допомогою суфіксів *-л-*, *-ш-*: шчорн'і-л-ий (Б.), замѣрзш-ш-ий (Д.). Частіше вони зустрічаються в значенні прикметників: хлїб гет' пол'оглий (Т.), зробїлас' здѣхла (Пт.), зарѣсш'ї чаканом (В.), ус'ѣ затѣпше (Кс.).

Активних дієприкметників теперішнього часу з суфіксами *-уч-*, *-ач-* не засвідчено.

Майже не вживаються і дієприслівникові форми. Виявлено лише поодинокі випадки, з яких майже всі виступають у значенні, близькому до прислівникового: ни йїше л'а-гїйу (Кл.), вїпиўши буў (Т.), тїлки вїпимши — с'ш'їчас мамку бит'; удур'їуши гакану (В.).

Незмінні дієслівні форми на *-но*, *-то*, що зустрічаються в досліджуваних говірках, своєю структурою нічим, крім суфікса *-но*, *-то*, не відрізняються від аналогічних дієприкметників: обдамбѣвапо (Кл.), зарѣшено (Ш.), покѣс'ано (М.), дад'ано, попомн'ато (В.), прибѣул'ано (Пт.) та ін.

¹³ Див. В. Отроковський, Малорусский говор с. Кобылевки, Подольской губернии, Брацлавского уезда, «Известия Отд. русск. языка и словесности АН», т. XIX, кн. 4, СПб., 1914, стор. 70; Л. С. Терешко, Українські говірки південного Побужжя (в межах Кривоозерського району Миколаївської області), Одеса, 1954, стор. 244 (машинопис).

¹⁴ Див. Л. А. Булаховський, З історичних коментаріїв до української мови, «Наукові записки КДУ», т. V, вип. 1, К., 1946, стор. 95.

У словотворі наддунайських говірок, як впливає з розгляду, є особливості, одні з яких характерні взагалі для української розмовної мови, інші виявляються вужчими, місцевими, притому нерідко властивими іншим говорам південно-східної та південно-західної діалектних груп. Простежується й деякий вплив російської мови (переважно через лексичні запозичення з суміжних російських говірок).

Основними зі специфічних особливостей словотвору наддунайських говірок є такі:

1. Наявність окремих іменникових утворень на означення жінок за професією чи родом діяльності супроти однієї форми чол. роду для обох статей у літературній мові.

2. Малопродуктивність суфікса **-их-а** в іменниках, що є назвами жінок за ім'ям, прізвиськом чи професією чоловіка.

3. Маловживаність суфікса **-ишч-е** і відсутність суфікса **-ис'к-о** для утворення назв місця та слів з відтінком згрубілості.

4. Поширеність паралельних форм вищого ступеня прикметників із загальноновживаними суфіксами **-ш-**, **-іш-** та відповідними до них суфіксами **-ч-**, **-ішч-**, які властиві окремим говорам української мови.

5. Більша, ніж у літературній мові, узвичаєність аналітичних форм найвищого ступеня з словом *самий* і, крім того, додавання цього слова до синтетичних форм вищого та найвищого ступенів.

6. Уживання різних усно-розмовних та інших прислівникових утворень, відсутніх у літературній мові.

7. Творення доконаного виду дієслів не з тими префіксами і не в той спосіб, як це узвичаєно в літературній мові.

8. Часткова заміна суфікса **-ен-** у пасивних дієприкметниках суфіксом **-ан-** і, отже, поширеність паралельних варіантів, які відрізняються між собою ще й наявністю чи відсутністю переходу зубних приголосних у шиплячі.

9. Майже повна відсутність дієприслівників та активних дієприкметників теперішнього і маловживаність активних дієприкметників минулого часу.

10. Наявність у лексичних запозиченнях з російської мови і в деяких українських словах, утворених за зразком цих запозичень, окремих російських суфіксів (**-ш-а**, **-ушк-а**, **-ишк-о**, **-ашч-**), утворення деяких форм шляхом контамінації говіркового і російського слова та ін.

Ю. О. КАРПЕНКО

(Чернівецький держуніверситет)

СЛОВОТВІР СУЧАСНИХ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

За типом утворення сучасні назви населених пунктів Чернівецької області можуть бути розподілені на такі групи:

1. Загальні за походженням назви, що стали власними без будь-яких змін у своїй будові, а також і ті, що повторюють назви річок та імена людей, напр.: *Долина* (З.)¹, *Горби* (В.), *Серет* (В.), *Міхідра* (В.), *Григори* (С.), *Дар'я* (В.).

2. Назви, що виникли завдяки різним морфологічним засобам словотвору (переважно завдяки суфіксації), напр.: *Долиняни* (Х.), *Горбівці* (Гл.), *Міжброди* (В.), *Берегомет* (В., Кіц.).

3. Назви, що становлять субстантивізовані прикметники, напр.: *Долинський* (Ч.), *Горбанівський* (П.).

4. Назви-словосполуки, які творяться на ґрунті кожного з трьох перелічених вище типів назв, напр.: *Суха Поляна* (З.), *Нові Драчинці* (Ваш.), *Мала Пlosка* (П.).

5. Невелика кількість назв іншомовного походження, що залишаються за межами попередніх груп і не мають в українській мові словотворчих зв'язків з іншими словами та не можуть бути розчленованими на словотворчі елементи, напр.: *Атаки* (К., Х.), *Лунка* (Г.). Більшість же назв населених пунктів, в основі яких лежить засвоєне слово, входить в одну з указаних

¹ Назви населених пунктів Чернівецької обл. наводяться за довідником «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ», вид. 1, К., 1947, дані якого звірено з матеріалами діалектологічних експедицій кафедри української мови Чернівецького університету та ін. У статті вживаються такі скорочені позначення районів Чернівецької обл.: *Ваш.* — Вашківецький, *В.* — Вижицький, *Г.* — Герцаївський, *Гл.* — Глибоцький, *З.* — Заставнівський, *К.* — Кельменецький, *Кіц.* — Кіцманський, *Н.* — Новоселицький, *П.* — Путильський, *Сад.* — Садгирський, *Сок.* — Сокирянський, *С.* — Сторожинецький, *Х.* — Хотинський, *Ч.* — Чернівецький.

груп, напр.: *Плай* (С.), *Кичерка* (П.), *Браїлівка* (К.), *Ванчиківці* (Н.), *Валя Кузьміна* (Ч.; пор. молд. *văle* — «долина»).

У цій праці ставиться завдання розглянути першу з відзначених груп.

У межах Чернівецької обл. зафіксовано 155 загальних за походженням назв, що стали власними, не зазнавши змін у будові. Такі назви становлять 22% усіх назв міст, селищ, сіл та хуторів, що є в області (за даними довідника «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ»). Це невеликі населені пункти, переважно хутори. Так, більша частина цих назв (84) виявлена в трьох гірських районах області — Путильському, Сторожинецькому та Вижицькому, де дрібні поселення (типу хуторів) становлять великий процент.

В основі назв населених пунктів, що є за походженням загальними назвами або назвами річок та іменами людей, завжди лежить метонімія, асоціація за суміжністю. Тому-то такі назви можна іменувати топонімічними метоніміями.

Порівняно з іншими групами назв населених пунктів топонімічні метонімії — це ще не назви, а лише еквіваленти топонімічних назв. Функцію назви невеличкого населеного пункту здебільшого виконує слово, що характеризує рельєф чи ландшафт тієї місцевості, де розташоване поселення, або слово, пов'язане з назвою річки, на якій стоїть поселення, та ін. Мовна свідомість жителів деяких хуторів з найменуваннями типу *Яр*, *Кичера*, *Багна* взагалі не диференціює загальну назву і власне ім'я свого населеного пункту. Ступінь диференціації залежить, в основному, від величини населеного пункту і від давності його назви.

Топонімічні метонімії утворюють найменш довговічні назви населених пунктів. З часом вони, як правило, перебудовуються, розширюються коштом спеціалізованих топонімічних афіксів. Цей процес може бути ілюстрований історією назви обласного центру — міста *Чернівців*, що раніше називалося *Чернівським Торгом*². Пор. також такі топонімічні пари: *Кадуб* (З.) — *Кадубівці* (З.), *Гай* (Сад.) — *Гаївка* (Г.), *Ями* (В.) — *Ямівка* (З.), *Марки* (П.) — *Марківці* (К.), *Тихий Яр* (П.) — *Ярівка* (Н.), *Зелена Лука* (П.) — *Липовець* (П.) та ін. Тому-то найменування населеного пункту топонімічною метонімією вказує на відносно недавнє його виникнення. Виняток становлять назви населених пунктів, що постали від назв річок. Деякі з назв населених пунктів цієї групи зустрічаються на території області по кілька разів і є, таким чином, досить продуктивними. Більше ніж двом окремим населеним пунктам у межах Чернівецької обл. належать такі загальні за походженням назви: *Багна* (3 нас. пп.), *Буда* (4 нас. пп.), *Глібичок* (3 нас. пп.), *Діброва*

² У грамоті 1518 р. читаємо: «*оу хотарь Черновского Тръга*» (Т. Ван, Documente Bucovinene, т. II, Чернівці, 1934, № 1).

(4 нас. пп.), *Долина* (3 нас. пп.), *Зруб* (6 нас. пп.), *Кам'янка* (3 нас. пп.), *Кут* (7 нас. пп.), *Луг* (3 нас. пп.), *Майдан* (5 нас. пп.), *Поляна*, *Поляни* (7 нас. пп.)³, *Слобода* (3 нас. пп.), *Солонець* (4 нас. пп.), *Шеніт* — у місцевій вимові *Шініт* (3 нас. пп.), *Яр* (5 нас. пп.). Однакові назви різних населених пунктів почасти розрізняються означеннями, що входять до складу топоніма.

Продуктивність деяких з цих назв виразно локалізована. Так, усі населені пункти з назвами *Луг* та *Багна* знаходяться в межах Вижницького району, з назвою *Долина* — у Заставнівському районі, з назвою *Зруб* — у Сторожинецькому районі.

Загальні за походженням назви населених пунктів Чернівецької обл. з погляду їхньої семантики досить чітко поділяються на кілька груп.

Так, 28 населених пунктів області (26 із них — хутори) названо словами, що характеризують рельєф, форми земної поверхні: *Байраки* (Г.), *Випчина* (В.; *випчина* — «горб, гора»; пор. у буковинській грамоті 1583 р.: *але опчиною та у долину*⁴; рум. *орсіпă* — «вершина гори»), *Горби* (В.), *Високий Горб* (В.), *Гребінь* (П.), *Грунь* (П.; *грунь* — «гірський хребет»), *Красний Дол* (П.), *Долина* (З.), *Крайня Долина* (З.), *Кучурівська Долина* (З.), *Затінь* (В.), *Кичера* (В., С.; *кичера* — «горб, невисока гора»; слово називає, власне, лише вершину гори; у словнику Б. Д. Грінченка воно визначене як «гора, вкрита лісом, крім вершини»; Ю. Федькович пояснював це слово, як «вершок гори»⁵; рум. *chicera* — «узгір'я»), *Курган* (Н.), *Плита* (П.), *Скінка* (Ваш.; *стінка* — «скеля»; у топонімі відбитий говірковий перехід т' > к'), *Великий Схил* (С.), *Малий Схил* (С.), *Улоги* (В.), *Ями* (В.), *Тихий Яр* (П.), *Поливанів Яр* (К.), *Селецький Яр* (К.). Пор. ще *Плай* (П., С.; *плай* — «гірська стежка»; рум. *plai* — «гірська місцевість, плоскогір'я»), *Вивіз* (Ваш.).

39 хуторів та сіл носять назви, що визначають ландшафт місцевості: *Багна* (В.; іменник жін. роду одн.; говіркове *багна* — «болото, багно», теж жін. роду одн.), *Вікно* (З.; *вікно* — «чисте від заростей і глибоке місце на болоті»), *Гай* (Сад.), *Зелений Гай* (Сад.), *Діброва* (Ваш., В., З.), *Червона Діброва* (Гл.), *Зруб* (С.), *Новий Зруб* (С.), *Старий Зруб* (С.), *Зруб-Комарівський* (С.; *зруб* — «місце, де вирубано або де рубують ліс»), *Левада* (З.; *левада* — «лука»; у словнику Б. Д. Грінченка — «обкопана або обгороджене місце для сінокосу поблизу садиби»;

³ Поширеність цієї назви на Буковині, яка ніколи не була місцем проживання давньоруського племені полян, ще раз доводить, що топоніми типу *Поляни* походять не від цього етнічного імені, а від слова *поляна*. Пор. А. И. Попов, *Топонимика как историческая наука, «Мовознавство», т. XIV, К., 1957, стор. 4.*

⁴ Т. Валап, *ззнач. праця, т. I, Чернівці, 1933, № 32. Далі скорочено — Балан.*

⁵ О. - Ю. Федькович, *Писання, т. I, Львів, 1902, стор. 406.*

відповідників і в гідроніміці області: два — *Глібічки*, два — *Солонці*, *Шепіт* і *Шепіток*. Четверта ж, *Кам'янка*, таких відповідників майже не має: в межах Чернівецької обл. лише одна річка називається *Кам'янкою* і є ще річка *Кам'янець*. Однак не тільки в останньому, а й у трьох попередніх випадках не виключена можливість незалежного від назви річки, окремого утворення назви населеного пункту (за характером ґрунту, за якими сусідніх вод і т. ін.). Можливо, тут ми маємо справу з фактами, аналогічними до описаного в Галицько-Волинському літописі (під 1276 р.) незалежного утворення назви населеного пункту *Кам'янець*, яка співзвучна з річковою назвою: *Володимѣрь... оулюби мѣсто то надѣ берегомѣ рѣкы Лысны и отереби е и потомѣ срууби на немѣ городѣ и нарче имя емоу Камѣнѣць, зане быс земля камена.*

П'ять населених пунктів області повторюють у своїх назвах імена людей. В одному випадку назва вживається в однині — *Дар'я* (В.) і в чотирьох — у множині: *Григори* (С.), *Марки* (П.), *Петраші* (В.), *Сергії* (П.). Характерно, що такі назви населених пунктів зустрічаються лише в гірських районах, на території поширення гуцульських говірок. Один населений пункт — хутір *Козаки* (С.) відбиває загальну назву людей, пов'язану з їх суспільним станом.

Отже, назви населених пунктів Чернівецької обл., що є топонімічними метоніміями, в цілому утворюють три великих і нерівних групи: половина цих назв повторює слова, що так чи інакше характеризують місцевість, третина — власні назви (причому метонімія власних назв річок трапляється часто, а метонімія власних імен людей — рідко), решта повторює загальні назви поселень, будівель та інших конкретних предметів, почасти також пов'язаних з виробництвом.

Назви населених пунктів розглянутої групи характерні для всіх слов'янських мов. Топонімічні метонімії наявні в списках населених пунктів будь-якої слов'янської країни.

Своїми семантичними типами та конкретним вираженням їх топонімічні метонімії Чернівецької обл. щільно пов'язуються з географічними назвами інших областей України, а також Росії і Білорусії. Наприклад, у межах Української РСР є 36 населених пунктів з наявною в Чернівецькій обл. назвою *Буда* або *Буди*¹², 29 населених пунктів з назвою *Гай* або *Гаї*¹³ та ін.

Нерідко топонімічні метонімії Чернівецької обл. виявляють особливо тісні зв'язки з територією поширення південно-західного наріччя української мови. Українська топоніміка з діалектного погляду ніколи, власне, не вивчалась. А тут можна здобути

¹² «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ», стор. 707. Тут і далі не враховуються топоніми, у яких перед основною назвою стоїть означення, напр. *Нова Буда*, *Стара Буда*.

¹³ Там же, стор. 723.

дуже цікаві й цінні дані. Певна кількість топонімів має переважне або виключне поширення в західних областях Української РСР. При цьому не завжди можна певне явище пов'язати з діалектним поширенням лексеми, якою виражений топонім. Так, якщо цей зв'язок, можливо, наявний у назвах *Багно* — *Багна* (так іменуються 6 нас. пп. Української РСР¹⁴, що знаходяться на території поширення південно-західного наріччя), то він відсутній, напр., у назвах *Луг*—*Луги* та *Поляча*—*Поляни*. Назву *Луг* або *Луги* мають на Україні 20 нас. пп.¹⁵, з них 19 — у межах південно-західного наріччя; назву *Поляча* або *Поляни* мають 25 нас. пп.¹⁶, причому 23 з них знаходяться на території південно-західного наріччя.

Таким чином, можна і потрібно говорити про топонімічну діалектологію. Цей новий відділ топоніміки дасть багато цінного і для самої топоніміки, і для діалектології. За своєю суттю топонімічна діалектологія щільно пов'язана з лінгвістичною географією.

Вивчення топонімічних метонімій дає важливий матеріал щодо встановлення динаміки топонімічних назв, шляхів виникнення їх та розвитку.

¹⁴ «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ», стор. 697.

¹⁵ Там же, стор. 780.

¹⁶ Там же, стор. 824.

Г. Ф. ПЕЛЕХ

(Одеський держуніверситет)

ДЕЯКІ СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАДБУЗЬКИХ ГОВІРОК НА ПЕРВОМАЙЩИНІ

Синтаксис тих надбузьких говірок, що поширені в межах Первомайського району на Миколаївщині, здебільшого збігається з нормами української літературної мови. Через те метою цієї статті є огляд найхарактерніших специфічних рис синтаксису досліджуваних говірок.

Синтаксичні риси говірок Первомайщини характеризуються на основі особистих спостережень і записів діалектологічних експедицій Одеського державного педагогічного інституту, які провадилися протягом майже шести років¹.

З особливостей простого речення в говірці Грушівки можна відзначити випускання простого підмета — займенника *я, ти*:

Се т'іл'ко майу коурбу здоч'їт' тай гайда на збори; Учєра ўс'у роуботу поробїла; П'їйдю до бригадїра заўтра, поўговору з ним; Ідю це на хвєрму, чўйу шос' плáчїт', придивїўс', а це Нáс'ц'а плáчєч, пїтáйу чоґо; Прийшла ў степ, а роботи йак булò так і йє.

Таке явище зустрічається і в говірках Реїнців та Куріпчини. У говірці Мигії і Софіївки ця риса спостерігається значно рідше. Тут підмет-займенник *я, ти* може і не випускатись:

Нашò мин'ї св'їй горòд, йа майу коулгòснний; Шо йа д'їйати бїду, шо робїтиму йа? Йа кáжу тоуб'ї, шо йа бїду гоўвоурїти на н'у ўсе, шо йа схòчу; Прòшу йа тибє: дай мн'ї поўдумат' (Мг.).

Випускання підмета, вираженого особовим займенником *я, ти*, було властиве ще давньоруській мові: *Молю же всѣхъ почитающихъ* (Остромирове євангеліє 1056—1057 рр., післямова);

¹ Досліджувалися переважно говірки сіл і присілків Грушівки та Мигії, рідше — Софіївки, Реїнців і Куріпчини (скорочено — Гр., Мг., Сф., Рн., Кр.).

не помыслихъ на доброту... (Збірник Святослава 1076 р.)
і т. ін.²

Явище випускання підмета пояснюється тут тим, що присудок-дієслово своєю формою вказує на особу. Цілком імовірно, що в говірці Грушівки, а також Реїнців і Куріпчини зберігається давня синтаксична риса.

На відміну від норм сучасної української літературної мови в досліджуваних говірках підмет іноді може бути виражений кличною формою:

Гово^ур^ію нам Панасе, та холодно в'ід його с'л'іу стало; Шос' забар^іус'а наш хлопче на пол'і; Чого це наша Гал'у зажурилас' (Гр.); Наш'і мат'інко шче й з Голти не^у повирнуліс', йак ба^те^чшка віне^ссли; Було наш ба^те^чшку і приго^лубит' нас, та ба^ус'о р'іуно йісти хоче^чца; От ко^лі б наш п'іуне^у та тріхи ра^нше^у сп'іва^у (Мг.).

Таких випадків зафіксовано небагато, та й то в основному від осіб старшого віку. Вираження підмета кличною формою є пережитковим явищем.

Складений підмет у говірках Первомайщини може виражатися числівником у сполуці з іменником, що має форму двоїни:

З д'іг'мі й дв'і баб'і спра^ла^чца; Дв'і ко^ров'і зноу у йашми^ні паслис'; Три пол'і — то ни м'ірка; Іді, до^кіл' не^у побачиш, шо три в'ікн'і сто^йіт' при хат'і (Гр.); О^то йак збо^ліли мин'і дв'і руц'і — м'іс'ца со^бі ни найду; З'ібра^лис' уже дв'і свик^рус'і. о^то набала^кайца (Мг.).

У складеному підметі іменники чол. роду при кількісних числівниках *два, три, чотири* мають у досліджуваних говірках форму род. відм. одн., що історично є залишком форм двоїни:

Два по^йаса так і загу^билис'; Аж два по^мидорчика проп'али; Сто^йіало ше уч'єра два стол'а, а с'одн'а йед'єн (Гр.); Штіри хлопц'а спра^ла^чца на с'інокос'і; Було шче два гл'єчка молока уп'іудн'і і ним'а; Два чолов'іка ст'анут' до в'ідалки (Мг.).

Зрідка в говірці Грушівки складений підмет виражається формою род. відм. збірного числівника і займенника, на відміну від літературної норми, для якої типовою тут є форма наз. відм. числівника. Говіркова форма род. відм. трапляється переважно в мові людей старшого віку:

Було нас дво^х там; По^чйїхало нас п'ят'ох на ц'і зароб'ітки; Трох нас на л'он'і роб'іло; Б'іл'а с'ім'ох нас було.

У досліджуваних говірках широко вживається присудок, виражений формою давноминулого часу дієслова:

Ход^ію бу^у на р'ічку — і там ним'а; Б'іг бу^у, шоб засн^ут' — збуд^іли; Зроб^іла бу^ла, йак каз^аю (Гр.); С'ію бу^у чит^ат' — ни бир^є; Чит^аю бу^у уч'єра, та не^у роз'ібра^у; См'іа^ус'а бу^у,

² Див. С. П. Обнорский, Очерки по истории русского литературного языка старшего периода, Изд-во АН СССР, М., 1946, стор. 60.

що ни скажиш йому; Казала була не ходи — не послухаю; Ходила була на базар (Мг.).

Іменна частина складеного присудка, виражена іменником у наз. відм., може вживатися з допоміжним дієсловом-зв'язкою:

Дмитренко йе хо^роший бригадір; Моч'я дбчка йе ўдарниц'а; Мбг'а йе ж'інка нашоу Миколі. (Гр.); *Свирід йе сторож; Йа дбчка йе йому* (Мг.).

Ці речення, записані від людей старшого віку, є рідкісними і, очевидно, давніми конструкціями. Зустрічаються вони в південно-західних говорах української мови, а також у південних та північних говорах російської мови³. О. І. Соболевський вважає речення такого типу старовиннішими, ніж речення без допоміжного дієслова-зв'язки⁴.

У говірках Первомайщини частіше вживаються речення, в яких при іменній частині, вираженій іменником у наз. відм., допоміжне дієслово випускається:

В'ін хаз'айін тут; Катра мин'і дбчка; В'ін писар у с'іл'рад'і (Гр.); *В'ін бригадір; Олєс' учите^л у нас* (Мг.).

Відсутність допоміжного дієслова в подібних реченнях є давньою рисою, яка фіксується пам'ятками давньоруської мови, напр.: *Ты нашъ князь* (Синодальний список Новгородського літопису); *Ты ми братъ* (Іпатіївський літопис). С. П. Обнорський вказує, що в «Слові о полку Ігоревім» зовсім немає речень із зв'язкою *єсть і суть*⁵. За О. І. Соболевським, речення без зв'язки виникли пізніше⁶, за О. О. Шахматовим, вони існували поряд з такими, що мають зв'язку в теперішньому часі⁷.

Крім конструкції називного предикативного (пор. *В'ін хаз'айін тут* і под.), у досліджуваних говірках поширені звороти з орудним предикативним:

Дмитро хаз'айном у нас; Дбчкоу вона мин'і; Жук мин'і йе другом (Гр.); *Олєс' учітилем у нас; Вона першой д'їукой на сил'і ў нас; Гблін'ка ў гантєк'і йе санитаркой* (Мг.), — а також знахідного предикативного з прийменником *за*: *Ж'інка ў н'бго за л'ал'ку; Мати булі за стоорожа* (Гр.); *Стало мойє поле за опитне с тих пор* (Мг.). Однак найпоширенішою є конструкція орудного предикативного, яка виступає в українській мові з кінця XIV ст.⁸ Поширення цієї конструкції — один з прикладів удосконалення синтаксичної будови мови.

³ Див. В. И. Соби́нникова, Синтаксические особенности говоров Гремяченского района Воронежской обл., «Доклады и сообщения Института языкознания», т. IV, Изд-во АН СССР, М., 1953, стор. 21.

⁴ Див. А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка, вид. IV, М., 1907, стор. 255.

⁵ С. П. Обнорский, цит. праця, стор. 174.

⁶ Див. А. И. Соболевский, зазнач. праця, стор. 255.

⁷ Див. А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, вид. 2, Л., 1941, стор. 180.

⁸ Пор. *Хто попомъ у свАтого Ивана будетъ* (Грам. 1443 р.); *Коли попомъ простым был, толко дячка за собой волочил* (Ів. Вишенський).

Говіркам Первомайщини відомі конструкції з нечленним прикметником-присудком:

Він буде^н рад д'ізнаці'а про ставок (Гр.); *Син у неїї кра-се^н, алі молод* (Мг.). Ці конструкції, що звузили сферу свого вжитку в літературній мові, у говірках частіше вживаються людьми старшого віку.

Конструкції з нечленним прикметником-присудком належать до давніх, оскільки в пам'ятках давньоруської мови вони зустрічаються значно ширше, ніж конструкції з членним прикметником-присудком⁹. Отже, слід підкреслити, що присудки, які виражались у минулому коротким прикметником, виявляють звуження своєї вживаності.

У говірці Грушівки зрідка спостерігається змістове узгодження підмета-іменника, що має значення збірності, з присудком у множині.

Нарот у нас не^н л'адачий, гарно прац'уйут'; По'ловина роз'ій-дуц'а, а по'ловина залишац'а; От молод'ож с'м'ійуц'а, рад'ійут'; Шош ці такє: хто б'удут' робит', а хто т'іко критику навод'ает'. Подібні випадки засвідчені і в говірці Реїнців.

Змістове узгодження було широко відоме давньоруській мові: *Дружина рыкають* («Слово о полку Ігоревім»); *идуть Русь* («Лаврентіївський літопис»). Зустрічається воно і в староукраїнських пам'ятках: *орда повернули* («Літопис Самовидця»). Поодинокі факти такого узгодження трапляються також у творах українських письменників ХІХ ст. (пор. *Зійшлися рідня* з повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка).

Іменники, що означають назви тварин, у знах. відм. мн. можуть мати в досліджуваних говірках форму називного і родового відмінка:

По'виган'али свін'і з города; Шо ти байку про хімчин'і кури балакайіш; Прижин'іг', д'іти, гусей; Поклич-но качат (Гр.); *Позачин'али гус'і, половіли кур'і; Див'іц'а на гус'і мин'і; Жиніу в'іуц'і додому; Нап'ійте^н коне^нй* (Мг.).

Конструкція називного із значенням знахідного відмінка при прямому об'єкті є давнішою і вживається здебільшого в мові людей старшого віку.

Поряд з конструкцією родового з прийменником типу *А йак умєрла ў мене^н дочка* (Гр.); *Була ў мене^н добра хата* (Мг.), у говірках Первомайщини вживається давня конструкція давального об'єкта без прийменника:

Болит' мин'і гол'івон'ка; Була мин'і ўт'іхон'ка; Буу мин'і кабан той здох (Гр.); *Отил'ілас' нам коур'іука; Забоул'іло мин'і сєрце по т'ій пшиніц'і; Од радошч'іу мин'і голова гет' чїсто забол'іла* (Мг.).

⁹ Див. Л. А. Булаховский, Исторический комментарий к русскому литературному языку, Вид-во «Радянська школа», К., 1950, стор. 271—276.

Безприйменникові конструкції відзначено в багатьох говірках Одеської області¹⁰. Такі конструкції є залишками колишніх поширених безприйменникових словосполук, дуже характерних для давньоруської і навіть для староукраїнської мови. Як зазначає О. О. Потебня, «що далі просуваємось у старовину, то частіше зустрічаємо відсутність прийменникових об'єктів»¹¹.

Поява нових, прийменникових конструкцій є одним з фактів удосконалення граматичної будови мови. Прийменники допомагають іменникові чи його відповідникові точніше і повніше виявити своє значення¹².

У сполучі з присудками, компонентом яких є зворотне дієслово типу *вчитися*, прямий додаток у досліджуваних говірках може виступати в род. і дав. відм., притому в говірці Грушівки, а також Реїнців і Куріпчини поширеніша конструкція род. відм.: *По'їїхала учітис' науки; Прийшоў учітис' ра-зуму; П'ішбоў н'ідгучиць'а й йа трішко грамоти*.

Для говірок Мигії і Софіївки характерніша конструкція дав. відм.: *Тра гуциць'а зм'алічку і л'убов'і і н'єнавис'ці; П'ішбоў лайкам обучаць'а; Науциць' в'ін грамот'і, а тип'єр 'се"кле"та-р'їйе"; П'ішбоў набир'аць'а лайци' та п'янкам*.

Конструкція родового однини є дуже давньою; у ній подекуди можна вбачати зв'язок з колишніми супіновими конструкціями¹³.

У говірках Грушівки, Реїнців і Куріпчини поширена слово-сполука родового часу:

Тойі з'їми приїхаў м'їй син с хр'онту; Ст'али ми той г'осини гн'їй во"зіт' на пол'а; Нам'їчилас' йа той год'ини; Того часу ўс'ї пит'али мин'є; По"сходилис' того в'єчера; Ц'ойі ве"снї б'їл"ше" с'н'їгу затримали; Пр'ошлой нид'їл'ї йїздиў аж на Балту.

Говіркам Мигії і Софіївки відповідно більше властива конструкція місцевого або знахідного (прийменникового):

У ту з'їму в'їпало сн'їгу, йак н'їколи; У ц'у г'ос'їн' привизл'а дод'оми три т'он'ї хл'їба одног'о; У рад'їсну хвилину мой'а м'ати було ше й присп'ївуйут'; У минулу н'їшку ни сп'ала з'оўс'їм.

Родовий місця в говірках Первомайщини засвідчений з прийменником *п'одл'ї* (*п'одл'а*), що був характерним для давньоруської мови. Цей прийменник зустрічається переважно в мові старіших людей:

Макс'їм п'одл'а ко"мбайну во"зиць'а; П'одл'ї клубу ўже ни пр'ойде"ш (Гр.); *П'одл'а нас йакр'аз до"р'ога йде на Лїсу Гору; Там м'ат'їр п'одл'ї во"р'їт сто"їт'* (Мг.).

¹⁰ Див. І. Й. Тараненко, Із спостережень над синтаксичними особливостями українських говорів окремих районів Одеської області, «Наукові записки Одеського ДПІ», т. IX, 1950.

¹¹ А. А. Потебня, Із записок по русскої грамматике, ч. I—II, X., 1888, стор. 299.

¹² Там же, стор. 58.

¹³ Див. Л. А. Булаховський, зазнач. праця, стор. 300.

Прийменник *пóдлі* (< *подълѣ*) у мові одних і тих же осіб замінюється історично новішим варіантом *б'іл'а*:

На пріз'бі б'іл'а хати; Уже б'іл'а клубу л'удей поўно (Гр.); *Б'іл'а грéбл'і можна пeч'рийті* (Мг.).

Для досліджуваних говірок характерна конструкція давального з прийменником *к*. Можна думати, що вона є залишком старої конструкції:

Агрунóмка наказáла парники к з'ім'і закривáт'; І шо воно к рук'і причипíлос'; То знат' зорни́ця бійе, к сүш'і значит', а ни к дошчү (Гр.); *Не к добру в'ін сидít'; К субóг'і й прибирём дóма; Прийшла к старосц'і, а в'ін і ни діви́ця* (Мг.).

Проте частіше вживається конструкція родового прийменникового, як і в українській літературній мові:

П'ід'ійшла до н'óго (Гр.); *Як пристáли до н'óго* (Мг.).

У говірці Грушівки і рідше — Мигії при дієсловах із значенням тривалої дії вживається давня конструкція родового, що має значення частини, взятої від цілого:

Наказаў їм бригадír пол'а бeч'рихті; Обeч'ригáла їйї сну; І давай в'ін спітуват' свої́х сил; Ходили ми дроў рубáт' (Гр.); *Тре булò стeч'рихті і свòго двóру і бат'кового; Почаў в'ін їйїсти стрáви ус'áкой* (Мг.).

Як правило, такі словосполучення вживаються літніми людьми, у мові яких паралельно виступають також конструкції знах. відм.:

Просíла йа сон на нéй; Стeч'рижé пòле до с'в'ітанку (Гр.); *Бeч'ригá йїй сон; Хай ни їйс'ц' стрáву ус'áку, а з ви́бором* (Мг.).

Давня конструкція род. відм. помітно витискується конструкцією знах. відм. Це простежується за фактами, записаними від одних і тих же осіб.

Говіркам Первомайщини властива конструкція орудного просторового без прийменника:

П'ішли ми пол'ом; Лүгом добрáлас' аж до ви́гону; Як прóйде́те вүлиц'ой, то звирн'іт'; Опхóд' мижóй (Гр.); *Р'ічко́й ми д'іста́лис' до Кур'інки; Ішли ми дорóгой* (Мг.).

Поряд з реченнями такого типу вживаються, щоправда переважно людьми старшого віку, і речення з конструкцією місцевого просторового з прийменником:

П'ішоў поманéнку по дорóз'і; Готáк по бeриз'і д'ійті мóна до порóгоў (Гр.); *По Бүгу хлòпц'і добирáйцү а аж до Чóртовой скéл'і; Готáк по т'ін'і дол'ізу до пч'л'ника; Як дойти́ до Камн'анóй ба́би, то мóжна по гáрду пeч'рийті ў л'ісòк* (Мг.).

Досліджувані говірки засвідчують цікаві дані щодо вираження належності. Належність може тут виражатися

а) формою дав. відм.:

Мати свої́м д'іт'ám; Бат'ко свòму сїну (Гр.); *Чолов'ік сво́йї ж'інц'і; Товáришом Л'òнц'і* (Мг.).

Вираження належності в такий спосіб було властиве давньоруській і староукраїнській мові. Відоме воно і сучасним говіркам української мови, зокрема південно-західним, а також південно-східним;

б) формою род. відм. без прийменника:

Кохлхоз оп'ікун цих д'ітей; Це жених м'ойі дочки (Гр.); *Бат'ко своїй дитини* (Мг.).

Вираження належності формою род. відм. також було властиве давньоруській і староукраїнській мові, як властиве воно і сучасній українській літературній мові та її говіркам;

в) формою присвійного прикметника:

Сестр'ію жемпир; Синіу лейбик (Гр.); *Марусин хлопчик; Це материна слава* (Мг.).

Загалом належність частіше виражається формами дав. і род. відм., рідше — формою присвійного прикметника. На думку О. О. Потебні¹⁴, звуження вживаності останньої форми пояснюється тим, що присвійний прикметник почав набувати значення більшої абстрактності.

Як і в українській літературній мові, серед складносурядних речень у говірках розрізняються речення, складові частини яких пов'язуються за допомогою інтонації та службових слів, і речення, складові частини яких пов'язуютья лише за допомогою інтонації.

У реченнях першого типу найчастіше виступають такі сполучники:

і: *Р'іс йа добрим хлопц'ом, і надумали м'ій бат'ко жиніти мине* (Гр.); *На зар'і руміни утиклі, і рано уже були наш'і* (Мг.). Цей сполучник може повторюватись: *І руки ломе^ч, і шу-жйт' у гуш'ах, і голова боул'т'* (Мг.).

Значення сполучника **і**, як і в українській літературній мові, буває єднальним у власному розумінні (пор. перші два речення) і приєднувальним (пор. третє речення);

та, що вживається з єднальним і протиставним значенням: *Дау за мной бат'ко коурову та брат дау п'ітсвинка; Гарна на ґроду д'іучина, та чорт л'ін'ц'ами гоудувау у коул'іс'ці* (Гр.); *Йа прийшоу, та прийшла Мот'а Калинчук; Мала йа гаж двух син'іу, та зг'їбли на хронт'і* (Мг.);

та й, а: *Увече^р'і молод' по^чсход'ац'а та й старен'к'і наш'і прийд'ут'; Ше звече^ра була хоур'оша по^чгода, а на ранок удариу моур'оз* (Гр.); *Мала двойко, та й тих у Гарман'ію по^чгнали; Прожили ми тим хл'їбом до висні, а висної прийшлос' іті на зароботки, а уд'ітис' н'і ушо, а ж'інка лайе^ч* (Мг.);

зато: *Дин'ком наморис'а, зато спат' будши, йак сонце^ч у гос'ін'н'ій дошч* (Гр.); *Хоур'оша вона, зато хоро^чбл'їва* (Мг.).

Інші сполучники (*проте, однак, чи—чи, або—або, хоч—хоч, ні—ні*) вживаються рідше.

¹⁴ А. А. Потебня, *ззнач. праця*, ч. III, X, 1889, стор. 510.

Речення, в яких складові частини пов'язуються інтонацією, засвідчені такою ж мірою, як і речення попереднього типу. Слід, однак, зауважити, що серед безсполучникових складно-сурядних речень найчастіше зустрічаються речення, в яких виступають синтаксичні зв'язки:

а) наслідку: *Ідє наш кучирáвий — зноу д'іу́чáта спáти ни б́удут'* (Гр.); *Глухий скáже" — зрáзу поу́ймєш* (Мг.);

б) послідовності: *Найди́ молóтше" сéбе" — най т'і моу́лóтший з'б'ігайє"* (Гр.); *Позачин'áли гүс'і, половіли күр'і* (Мг.).

Типи складнопідрядного речення в досліджуваних говірках сходяться з відповідними типами сучасної української літературної мови. Певний інтерес становлять підрядні означальні речення і підрядні речення мети.

У говірках Грушівки, Реїнцив і Куріпчини підрядне означальне речення частіше пов'язується сполучним словом *котрий*, у говірках Мигії і Софіївки — *який*, що:

З'з'іу́ ті варєники ўвєчор'і, кóтр'і мáти с поумійки понавит'єгáли, а нарáнок минє й зду́ло (Гр.); *Було́ н'іду́ до скірди, що на вігон'і стоу́йáла; Дóўго ми гоу́воу́рили про Нáс'ц'у ў той ден', йáкá дамаглáс' тако́го ўдо́йу* (Мг.).

Порядок підрядного означального речення в говірках подекуди відрізняється від норми сучасної української літературної мови, де це підрядне ставиться безпосередньо після пояснюваного іменника. Проте і в говірках зустрічається літературно-нормативне вживання підрядного означального:

Пóмн'у ў той вєчор, що пєре"д р'ізвóм буу́ (Мг.); *Л'убл'у́ дити́ну, кóтра слухайи́ц'а* (Гр.).

Як зазначає Л. А. Булаховський, «особливістю давнього синтаксису при відносних «котрий», «какой» є так зване повторення означуваного іменника в новому керуванні»¹⁵. Ця особливість трапляється ще і в староукраїнській мові: *Указали.. границу.. от могилок... к дорозѣ, котора ж дорога идет из дѣдо-чичь до баличь* (Грам. 1413 р.).

Саме з таким повторенням означуваного іменника зустрічаються речення в говірці Грушівки:

В'ін н'ішоу́ на по́ле ше з учора́шн'єго вєчера, кóтре по́ле зрáзу за баштанóм, галі́ й дос'áл' не" виртáус'; Уз'ау́ йá ту лóтку на бєриз'і, кóтра лóтка б́лишче" до млина́ стоу́йáла.

Можна припустити, що речення типу *Дóўго ми гоу́воу́рили про Нáс'ц'у ў той ден', йáкá дамаглáс' тако́го ўдо́йу* (Мг.) становить проміжний етап між давнім зразком із Грам. 1413 р. і сучасною побудовою складнопідрядного речення¹⁶.

У говірці Грушівки, рідше в інших говірках, підрядне речення мети пов'язується з головним за допомогою сполучника *аби*:

¹⁵ Л. А. Булаховський, зазнач. праця, стор. 302.

¹⁶ Див. «Курс сучасної української літературної мови», т. 2, К., 1951, стор. 197.

Аби кукуруза з'їшла учасно, ми їйї прошарували тріч'ї; Задл'а того зостаўс'а, габї ўсе добре бўло (Гр.).

Складні речення з відсутніми сполучниками і сполучними словами можуть мати частки, які служать для вираження зв'язків, хоч і виконують лише додаткову роль. Ці частки підсилюють, іноді уточнюють ті зв'язки між реченнями, які в основному виражено іншими засобами — ритмомелодикою, порядком речень, співвідношенням часів дієслів-присудків, або які складаються на основі реального змісту пов'язаних в одне ціле речень:

Наз'ўтра б'уде" в'їте"р, гадж'е н'ебо захм'уре"не б'уд'о; Гос' в'їрошчу с'в'їй садб'очок, так на ўс'у окр'ўгу; Бригад'їр сказаў х'ату маст'їт', так т'їтка ж Н'ас'ц'а ни зг'од'иц'а (Гр.); *Д'ўмайїм город'їну збир'ат', гадж'е на дошч'ї пот'ан'ўло*.

Серед безсполучникових складнопідрядних речень у досліджуваних говірках найчастіше зустрічаються причинові й додаткові речення:

То праўда: бе"з голови ни м'ожна; Йа йе заўши ўд'ома: ни зд'ужайу ўже (Гр.); *Шт'їри хл'опц'а спраўл'ац'а на с'їнок'ос'ї: йог'о там нибаг'ато* (Мг.).

З розглянутого видно, що в досліджуваних говірках зберігається немало архаїчних рис.

На підставі вивчення цього матеріалу з урахуванням даних історії заселення надбузьких сіл можна зробити висновок, що говірки Грушівки, Реїнців і Куріпчини належать до говірок південно-західної діалектної групи української мови.

Говірка Мигії, а також Софіївки, виявляючи низку рис південно-західних говорів, ближче стоїть до південно-східних діалектів української мови.

Нааявність відмінностей між досліджуваними говірками свідчить про те, що заселення обстежених сіл відбувалося в різні часи і, напевне, з різних місцевостей.

Цілком імовірно, що в минулому говірки на території сучасної Первомайщини мали південно-західних діалектних рис більше, проте згодом під впливом південно-східних говорів за умов політичного об'єднання Півдня України, яке відбулося 1791 р., а ще пізніше під впливом української літературної мови ці риси поступово занепали.

Я. О. ПУРА

(Ровенський педінститут)

СПОЛУЧНИКИ В ГОВІРКАХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ЛЬВІВЩИНИ

Об'єктом цього дослідження є говірки кількох адміністративно-територіальних районів Львівської області, зокрема Підбузького, Рудківського, Самбірського, Старосамбірського і колишніх Дублянського та Крукеницького¹, тобто тих районів, що до ліквідації Дрогобицької області становили мало не всю північно-західну її половину. На території названих районів виразно виділяється північна частина бойківського говору, крайня східна частина надсянських говірок і, нарешті, крайня південно-західна частина наддністрянського говору. Отже, досліджуються, по суті, три діалектні групи. З цього погляду говірки згаданих районів викликають особливий інтерес: вони дають можливість простежити взаємодію трьох суміжних говорів і виявити їхні особливості. Говірки території зазначених районів,

¹ Обстежено говірки таких населених пунктів (до назв додаються умовні скорочення): у межах Підбузького району: с. Заколоть — **Закл.**, с. Івана Франка (колишні Нагуевичі) — **Ів. Фр.**, с. Майдан — **Майд.**, с. Рибник — **Рибн.**, с. Смільна — **Смл.**, с. Старий Кривчик — **Ст. Крп.** і с. Сторона — **Стрн.**; у межах Рудківського району: с. Загір'я — **Заг.**, с. Зелений Гай — **З. Гай.**, с. Острів — **Остр.**, с. Погірці — **Погр.**, с. Хишевичі — **Хишв.** і с. Чайковичі — **Чайк.**; у межах Самбірського району: с. Бабине — **Баб.**, с. Береги — **Брг.**, с. Блажів — **Блаж.**, с. Вільшаник — **Вільш.**, с. Звір — **Звір.**, с. Корничі — **Корн.**, с. Лопушна — **Лопш.**, с. Нагірне — **Нагр.**, с. Пиняни — **Пин.**, с. Ралівка — **Ралв.**, с. Садковичі — **Садк.**, с. Сприня — **Спр.** і с. Черхава — **Черх.**; у межах Старосамбірського району: с. Білич — **Біл.**, с. Велика Лінина — **Вел. Лін.**, с. Верхівці — **Верх.**, с. Галівка — **Гал.**, с. Грозова — **Гроз.**, с. Лютовиська — **Люгв.**, с. Мшанець — **Мшан.**, с. Ракове — **Рак.**, с. Ріп'яна — **Ріп.**, с. Скелівка — **Скел.**, с. Спас — **Спас.**, с. Стрільбище — **Стрб.**, с. Тершів — **Терш.**, с. Топільниця — **Топл.** і с. Тур'є — **Тур'є.**; у межах колишнього Дублянського району: с. Городище — **Город.**, с. Кульчиці — **Кульч.**, с. Сіде — **Сіде** і с. Сілець — **Сіл.**; у межах колишнього Крукеницького району: с. Боляновичі — **Болян.**, с. Буховичі — **Бухов.**, с. Золотковичі — **Золот.**, с. Хлиплі — **Хлп.** і с. Ятвяги — **Ятв.**

особливо південної частини її (північна Бойківщина), з різних причин зберегли чимало старовинних рис, які сягають іноді спільнослов'янської і навіть спільнослов'янської доби. Зрозуміло, що вивчення цих говірок дасть цінний матеріал для висвітлення багатьох питань історії української мови та інших слов'янських мов.

У цій статті визначаються найхарактерніші особливості вживання сполучників, що властиві обстеженим говіркам і відмінні від норм літературної мови, та проводиться зіставлення з аналогічними явищами інших говорів. Матеріалом для написання статті послужили власні спостереження над досліджуваними говірками, які провадилися протягом чотирьох років (1953—1956), а також опубліковані діалектологічні праці і діалектні та етнографічні матеріали.

Істотною особливістю сполучників сурядності в говірках південно-західних районів Львівщини, зокрема таких сполучників, як *і, а, є* багаторазове повторення їх: *І мама плáчи, і тато плáчи, і хто тіл'ко буу, плáчи — і то нич ни поумоуєлб* (Болян.); *А той приходи і гоувори та й гоувори, та й викрикуиє, та й к'ін'ц'иє тому ни майиє* (Пин.); *Той шаблеу в'ідотне голову, а той к'ін' ударит ноугоу, а пес злапайиє і в'іднисє дал'і* (Звір); *Айбо йа н'іду, айбо в'ін ней йде, айбо йд'ім разоум* (Мшан.).

Подібне повторення сполучників сурядності відзначено в багатьох говорах української мови: *І вони ся назад до села верну-ли. І він стау у єдного госпóдарє на службу, і вона за ним затужила, то до трьох днів умёрла* (Верхр., Гов. батюків, 102)²;

² У статті вживаються такі скорочення назв використаних джерел і праць: **Верхр., Гов. батюків** — І. Верхратський, Говір батюків, «Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка», т. XV, Львів, 1912; **Верхр., Гов. заміш.** — І. Верхратський, Говір замішанців, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. III, Львів, 1894; **Верхр., Гов. лемків** — І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, «Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка», т. V, Львів, 1902; **Верхр., Знадоби** — І. Верхратський, Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. XXVII—XXX, Львів, 1899 (ч. I), т. XL, XLIV, XLV, Львів, 1901 (ч. II); **Гнатюк** — В. Гнатюк, Русини Пряшівської єпархії і їх говори, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. XXXVI—XXXVII, Львів, 1900; **Етн. зб.** — «Етнографічний збірник», т. I—XXXV, Львів, 1895—1915; **Жилко** — Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1955; **Казки з Поділля** — М. Левченко, Казки та оповідання з Поділля в записах 1850—1860 рр., вип. I, II, К., 1929; **Кміт** — Ю. Кміт, Словник бойківського говору, «Літопис Бойківщини», ч. 4—10, Самбір, 1934—1938; **Мат. етнол.** — «Матеріали до українсько-руської етнології», т. I—X, Львів, 1899—1908; **Паньк., Валашковець** — І. Панькевич, Говір села Валашковець бувшої Земплинської жупи на Закарпатті, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. XCIX, Львів, 1930; **Паньк., Підкарп.** — І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, Прага, 1938; **Пшеп'юр.** — М. Пшеп'юрська, Надсянський говір, Варшава, 1938; **Розов** — В. Розов, Українські грамоти XIV—XV ст., т. I, К., 1928; **Рук. фонд ДДПІ** — Рукописний фонд Дрогобицького державного педагогічного інституту; **Рук. фонд ЛДПІ** — Ру-

Ай бо нікнуў я на сонце, а сонце над заходом. Ай бо іміў я бігнути за млыном. Ай бо голову забыўем там (Верхр., Знадоби, I, 148); **Тай він пішоў до лыса та вышоў на грунек тай сьї тай плаче** (Верхр., Гов. лемків, 201); **І багато и хліба, и худоби, и землі, и грошей багато єсть** (Чуб., II, 393, Полтавщина).

Конструкції з повторними сполучниками спостережені також у говірках Уманщини³. Дослідник цих говірок Є. Рудницький називає такі конструкції «механічно зчепленими», вважаючи притому, що за своїм характером вони відображають або індивідуальну бідність мови, або певний художній засіб — анафору⁴. Проте дані, наведені автором на потвердження цього подвійного припущення, більше дозволяють говорити про вживання сполучників у розгляданих конструкціях з відповідною стилістичною метою: зробити фразу динамічнішою, виразнішою і под. Так, здається, слід трактувати вживання повторних сполучників у всіх українських говорах.

На конструкції з повторними сполучниками в новітній літературі знаходимо інший погляд: «Складні речення з повторюваними сполучниками, — пише А. Шапиро, — можна схарактеризувати як речення відкритого типу: їхня структура означає, що мовець висловлює цілий ряд думок, сам ще не знаючи під час мовлення, скільки саме, і закінчує своє висловлення через те, що він у теперішній момент вичерпав усе, що можна сказати»⁵.

Розповідь, речення якої поєднуються повторюваними сполучниками, створює враження, ніби вона не матиме кінця. І лише пауза чи фраза нового змісту сигналізує про кінець розповіді. Такий кінець у досліджуваних говірках переважно супроводжується стандартними висловами типу *і йуш к'інєц, і ўс'о, і така бўла г'істор'іѧ*, напр.: **А тато приїздіт, а кон'і ў пни, а тоді кон'і с татум назат, і йуш конєц** (Ятв.); **І дала м тим воцлам пирикусїти, з'їсти, і вунї в'їтпучїли, пот'агнули ті кам'їні до пана, і така бўла г'істор'іѧ** (Верх.); **І приб'їх раздвā, і вїт'їх к'їу, і ўдариў ним шо маў сили і конєц** (Спр.). Такі ж конструкції засвідчені говірковими записами минулого: **І забрали ся і пішли. І вже кінєць** (Етн. зб., XII, 103, Волинь); **І розказаў, і так йї нарас розїрвали. І конєць** (Етн. зб., XII, 56, Дрогобич-

копійний фонд Львівського державного педагогічного інституту; Срезн. — И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. I—III, СПб., 1893—1903; Тимч. — «Історичний словник українського языка», за ред. Є. К. Тимченка, т. I, Х.—К., 1930; Чуб. — «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», за ред. П. П. Чубинського, т. II—VII, СПб., 1873—1878.

У посиланнях римськими цифрами після умовних скорочень позначається том (випуск, номер), а арабськими — сторінка відповідних видань.

³ Див. Є. Рудницький, Зложене речення в уманських діалектах, «Український діалектологічний збірник», кн. II, К., 1929.

⁴ Там же, стор. 216.

⁵ А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, М., 1953, стор. 79.

чина); *І пувіз му... І на рая акуратни плакав слуга... і втопив сьи. Більш ніц* (Етн. зб., ХХХІІІ, 27, Львівщина).

Повторювання сполучників сурядності в різних українських говорах нагадує аналогічну особливість синтаксичного зв'язку давньоруської мови, де найчастіше повторювались сполучники *и, а*, причому перший з них з'єднував переважно члени речення, а другий — окремі речення⁶.

В українських грамотах ХІV—ХV ст. повторення сполучників сурядності є дуже характерним явищем: *оуздала есмъ... и со всѣми границями. и землю. и сѣножатьми. и зъ гаими и зъ дубровами. и з бортьми. и з болоты. и сь рѣками. и со млиномъ. и сичем. и сколодяземъ. и с ловищи. и со всѣми оужитки* (Розов, 26); *а ту исыпали могилу межи дубом. на полку. а от ближышого реченого бука. яко стоить на брегъ долины... а от дуба попрекъ лѣса простѣ; и его корол(и)ци и его корунѣ польской* (Розов, 45). Факти багаторазового повторення сполучників сурядності трапляються й у пам'ятках пізнішого часу.

Одним із найпоширеніших у розмовній мові є сполучник *і*. Крім своїх типових функціонально-значенневих відтінків (єднальний у власному розумінні слова, приєднувальний, перелічувальний та ін.), він досить часто (частіше, ніж у літературній мові) виступає в складних реченнях, друга частина яких становить висновок або результат того, що сказано в першій: *Уз'їєли го добри вибили, і в'ін так мѣцно плаче* (Черх.); *Уб'їц'їєли смо на субѣту, і смо прийшли* (Заг.); *Аш нарѣщ'ї зроз'ом'їу, і п'їшѣу на рубѣту* (Стрн.); *Голова дау рѣскас, і ус'ї йак йїден прийшли* (Гроз.); *Напудїу ми, ім заслап* (Сіл.).

Сполучник *і* при сурядних причиново-наслідкових реченнях зустрічається в багатьох різнодіалектних записах: *Коваль не хтыїу йї того зробіти, але як стала просїти — і коваль послухаїу* (Верхр., Гов. батюків, 90); *Той ни міг їх накормити, — і єму голову стяли* (Казки з Поділля, 337); *Газда втворів і Москаль пішов з его сѣлом* (Етн. зб., VI, 193, Тернопільщина); *І зложїу си сьвинтѣчку злѣту на груди і вона ўвідїла* (Етн. зб., ХІІ, 52, Бойківщина).

Незвичайну роль подекуди виконує сполучник *а*. У ряді говірок, особливо Старосамбірського і колишнього Крукеницького районів, цей сполучник має єднальне значення (зокрема в лічбі): *Штіри а штіри, то в'їс'їм* (Хишв.); *Дужи в'їтир а с'н'їх митѣ* (Хлп.); *Два а два, то к'їко бїди?* (Скел).

Єднальне значення сполучника *а* засвідчено також у батьківських, лемківських та закарпатських говірках: *А потым згрїшыїу а іде ку нему?*; *Пот'ым бул борш а месо* (Паньк., Під-

⁶ Див. С. П. Обнорский, Очерки по истории русского литературного языка старшего периода, М.—Л., 1946, стор. 215.

⁷ Записи, зроблені латинським письмом, передаються українською транскрипцією.

карп., 544); *Зась нич, ані міста, ані селá, лем воду а нёбо* (Етн. зб., IX, 19, Закарпаття); *А вён взяў собі... шість печяв хлыба а шість фунтöв солоніны а шість лытрöв шпирітусу* (Верхр., Знадоби, I, 128).

Єднальне *а* було властиве давньоруській мові (Срезн.); його часто спостерігаємо також в українських грамотах XIV—XV ст.: *дали ему село... а шість кобыль. стада. а жеребець. а два хресты серебряная. а поєдналися на вьки* (Розов, 52).

У досліджуваних говірках таке єднальне *а* з'явилося, очевидно, під впливом сусідніх лемківських і замішанських говірок, що в свою чергу зазнали польсько-словацького впливу.

Усім говіркам південно-західної Львівщини властивий протиставний сполучник *но*. Найчастіше він уживається при однорідних членах речення: *Купіла-м матёр'іу, но шос' ни фáйну* (Вільш.); *Лісник приб'іх, но воўк ўже ўт'ік* (Ів. Фр.); *Бўли бы с'а бїли, но йїх рочїгнáли* (Терш.); *Клáтка то йїс, но не мож пирийтї* (Сіл.).

З протиставним значенням сполучник *но* виявлено в замішанських, лемківських і батюківських говорах (пор. *Жáдної платнї не хочу, но еден пштїк дáти сьвященикови* — Верхр., Гов. батюків, 104).

У діалектах Уманщини цей сполучник спостережено переважно в мовленні чоловіків та молоді, на підставі чого зроблено висновок, що таке *но* з'явилося недавно, очевидно, під впливом російської мови⁸. Це припущення видається дуже сумнівним, якщо взяти до уваги дані південно-західних діалектів, зокрема наддністрянських і карпатських, що були далекі від впливу російської мови.

Для вираження максимального протиставлення в досліджуваних говірках уживається сполучникова група *но áли*[и]: *Напéўни прійду, но áли не нін'і* (Пин.); *Фіра с'ї перек'їєнула, но áли с'ї н'іц ни стáло* (Золот.); *Пітї можна, но áли ци то ни п'їзно* (Топл.); *Бўли би смо ўт'ікли, но áли д'їти зубáчили* (Смл.); *Злáпали го, но áли в'ін ни дáўс'ї* (Сіде).

Подібні випадки трапляються і в говіркових записах: *Я сї настрашив, но али ще голови не стратив* (Етн. зб., XXXIII, 24); *Но але там настáло упйáт ліхо* (Паньк., Підкарп., 469).

У говірках південної частини Старосамбірського та Підбузького районів складносурядні конструкції можуть з'єднуватися протиставним сполучником *ай*: *Ни мовиў нич, ай даў спраўку* (Ріп.); *Йіскри бїло відно дóл'ї, ай дїм гóр'ї* (Майд.); *Даў би м ráду, ай не хочу зачїнат* (Біл.).

Сполучник *ай* уживається також у бойківському говорі, де він має значення «тільки», «бо», «але»: *Та бо хорóба ни є рóджена, ай з голоду й людської бідкі* (Кміт, IV, 9). Таке *ай*

⁸ Див. Є Рудницький, зазнач. праця, стор. 220.

зустрічається і в закарпатських говорах, де І. Верхратський розглядає його як рідковживану частку, що виконує роль протиставного сполучника (Верхр., Знадоби, I, 125).

Складносурядні конструкції з *ай* зустрічаються в різнодіалектних записах: *Ей, мовит, дері не дері, ай горі дубом ся бері; Не ннесь ярмарок, ай за два, за три нны* (Етн. зб., VI, 21, 243, Бойківщина); *А ци ти ни міг вийти на перёд мене на догóгу, ай у хаті чекайеш?* (Етн. зб., XII, 89, Дрогобиччина); *Як ся обмінjali, ай она каже; А еден дьідо старый наклáу огні, ай далéко уд нас* (Верхр., Знадоби, I, 147, 149); *Но але тому тырвато пйат' ай шіс'т' рокы* (Паньк., Валашковець, 359).

Сполучник *ай* за своїм складом нагадує давньоруське *а и*, що теж мало протиставне значення: *Рече дозълъно есть а и не бѣяше дозълъно аще бо ч(е)л(о)в(ѣ)чьскыя помошти трѣбовати имъ велят* (Срезн., I, 11). Очевидно, говіркове *ай* походить з цього давнього *а и*.

У південних говірках Старосамбірщини виявлено сполучник *айбо* для поєднання складносурядних конструкцій з протиставним значенням: *Кричйт, айбо вочна ни пускайи* (Біл.); *Можу прийду, айбо не знайу коулі* (Мшан.); *Яа бы вам поум'их, айбо ни майу часу* (Гроз); *В'ідам, айбо на друг'ий р'ік* (Ріп.).

Сполучник *айбо* з таким значенням характерний також для говорів Бойківщини і Закарпаття, як про це свідчать різні записи: *Яа ти завориндуйу, айбо ни знайу покы; А дьідо не хоче. Айбо вона конéчно велйт* (Етн. зб., XII, 68, 134, Бойківщина); *Я бым тобі повів айбо ты будеш дуже сердита; Слободі і менé: айбо і меньі шію одотні* (Верхр., Знадоби, I, 134, 145); *Та яа бы вам ішчо шчóс' казала, айбо мушу йти гет; Она чорна, йак цїганка, айбо заутó шчасліва* (Жилко, 266, 267, Закарпаття).

Етимологія *айбо* неясна. Дехто схильний уважати це слово за угорське запозичення (Грінч., I, 5). Проте ймовірніше розглядати *айбо* як результат злиття протиставного *ай* і частки *бо*.

Для досліджуваних говірок, особливо для поширених у Самбірському, Старосамбірському, Рудківському і колишньому Крукеницькому районах, характерний сполучник розділового зв'язку *ал'бо*: *Ал'бо шос" добри, ал'бо н'іц* (Болян.); *Мус'іу п'іті ал'бо додóму, ал'бо на бригаду* (Хишв.); *Говоріла, жиби сти продали ал'бо поузичили* (Верх.); *Прийдес"і чикати ал'бо тїждін', ал'бо два* (Сад.).

З інших діалектів української мови сполучник *ал'бо* виявляють лемківський, батюківський, замішанський, долівський і наддністрянський говори. Діалектні записи засвідчують його в говорах Львівщини і Закарпаття: *Тєраз старóста альбо відавач прівінчуйє тім младьáтом* (Мат. етнол., X, 34, Закарпаття); *накривайут бл'ахóм ал'бó дах'іуқóм* (Жилко, 240, Львівщина); *Яак ми с'і зóхци ал'бо фкрўчу ал'бо ни фкрўчу* (Пшеп'юр., 66).

За даними пам'яток, сполучник *альбо* виступає в україн-

ській мові з XV ст. і розглядається як полонізм (Тимч., 20). За полонізм його вважає також Л. А. Булаховський, указуючи, що *альбо* (< *alibo* — *albo*) дуже рано витіснив паралельне давньоруське *а любо*⁹.

Для вираження мінімального протиставлення між реченнями і його членами в досліджуваних говірках уживається сполучник *іно* (*йно*). Найпоширеніший він у говірках Старосамбірського і Підбузького районів: *Ти го ни про'сі, іно дай по піску* (Хлп.); *Л'ампа добра, йно маршінка до н'ічого* (Рак.); *Купіу, іно то ус'о до н'ічого* (Стрн.).

Сполучник *іно* відзначено в батюківських (Верхр., Гов. батюків, 85), замішанських (Верхр., Гов. заміш., 183), бойківських (Кміт, IV, 102) та інших південно-західних говорах. Пор. випадки вживання в говіркових записах: *Не має корови червоної лісої, іно є сама червона* (Етн. зб., XII, 93, Тернопільщина); *Словом ним ни мовіу, а ўни не пытайут, йно бйут за дурно* (Етн. зб., XII, 87, Бойківщина); *Приїхав додому, нікому нічого не говорив, іно сказав жінці* (Казки з Поділля, 502).

Відповідно до літературного *чи, чи...чи* в говірках південно-західних районів Львівщини уживається сполучник розділового зв'язку *ци, ци... ци*, який найчастіше з'єднує члени речення: *Го'вори, ци треба, ци ни треба* (Майд.); *Ци до нас прийдиги, ци до вас прийтї?* (Корн.); *Ци на ден', ци на два, а тре вийти* (З. Гай); *Ци нїн'ї, ци заўтра, а так'ї прийди* (Сіл.); *Ни знайу, ци то праўда, ци брихн'їе* (Рак.).

Розділовий сполучник *ци* виявлений також у наддністрянських, лемківських, батюківських та закарпатських говорах: *Ци тотó косá такá, ци я вже не можу, ци нарештї не хочу* (Етн. зб., VI, 199, Бойківщина); *Хтось то в тїм се довідав, ци папірне, ци хто і казав робити такі папірки* (Етн. зб., VI, 201, Тернопільщина); *Цы вода зимньєнка, цы моя милєнка* (Верхр., Гов. заміш., 185); *Йак с'а находит' на муках ци ў д'орум* (Паньк., Підкарп., 465); *Приїде, бувало, коршмар до хати, ци застане газду дома, ци нї, вимірит... висипле у свинне корито* (Етн. зб., XXVI, 1159, Гуцульщина).

Таке *ци* має безпосередній зв'язок із давньоруським *ци*: *Ци от своего труда храниши е, да погребенъ будеши съ нимъ, ци заимы добылъ еси; К' миру ли, ци к' мосхосу* (Срезн.).

У говірках південно-західної Львівщини поширені сполучники підрядності *же* (*жи, жо, жу*) і *жєб(и)* [*жіб(и), жоб(и), жу́б(ї)*].

Сполучник *же* (*жи, жо, жу*) найчастіше з'єднує такі підрядні речення:

⁹ Див. Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови, «Наукові записки КДУ», т. V, вип. 2, К., 1946, стор. 37—38.

а) додаткові: *Почв'ідала, жи ниц ни від'іла* (Блаж.); *Мама знали, жи то так с'ї стани* (Город.); *Іа зразу від'іу, жу то с того н'іц ни буди* (Болян.); *Казали, жо прійдуть* (Тур'е); *Знали, же б'іда буди* (Майд.);

б) підметові: *Той, жо Блажов'і купіу хату, ўтупіу с'ї* (Спр.); *Мин'і здай'є с'ї, жи то в'ін тото нарубіу* (Стрн.); *Было йасно, жи го йуш засуд'ат* (Терш.); *Приснило с'ї ми, жу сило гуріт* (Бухов.);

в) присудкові: *В'ін так'і ей, жи н'і ж'ін'к'і н'і халуни* (Хлп.);

г) означальні: *Вібрав'ім так'і е м'ісци, жи м ў с'їх від'іу* (Топл.); *Зрубаву к'іу, жи там у плот'і буу* (Смл.);

д) причинові: *Чірис то, жи сп'ізніли, йім ни стало* (Погр.); *Буу злосній, жи го ни клікали* (Вільш.); *Плакау, жи му вурганку ни купіли* (Кульч.); *Чірис то, жи слаба, ни можи йти на руботу* (Скел.);

е) порівняльні, міри і ступеня: *Такā старā, жу ледви ходи* (Болян.); *Такій быу чорний, же страшно было с'а дивіти* (Мшан.); *Дурного ўчити, жи ў дз'уравий м'ішок воду літи* (Черх.); *Лаўка была такā вускā, же не мож было йти* (Біл.).

Сполучник *жєб(у)* [*жіб(у)*, *жуб(у)*, *жоб(у)*] часто вживається з такими підрядними реченнями:

а) мети: *Утворіли смо, жіби холод быу* (Мшан.); *Приходіу, жіби сти зайшли ў кочнтору* (Спр.); *Наробіли крику, жубі ўт'ікати* (Бухов.); *Клікали, жоби йти борши* (Майд.); *С'н'івау, жіби шо дали* (Погр.); *Жіби йісти, тре мати зуби* (Хишв.);

б) способу дії: *Роб'іт так, жіби сти с того шос мали* (Звір); *Напишіт так, жєби то помогло* (Рибн.); *К'іен'ти так, жуб с'ї аш закрутіло* (Хлп.);

в) умови: *Купіу бим, жиб мау за шо купіти* (Вільш.); *Жіби сти були дома, то би того с'ї ни стало* (Сіл.); *Жубі то знат'і е, то би м с'ї н'ітго'товіу* (Ятв.);

г) присудковими: *Ни ўже дошч, жиб перемокнути* (Чайк.); *В'ін ни так'і ей, жіби с'ї злостити* (Нагр.); *Ни такій, жіби аш страшній* (Топл.);

д) додатковими: *Сказали, жіби приніс спраўку* (Садк.); *Сіл'но просіу, жіби го на сут ни давали* (Лютьв.); *Сіл'но наказувау, жіби м то му купіу* (Ів. Фр.); *Наказувау, жіби м ни забуу* (Кульч.).

Сполучники *же*, *жєб(у)* та *ш(ч)об(у)* в досліджуваних говірках вживаються як рівноправні, а в випадках збігу здебільшого чергуються: *А ўна просит, жи малā, шо ни даст раду рубіти* (Черх.); *Мовит, жи то ни страшно, шо так н'ізно ходи* (Топл.). Такі конструкції зустрічаються в різних говіркових записках, напр.: *Іа йи тот сам, шчѳм тѳа свѳтау, а тѳ повіла,*

жим ни варт ти і спіт черевіка выскрепкати (Етн. зб., XII, 53, Бойківщина).

Проте подекуди чергування сполучників *жеб(и)* та *ш(ч)об(і)* не буває: *І зачйла нѡги гласкати, жи вуні дѡбр'і, жи ўф'т'ікли* (Ятв.); *По'в'іу, жи такѡ в'ійнѡ буди, жи буди йти с'ім д'н'іу* (Терш.). Пор. ще дані інших говорів: *А ты повідж, же ты порадиш тому, же не буде ту страшно, жебы ти дали тристо рыньских* (Верхр., Гов. лемків, 217); *Ўна кажи, жи непраўда, жи сут вірны такі сталі, як далі не йде* (Етн. зб., XII, 46, Дрогобиччина).

Сполучники *же, жеб(и)* характерні для багатьох південно-західних діалектів, зокрема для батюківського (Верхр., Гов. батюків, 85), лемківського (Верхр., Гов. лемків, 162), замішанського (Верхр., Гов. заміш., 183), надсянського (Пшеп'юр., 47) і наддністрянського¹⁰. Пор.: *Тос сказав, жи є рів, а чомус ни сказав, жи ту вирба є?* (Етн. зб., VI, 80, Перемишлянщина); *Та йа каздѡ, жебы ты йшла сама* (Паньк., Підкарп., 475); *І потім от того хлѡпа прѡсил, жеби му прѡдал того кѡта* (Гнатюк, 66); *А він повідѡдѡ, жи твоїи ни рѡшит, хыба своїи ни'дадѡй* (Етн. зб., XXVI, 51, Бойківщина); *Ти, каже, Стефане, аби-сь тримався господарства, жеби-сь мав хлѡб, жінку і діти* (Казки з Поділля, 436); *Вандровнік потім му гваріл, жебы ішли на суд* (Верхр., Знадоби, II, 116).

Етимологічно сполучник *же* є переусвідомленою частиною колишнього займенника *еже* (*иже, яже*), в якому занепав перший і основний компонент *є*¹¹. Щодо *жеб(и)*, то він становить сполуку *же і би* (< *бы* — давня форма аориста, що втратила своє первісне дієслівне значення).

З'явлення *же* в писаних пам'ятках датується XIV ст., а сполучника *жеби* — XVII ст. (Тимч., 909—910; Срезн., I, 847).

Сполучник *же* в книжній літературі пояснюється по-різному. Так, Л. Булаховський уважає його за «виразне запозичення» з польської мови¹², а О. Петренко, виходячи з значного поширення цього сполучника в українській книжній мові XVII—XVIII ст., стверджує східнослов'янське походження його, хоч допускає й деякий вплив польської мови¹³. В українських граматах XIV—XV ст. сполучник *жеби* не зустрічається, а сполучник *же* виступає лише в сполуках *аже, иже*: *Коли єго будеть потребна иже видевь и знаменавь службу намъ вѡрнѡу* (Розов, 118); *Кѡмоу ж то єго боуде потребно. Аже єсмо розѡб'хали границю* (Розов, 104). Отже, можна гадати, що сполучники

¹⁰ Див. J. Jan ów, Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Nadniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych, Lwów, 1926, стор. 107.

¹¹ Див. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, т. IV, М.—Л., 1941, стор. 227.

¹² Див. Л. А. Булаховський, З історичних коментаріїв., стор. 40.

¹³ Див. О. Я. Петренко, Нариси з історії гіпотаксичних сполучників в українській мові, «Мовознавство», т. XII, К., 1953, стор. 59—61.

же, жеб(и) в українському письменстві XIV—XV ст. не вживалися.

Відносно часового співвідношення розвитку *же* в діалектах української мови і в книжній літературі можна припустити, що сполучник *же* спершу появився на говірковому ґрунті і лише пізніше проник у книжну мову, де усталився і сприяв взаємовпливам. Безперечно, на зміцнення і розширення сфери вживання сполучника *же*, а потім *жеб(и)* в західноукраїнському варіанті староукраїнської мови деякий вплив мала також польська мова, що зберегла його як норму.

Відповідно до літературного *щоб(и)* в досліджуваних говірках уживається сполучник *би*; він виступає в багатьох підрядних реченнях:

а) додаткових: *Пирика́зували, би н'іхто́ з до́му ни виході́у* (Погр.); *Чи мо́жна, би го зам'ініти?* (Город.);

б) означальних: *Зді́пти так'іє м'ісце, би ус'ім було відно* (Вільш.); *Ни ма́в'ім дн'іє, би м шос ни за́биу* (Бухов.); *Знайшо́у спосі́л, би йно дво́х крутіло* (Закл.);

в) мети: *А в'ін йі байне́тум ба́у, би ни кричі́ла* (Спас); *Збі́гли с'і л'у́ди, би йіх стрі́мати* (Пин.); *Ві́копали-смо кирні́ц'у, би ма́ти сво́ю вóду* (Рибн.); *Зі́скочили, би йіх зла́пати і зв'і́зати* (Болян.);

г) умовних: *Би до́бри платі́ли, то би м роу́біу* (Блаж.); *Про́дамó, би ті́лко було шо* (Чайк.); *Би зра́н'а при́шли, то би д'іста́ли* (Ст. Кроп.).

Сполучник *би* виявлено в замішанських, лемківських, закарпатських та інших говорах; пор. *Ка́же, бы не бра́у кефет'ік* (Паньк., Підкарп., 441); *Алим кі́стку викида́в, бо се бо́яв, би се в мін'і ни скі́льчила* (Етн. зб., VI, 319, Тернопільщина); *Про́сят, бы молодому ві́нці вили і латкали* (Мат. етол., X, 4, Бойківщина); *Раз там кі́лько наро́ду було, ка́жди з но́жом, соке́роу, сік, рі́зау, би браму не отвори́ти* (Етн. зб., XII, 23); *В'ідже́ні сво́гу пёска, би ни н'и ўкусі́у* (Рук. фонд ДДПІ, Дрогобиччина).

Сполучник *би* — пристосована до сполучникової функції форма колишнього аориста — вживається в говірках південно-західної Львівщини поряд з поширеним синонімічним *аби*. Сполучники *би*, *аби* фіксуються вже пам'ятками XVI—XVIII ст., де вони переважно з'єднують підрядні речення мети (Тимч., 160).

Поява сполучника *би* в актовій мові XVI—XVIII ст., на думку Л. Булаховського, може «відбивати живі тенденції народної мови, хоч, звичайно, не виключена й можливість одночасного міцного впливу на цю актову мову також польських канцелярських зразків»¹⁴. Правдоподібно, що ці «польські канцелярські

¹⁴ Див. Л. А. Булаховський, З історичних коментаріїв., стор. 45.

зразки», як і жива польська мова, мали значний вплив на поширення сполучника *би* в українських говорах.

Для з'єднування умовних підрядних речень у досліджуваних говірках уживається сполучник *коб(и)*, що відповідає літературному *коли б*; він найтипівший для говірок Старосамбірського і Підбузького районів: *Коубы файна, то с'а вйдаст* (Біл.); *Коубі добри платили, то би м п'ішоу* (Лопш.); *Ннес', коубі грóш'і, то ўс''о мож коупити* (Тур'е); *Коб так'уей ўродзай, йак тамтого року, то би смо ше добри сточйдали* (Стрн.).

Сполучник *коб(у)*, як свідчать діалектні записи, характерний для багатьох південно-західних говорів; пор.: *Добрыи там с'віт, кобы такый ў нас* (Паньк., Підкарп., 468); *Кобы шче медьведі были, та був вчув, як были го кусали* (Етн. зб., VI, 24, Бойківщина); *Вона би була як йинча зьвірина, кобі не «вінь»* (Етн. зб., I, 4, Дрогобиччина); *Куби мені така душа найшлася, щоби порадила жінці, щоби не слабувала, то бы-м вже не жалував дати сто рублів* (Казки з Поділля, 469); *А кібы ты знала, шо зó мноу сталос'а у Пэрэчин'і* (Жилко, 265, Закарпаття); *Кобим сі був не сприсег, то бим ті, каже, убив на місци* (Етн. зб., XXVI, 110, Гуцульщина).

Етимологічно *коб(и)* є скороченим варіантом сполучника *коли б*, що походить з колишнього *ко + ли* (давній займенниковий прислівник) та форми аориста *б(ы)*.

У мовленні людей старшого покоління зауважено сполучник *г'і(би)* [*гей(би)*, *гій(би)*], яким з'єднуються порівняльні підрядні речення (в літературній мові йому відповідають *мов, немов, наче, неначе* та ін.): *А ту зара колу млина так'уе віб'ігло, г'і свин'уе* (Сіл.); *Йак'-ім ішоу ту коло моста, а то шос выгл'адат, ги воўк* (Топл.); *Так'уей ти гарбус вір'іс, гйби вишитó* (Стрн.).

Сполучник *г'і(би)* [*гей(би)*, *гій(би)*] відзначено також у деяких говірках Наддністрянщини¹⁵, Закарпаття (Верхр., Знадоби, I, 125), Самбірщини¹⁶ і Бойківщини (Кміт, VI, 43). Зрідка цей сполучник засвідчують діалектні записи: *Нераз сплаче, ги кобіта, ги мати за дитинов; Сипли вогнем, Скачи по поручу; гі чорт* (Етн. зб., XXXIII, 227, 25, Дрогобиччина); *Так ми ся типерь живе, гі горóх при дорóзі; Було в мєни всіляко, та так ги кимлю* (Етн. зб., VI, 9, 7, Бойківщина).

Очевидно, сполучник *ги(би)*, *гі(би)* є фонетичним варіантом рідко вживаного порівняльного сполучника *гей(би)*, *гій(би)*, що зустрічається в досліджуваних та інших українських говорах; пор.: *Убирайиу с'і файно, гей та п'ава* (Блаж.); *Так го доуг'і-*

¹⁵ Див. J. Japów, зазнач. праця, стор. 166.

¹⁶ Див. І. Верхратський, Знадоби до словаря южноруського, Львів, 1877, стор. 85.

дайи^е, *гий* *ма*ти *р'ідна* (Вел. Лін.); *Тай* *потому* *так* *ми* *сі* *скера* *ссунула*, *гей* *би* *рукавиці* *зняв* (Етн. зб., XXXIII, 227, Дрогобиччина); *Воні* *пробудили* *сі...* *а* *то* *на* *стіні* *таке*, *гий* *гарбузі*, *перемінює* *сі*, *гий* *квочка* *як*с (Етн. зб., XXXIII, 213, Покуття); *Ївід'їу* *там* *йак*с *хыжу*, *гий* *печер*д (Жилко, 267, Закарпаття).

У давньоруських і староукраїнських пам'ятках сполучник *г'і(би)* [*гей(би)*, *ги(би)*] не виявлений. Це дає підставу вважати його за суто говірковий.

У ряді досліджуваних говірок, особливо поширених у Рудківському, Старосамбірському і колишньому Крукеницькому районах, зустрічаються сполучники причинового зв'язку *йислі* (*сли*), *йижел'і* (*жел'і*); вони відповідають літературному *якщо*, напр.: *Сли* *будиш* *ма*у *чис*, *спит*й *за* *гр*ош'і (Бухов.); *Нич* *му* *ни* *зр*обит, *йислі* *то* *брихн'ї*^е (Чайк.); *Сли* *так* *г*уворит, *то* *го* *в*ідам (Терш.); *Жел'і* *так* *б*уди *р*оч'б'їу, *то* *го* *в*їженут (Пин.); *Куп*йу, *жел'і* *с'*і *б*удиш *д*обри *уч*їу (Золот.).

Такі сполучники виявлено в батюківських, долівських, деяких наддністрянських та інших південно-західних говорах; пор.: *Сли* *вже* *хл*їп *в*їймут, *то* *г*ола *п*іч *с*о^яти *не* *п*овинна (Етн. зб., V, 89, Дрогобиччина); *А* *е*жел'і *се* *ц*ар *х*очи *п*риконати, *ж*и *то* *є* *н*ипр^авда, *то* *най* *сам* *т*р^їбу *р*обит (Етн. зб., VI, 115, Тернопільщина); *Йислі* *так* *д*ал'і *б*уди, *то* *му* *в*о^чі *в*ідру (Рук. фонд ЛДПІ, Львівщина); *Сли* *бог* *б*и *п*орату^вав, *м*и *б*и *т*от^о *д*айак *з*луч'їли *ї* *й*идно (Мат. етнол., X, 3, Бойківщина).

У пам'ятках сполучник *йисли* (< *єсть* + *ли*) зустрічається приблизно з XVII ст., причому спершу він переважає в перекладах з польської мови, а наприкінці XVII ст. починає проникати в ділову мову¹⁷.

Сполучник *йижел'і* (< *єже* + *ли*) у східнослов'янських пам'ятках з'явився десь із XVII ст.; у першій половині XVIII ст. він поширюється з високого стилю і на низький¹⁸.

Розглядувані сполучники характерні також і для інших слов'янських мов; пор. рос. *если* і діалектне *ежели*; польські *jeśli*, *jeżeli*; чеські *jestli*, *jestliže*.

Зрідка в південно-західних говірках Львівщини вживається сполучник порівняльного зв'язку *йако*, відповідно до літературного *як*; він найтипівший для говірок Рудківського, Старосамбірського і колишнього Крукеницького районів: *П*о^зир^али *на* *нас*, *й*ако *ті* *в*у^к'ї^е (Бухов.); *Т*ак *в*ам *г*о *ш*'ін^їй^ї^е, *й*ако *р*'ідно^чго *б*ат'ка (З. Гай); *Ф*айни *с'*і *ї*бир^ай^ї^е, *й*ако *та* *п*ан'і (Ралв.); *П*ич^е *г*о *т*ак, *й*ако *в*о^чг^нем (Лютв.); *Л*їй^ї^е, *й*ако *з* *в*'ідр^а (Кульч.).

Сполучник *йако* виявлений також у лемківських (Верхр.,

¹⁷ Див. Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, т. II, К., 1953, стор. 342.

¹⁸ Див. т а м ж е, стор. 343—344.

Гов. лемків, 162), батюківських (Верхр., Гов. батюків, 304), закарпатських (Верхр., Знадоби, I, 125) та інших південно-західних говорах, хоч у діалектних записах він рідкісний¹⁹; пор.: *І жéна тво́йя да б́удет плодови́та, й́ако л́о́за істи́нна́я; І да сто́ят... трапéзі тво́ейя, й́ако дрéва масл́ична́я* (Мат. етнол., X, 44).

Дослідники вважають, що сполучник *яко*, утворений із давньої займенникової основи *i* (*io*) + займенниковий формант *къ*²⁰, має в українській мові суто книжне старослов'янське походження²¹. У пам'ятках давньоруської мови він був багатозначним і досить поширеним (Срезн., III, 1654—1655). У літературній українській мові кінця XVII — початку XVIII ст. цей сполучник втрачає деякі свої значення, хоч і залишається вживаним²².

Правдоподібно, що сполучник *яко* в досліджувані, як і в інші говірки української мови, занесений з тогочасної книжної мови. Це потверджують дані різних південно-західних говорів, де він виступає рідко і, переважно, в конструкціях високого чи урочистого стилю; пор. *Саламóн, яко́ наймудрі́ший чолові́к, до́казува́у ма́тери, шчо́ ко́біта, жóна на прі́мір, не є́ ста́ла, ві́рна* (Етн. зб., XII, 46, Дрогобиччина); *Погинеш, почорні́еш, яко́ уго́ль розсиплеш́ ся на поро́х*²³; *Лем сьні́жок припаде́ яко́ роса із морозом* (Верхр., Гов. лемків, 189).

Для з'єднання часових і умовних підрядних речень відповідно до літературного *коли*, *коли б* подекуди вживається сполучник *нако[оу,у]лі, нако[оу,у]ли б (би)*. Він, зокрема, виступає:

а) в конструкціях часового зв'язку: **Накулі́ м до Стрónжу прий́хау́, то с'і́ йуш́ смёркло** (Баб.); *То́й горн накулі́ до́бри згнуй́ти, то с'і́ так'і́е урòди* (Ів. Фр.); *Прийшо́у, накулі́ ўже́ по ўс'òму́ бы́ло* (Тур'є); **Наколі́ смо приб'і́гли, то нич ў́же не бы́ло** (Біл.);

б) у конструкціях умовного зв'язку: **Накоу́лі́ би смо разóм вий́шли, то йи́ на годі́ну роу́бòти** (Болян.); *Буу́ би йи́ за́биу́, накоу́лі́ б н'і́кòго ни́ бу́ло* (Стрн.); **Накулі́ дал'і́ так'і́е мурòс б́уди, то тре́ гно́йом прикрі́ти** (Сіл.).

Сполучник *наколі́* властивий також іншим українським говорам: *Та наколі́ на н'òго прий́шли́, та так бы́у перепу́жений* (Паньк., Підкарп., 445); **Наколі́ вона́ прийшла́ до то́ї бòчки**,

¹⁹ Лише в записах, зроблених у говірці на півдні Угорщини, *яко* зустрічається частіше, проте тут відбилось, очевидно, наслідування старослов'янських книжних зразків (Гнатюк).

²⁰ Див. О. Я. Петренко, зазнач. праця, стор. 65.

²¹ Див. Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, стор. 334.

²² Див. О. Я. Петренко, зазнач. праця, стор. 66.

²³ І. Свенціцький, Бойківський говір села Бітла, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. СХІV, кн. II, Львів, 1913, стор. 146.

тай як си набрала у пригорщ сорокіґціґ... (Етн. зб., XXXIII, 170, Покуття); **Наколі** розмахав кадільницю, упав ему огонь за холєву (Етн. зб., VI, 107, Тернопільщина); **Накулі** так, то прийд'їт заўтра (Рук. фонд ДДП, Дрогобиччина).

Відповідно до літературного підрядного *чи* в досліджуваних говірках поширений сполучник *ци*²⁴; він з'єднує переважно додаткові підрядні речення: *Спитайти го, ци ше не продд'у коур'ову* (Вільш.); *Ни м'ожу вам сказати, ци то так д'їйсни было* (Мшан.); *Ино выгл'адат, ци ни йде з м'їста* (Ст. Кроп.); *Подумай, ци то мож зроби́ти* (Сіл.).

У говорі батюків цей сполучник уживається також у підрядних допустових реченнях (Верхр., Гов. батюків, 85). Різні значеннєві відтінки сполучника *ци* спостережено в деяких карпатських і прикарпатських говорах: *Каже, ци видьїґ ты таку дьїню?*; *Хоты́ла звідати ся, цы спить, цы встане, цы здох* (Верхр., Знадоби, I, 148, 145); *Еден газда продаваў паця, а той купец ся звьїдуваў, ци добрі йїст* (Верхр., Гов. лемків, 166); *Имили ко́та — ану́ бзирати, ци масный му пысок* (Етн. зб., V, 23, Бойківщина); *І біскуп мав з'їхати і пириконати се, ци то правда* (Етн. зб., VI, 119, Тернопільщина); *Пані питали с'ї свин'арїе, ци то він міг би туту змийґ забити*²⁵.

Сполучник *ци* — залишок давнини; за нинішнього часу він поширений у білоруських і деяких російських (псковських) говорах²⁶.

Переважно для з'єднування підрядних речень мети в говірках південного заходу Львівщини вживається сполучник *най* (*ней*, *нех*): *Худы́ла м до голові, най ми даст спраўку* (Ятв.); *Нех прийди ў коун'тору, там поуговорим* (Остр.); *Даў до старости знати, нех с'ї староста до них дов'їдайшє* (Ів. Фр.).

Розглядуваний сполучник відзначено ще в закарпатських, надсянських, батюківських і деяких наддністрянських говорах: *Іти до Пилата, ньай даст варту* (Етн. зб., XII, 117, Бойківщина); *Куп мі мужу скоринонькы, най не ходжу боса!* (Верхр., Гов. лемків, 274); *і казав йїгб вївести ў лыс, най він або здихдїи, або шчо хочи, най си робит* (Етн. зб., XXXVII—XXXVIII, 66, Гуцульщина).

За походженням *най* — це скорочений варіант слова *нехай*, що історично склалося з частки *не* та колишнього дієслова *хати*, *хаяти*²⁷.

Сполучник *зак'и* (*зак'ї*, *закы*, *зак*) у досліджуваних говірках уживається для з'єднування підрядних речень часу: *Зак'ім*

²⁴ Див. вище про *ци* розділовий.

²⁵ J. Jap'ow, зазнач. праця, стор. 115.

²⁶ Див. Л. А. Булаховський, Курс русского літературного языка, стор. 347.

²⁷ Див. Л. А. Булаховський, 3 історичних коментарїїв., стор. 57.

поцоб'ідаў, то ўже было п'іў на трэту (Ятв.); Зак с'і л'уди поцзб'ігали, то йуш ўс'о згоўр'іло (Брг.); Прийш'ов'-ім, зак'и с'і ни смёркло (Сіде); **Закым** го збадали, то ўже было по ўс'ому (Терш.).

У діалектах Уманщини відзначено диференційоване вживання сполучників *заким* і *поки*, а саме: речення з *заким* мають вужче застосування, означаючи дію, що відбувається пізніше від дії головного речення²⁸. Такої особливості в досліджуваних говірках не виявлено — тут *заким* і *поки* виступають як рівноправні.

Сполучник *заким* (*зак*) засвідчено в батюківських, долівських, закарпатських, наддністрянських та інших південно-західних говорах: *Заким дійшла до дому, то гет їй із боків кров текла* (Етн. зб., XII, 163, Дрогобиччина); *Заким вони ся зрухали, він мимо втік* (Казки з Поділля); *Зак с'а упр'авит д'єр'єво і звед'єс'а, то п'ятнайц'іт' хл'оп'іу майє гук р'оботи* (Жилко, 239, Львівщина); *Абысь не й'іў н'ич'ого, зак'и тот'и п'си не б'удуть й'істи* (Верхр., Знадоби, I, 140).

З приводу появи сполучників *заким* і *заким* Л. Булаховський зауважує, що давнішим, імовірно, є *заким*, у якому під впливом *доки*, *поки* зникло м. Однак не виключено, «що *заким* походить із *заким* і в той час, коли префіксальна частина слова ще усвідомлювалась як прийменник, вона викликала переформування займенникової в напрямку закінчення орудного відмінка»²⁹.

У говірках південно-західних районів Львівщини, як і в ряді інших українських діалектів, розвиток сполучників *заким* і *заким* проходив, очевидно, іншим шляхом. Тут, правдоподібно, *заким* походить від *заким*, а останній становить давнішу сполуку прийменника за та форми ор. відм. займенника *кий*, до якого згодом приєдналась особова дієслівна частка м (пор. цей сполучник з іншими особовими частками: *зак'ім*, *зак'іс*, *зак'ісмо*, *зак'істе*).

У говірках південної частини Старосамбірського району поширений сполучник *кой* для з'єднування часових і умовних підрядних речень:

а) часові конструкції: *Кой сти йуш прийшли, то вам то покажу* (Мшан.); *Кой зима настала, то с'а р'обота об'ірвала* (Гал.); *Кой смос'а броби́ли, то смо йшли на зар'іпки* (Ріп.);

б) умовні конструкції: *Кой би нікого ни было, то бы м йуш ут'ік* (Мшан.); *То з'ара г'асни, кой водою пол'л'ати* (Гроз.); *Кой бы сти прийшли, то бы йуш смо с'а згод'или* (Гал.).

Сполучник *кой* відзначено також у лемківських, бойківських

²⁸ Див. Є. Рудницький, *ззнач. праця*, стор. 228.

²⁹ Л. А. Булаховський, *З історичних коментаріїв...*, стор. 48.

і закарпатських говорах: **Кой** тѣ з мѣне собѣ сьмѣх чинѣу, будѣ
-ѣа і с тѣбе (Етн. зб., XII, 53, Бойківщина); **Кой** шѣткы дѣѣти
мают матери та и я колиси мусѣѣу мати (Верхр., Гов. лемків,
204).

Походження *кой* неясне. Давні пам'ятки його не знають, зате
фіксують з аналогічним значенням сполучники *коли, коль*, напр.:
Коль велицѣ и страшнѣ суци брани, ни одинѣ человекѣ Псков-
ской рати не паде (Срезн.); **А коли** Б(о)гѣ дасть спустѣ будетѣ
(Розов, 150). Пор. варіант *коль*, паралельний до *кой*, з діалек-
ту: **Як то** Спішак гварил, **коль** му повѣли, што слыпѣиш (Верхр.,
Знадоби, II, 128).

Заслугує на увагу також давня форма відносного займен-
ника *кой* (*коє, коя*), що могла вживатись у функції сполучни-
кового слова³⁰. Імовірно, що це *кой* у контамінації з *коли, коль*
і дало відповідний говірковий сполучник.

Переважно в говірках Старосамбірського і Підбузького
районів зустрічається сполучник *іно* (*йно*)³¹; він з'єднує підряд-
ні речення часу: **Ино** м п'ід'ійшѣу, а то спалахнѣло (Терш.);
То с'і поѣжен'іт, **йно** з вѣйска прѣйде (Ів. Фр.); **Ино** заривѣ, то
ѣс'і ѣт'ікаѣут (Біл.); **Ино** м прѣйшѣу, а в'ін ми питаѣе (Звір).

Пор. випадок з *іно*, записаний на Бойківщині: **Ино** ѣвійшѣу
ѣ воду цаѣком, мѣре стынѣло сѣа і затопѣло сѣа ѣсьѣо (Етн. зб.,
XII, 34).

³⁰ Див. Л. А. Булаховський, Курс русского литературного языка,
стор. 223.

³¹ Див. вище про *іно* протиставний.

П. І. ПРИСТУПА

(Інститут суспільних наук АН УРСР)

СКЛАДАННЯ ПРОГРАМИ ДЛЯ ЗАПИСУ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ

I.

Українська мова з її говорами зберігає велике багатство лексичного матеріалу, який дає немало свідчень про історичний розвиток не тільки мови, а й народної культури і, отже, допомагає з'ясувати взагалі історичний розвиток українського народу.

Лексика, а ще більшою мірою лінгвістична географія своїми даними в багатьох випадках потверджують і доповнюють уже відомі в науці положення, а інколи змінюють або й зовсім заперечують їх, відкриваючи в науці нове.

Лексика має велике значення не тільки для мовознавчих дисциплін, а й для історії, етнографії та інших споріднених наук. У мовознавчих дослідженнях їй приділяють досить велику увагу.

Особливо багато невідомих і недосліджених мовних скарбів зберігається в народних говорах.

Уже деякий час на республіканських і міжобласних діалектологічних нарадах виносяться ухвали про необхідність збирання лексичного діалектного матеріалу для обласних та загальнонародного діалектологічного словників. У працях багатьох авторів визначаються різні лексичні ділянки, тобто групи слів, які передусім належало б записувати.

Однак доводиться відзначити, що досі ще не складено відповідної програми для збирання діалектної лексики з урахуванням особливостей говорів на всій території української мови, тобто немає такого посібника, як, скажімо, «Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови».

Без програми ж вести записи навіть досвідченим записувачам надзвичайно важко і через те деякі ділянки лексики можна легко пропустити, незважаючи на витрату великої кількості часу.

Щоб не пустити збирання діалектної лексики на самоплив, на безплансвий і випадковий запис її, ряд мовознавців і кафедр української мови у вищій школі передусім приступили до складання програм-питальників.

Останнім часом появилися такі програми-питальники, обмежені рамками певної діалектної території. Це програми Ужгородського та Чернівецького університетів і Станіславського пединституту. За названими посібниками підготовлений записувач може записати не тільки те, про що в них запитується, а й багато асоціативного матеріалу.

Розгляд цих програм показує, що вони охоплюють майже одні й ті ж поняття. Отже, виходить, що такі програми, на випадок підготування їх для всіх запланованих обласних словників, були б подібні одна до одної і запитували б, приблизно, про одне й те саме.

Проте випущені в світ програми не охоплюють усього того, що можна і треба було б записати. Обсяг запитань у них не перевищує тисячі, тимчасом як відповідний польський лексичний питальник нараховує 3500 запитань і, крім того, має багато кольорових та чорних малюнків, картинок, схем, планів. За цим питальником з успіхом можна записувати як українську, так і будь-яку іншу діалектну лексику.

Зі сказаного випливає, що для збирання української діалектної лексики належало б укласти одну програму-питальник з великою кількістю запитань та з додатком кольорових картинок фауни і флори, різновидів народного одягу, господарських знарядь, хатніх предметів: посуду й меблів, схем і планів будівель та ін. з позначенням найменших складових частин. Такі наочні ілюстрації сторицею окупляться, тому що записувачеві не потрібно буде самому змальовувати різні предмети і додавати до записів, витрачаючи на те робочий час. Подані на малюнках складові частини вкажуть записувачам на потребу систематичного і послідовного виявлення матеріалу.

Різні ділянки діалектної лексики дотепер добре схарактеризовані в працях Б. О. Ларіна, Ф. Т. Жилка, Й. О. Дзендзелівського та інших авторів, а частково також і в згаданих уже програмах-питальниках Станіславського пединституту і Чернівецького та Одеського університетів, як і, з другого боку, в праці З. Штібера «Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny» та в словацькій і чеській лексичних анкетах¹.

¹ Діалектна лексика відома й з інших програм. Див., напр., А. А. Бурачок, Програма для збирання назв спорідненості і свояцтва в діалектах

Усі ці й інші посібники для вивчення лексики слід мати на увазі під час укладання програми-питальника для збирання діалектної лексики на всій території поширення української мови. Запис провадити ліпше в меншій кількості населених пунктів, щоб не збіднювати лексичне багатство їх.

Звичайно, значна кількість вузькодіалектної лексики не буде охоплена запитаннями навіть повної програми. Її слід виявляти різними асоціативними запитаннями, подаючи до неї, при потребі, схематичні малюнки і необхідні пояснення.

Отже, діалектна лексика ширшого і менш поширеного, локального характеру буде охоплена записами.

У такий спосіб записана лексика буде співвідносна між собою на всіх обласних чи інших територіальних ареалах. Картографуватиметься вона теж з більшим успіхом, навіть тоді, коли на вузькій обласній території мовна карта не виходитиме внаслідок ідентичних форм і т. ін.

Записана за певним усталеним порядком і послідовністю лексика зручніше використовуватиметься і під час майбутнього складання обласних та загальнонародного діалектного словників, у яких територія поширення певних слів може документуватися крайніми населеними пунктами та ілюструватися малюнками, а загальне поширення — лінгвогеографічними картами.

Крім такої всеосяжної програми, належало б ще підготувати детальні тематичні програми для запису лексики, пов'язаної з різними ремеслами, вівчарством, рибальством та ін. За тематичними програмами слід би записувати лексику лише там, де вона поширена і особливо багата.

Отже, словник українських говорів повинен охоплювати як загальноновживані слова зі специфічними діалектними значеннями, так і специфічно місцеві діалектні слова.

Немає змоги спинитися тут на питанні про методику збирання діалектної лексики. Необхідно тільки відзначити, що записувати її слід фонетичною транскрипцією, оскільки діалектна лексика може і повинна служити матеріалом також для опису фонетичної системи і граматичної будови українських говорів. Для такого використання ця лексика буде придатною тільки тоді, коли разом з початковою формою іменників та дієслів подаватимуться також відмінкові форми іменників та особові форми дієслів (род. і дав. відм. одн., наз. і род. відм. мн. іменників, 2-а і 3-я ос. одн. та 3-я ос. мн. дієслів).

Крім того, доцільно подавати різні ремарки, які б найповніше характеризували те чи інше слово та особливості його вживання.

української мови, «Діалектологічний бюлетень», вип. V, К., 1955; «Коротка програма збирання матеріалів для вивчення топоніміки України», К., 1954; «Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови», К., 1948; вид. 2, К., 1949.

Такі, в основному, вимоги, що їх повинна містити як обов'язкові інструкція до програми-питальника з лексики.

II.

Мережею населених пунктів для записування лексичних матеріалів орієнтовно могла б бути сітка Малого діалектологічного атласа української мови, складена 1958 р. Інститутом мовознавства АН УРСР (разом з картою-бланківкою, масштабом 1 : 1 500 000). Як відомо, ця сітка охоплює 531 нас. пункт. Отже, на території, охоплюваній кожним з чотирьох підготовлених томів Діалектологічного атласа української мови, слід було б дослідити приблизно 133 нас. пункти. Звичайно, цю орієнтовну сітку в процесі збирання матеріалів можна буде в одних випадках згущувати, а в інших розріджувати, залежно від типовості досліджуваного матеріалу в певних населених пунктах.

Залишати ж на першу пору невизначену мережу населених пунктів або й визначену, але хоч би приблизно не розбиту за районами по всій території недоцільно чи й зовсім небажано, якщо враховувати досвід збирання діалектних матеріалів до Діалектологічного атласа української мови. Відомо, що тоді так звані квадрати мали кількісно визначену сітку населених пунктів, але ця сітка не була розподілена за районами. Внаслідок цього загалом по квадратах виходило кількісне перевиконання, а фактично багато районів довго залишалося поза увагою дослідників.

Важливим є питання про збирачів лексичних матеріалів. Записувати, звичайно, повинні передусім викладачі, зокрема викладачі-діалектологи, аспіранти і лаборанти. Слід уникати залучення до цієї роботи непідготовлених студентів, а тим більше відрядження їх у експедицію без керівника.

Безперечно, можна і слід організувати збирання матеріалів також анкетним способом, залучаючи до цього, коли є можливість, не тільки фахівців, а й аматорів цієї справи, однак основою повинні бути матеріали, записані мовознавцями.

Розподіл території для обстеження повинен провадитися не лише з уваги на кількість вищих шкіл, а й з урахуванням наявних у них працівників, підготовлених до цієї роботи. Так, наприклад, кафедра української мови Ужгородського держуніверситету, члени якої майже всі діалектологи, при наявності відповідних коштів могла б провести дослідження на більшій, ніж Закарпатська область, території.

Львівський держуніверситет уже ряд років організовує експедиції в складі викладачів, аспірантів і лаборантів. При наявності відповідних коштів кожний член цих експедицій, що набув практичного досвіду, міг би підготувати групу студентів і поїхати з нею в окрему експедицію. Це набагато прискорило б збирання матеріалів.

Слід визнати, що є вищі школи, які не мають сприятливих умов для діалектологічної роботи через відсутність відповідних кадрів мовознавців. Таким вишам належало б виділити меншу територію. Зрозуміло, що не охоплену ними територію повинні досліджувати сусідні виші, як це робить, наприклад, Львівський держуніверситет під час збирання матеріалів для ДАУ.

Уже тепер, коли ще подекуди не закінчено записування матеріалів для ДАУ, деякі виші приступають до збирання лексики. У такому випадку цю роботу треба погоджувати з колективними завданнями, які повинен конкретизувати Інститут мовознавства АН УРСР.

Кошти на індивідуальні та експедиційні відрядження для записування лексики централізованим порядком повинні бути виділені вишам і погоджені з Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти і Міністерством освіти УРСР на весь період збирання матеріалів.

Було б добре, якби виші звітували перед відповідними міністерствами про діалектологічну наукову роботу, яка має велике значення не тільки для мовознавства, а й для всієї культури українського народу.

Обласні словники, як і загальний діалектний словник української мови, повинні якнайповніше охопити весь склад лексики українських говорів. Це завдання слід виконати якнайскоріше, тому що в наш час різні шари діалектної лексики швидко забуваються і поступаються перед загальнонародними словами. Для успішного ж виконання цього важливого завдання велике значення матиме максимально повна програма-питальник з лексики.

Організацією цієї справи, як і складанням програми-питальника, може успішно зайнятися відділ діалектології Інституту мовознавства АН УРСР.

БІБЛІОГРАФІЯ

Ващенко В. С., Побудова словника українських говорів (Проект), Дніпропетровськ, 1956.

Дзендзелівський Й. О., До питання про обласні лінгвістичні атласи, «Наукові записки Ужгородського держуніверситету. Т. XXXV. Філологічний збірник (Мовознавство)», Ужгород, 1958, стор. 21—29.

Жилко Ф. Т., Запис говіркової лексики і діалектологічна лексикографія, «Українська мова в школі», 1957, № 3, стор. 14—26.

Ларін Б. О., Принципи укладання обласних словників української мови, «Діалектологічний бюлетень», вип. VI, К., 1956, стор. 3—18.

«Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови», К., 1948; вид. 2, К., 1949.

«Програма-питальник для збирання матеріалів до діалектологічного словника покутських говірок», Станіслав, 1957.

«Програма-питальник для збирання матеріалів до обласного словника буковинських говорів», Чернівці, 1957.

Чередниченко І. Г., Питальник з лексики і фразеології для збирання діалектологічного матеріалу західноукраїнських говорів, Львів, 1948.

Бурячок А. А., Програма для збирання назв спорідненості і свояцтва в діалектах української мови, «Діалектологічний бюлетень», вип. V, К., 1955, стор. 84—99.

Цілуйко К. К., Коротка програма для збирання матеріалів з топоніміки Української РСР (з інструкцією), К., 1950.

«Коротка програма збирання матеріалів для вивчення топоніміки України (з інструктивними вказівками до записування матеріалів)», К., 1954.

«Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego», zeszyty I, II, III, IV, Wrocław, 1958.

«Анкета для вивчення словацьких діалектів (Атлас словацької мови)», Братіслава, 1947.

«Dotazník pre výskum slovenských nářečí (Atlas slovenského jazyka)», Bratislava, 1947.

«Slovníkový dotazník pro nářečí českého jazyka», část I, Československá Akademie Věd. Ústav pro jazyk český.

Дзендзелівський Й. О., Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). Частина I, «Наукові записки Ужгородського держуніверситету. Т. XXXIV. Діалектологічний збірник», вип. 3, Ужгород, 1958.

Stieber Zdzisław, Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny, zeszyt I, Łódź, 1956.

С. П. БЕВЗЕНКО

(Ужгородський держуніверситет)

ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ПРОГРАМИ КУРСУ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Курс української діалектології має важливе значення в системі підготовки спеціалістів з української філології, велика його вага і в справі формування загального мовознавчого світогляду студента; цей курс підготовлює студентів до активнішого сприймання курсу історії української мови, зокрема історичної граматики, для якої діалектологія дає значний фактичний матеріал. Знання курсу діалектології необхідне для студента-філолога ще й з погляду його майбутньої практичної роботи викладачем української мови в середній школі, де часто доводиться працювати за умов діалектного оточення. Ігнорування ж конкретних діалектних відмінностей у мові учнів, як це нерідко буває, не сприяє, а, навпаки, перешкоджає засвоєнню ними літературних норм усної і писемної мови.

Значення курсу діалектології ще більше посилюється в зв'язку з введенням за новими навчальними планами університетів обов'язкової діалектологічної практики на філологічних факультетах і з заміною контрольних робіт з діалектології на курсові роботи на заочних відділах цих факультетів, що дає можливість ширше залучати студентів до активної праці над збиранням і дослідженням матеріалів народної мови, прищеплювати їм навички до науково-дослідницької роботи на конкретному матеріалі, зібраному самими студентами.

Основне завдання діалектології — вивчення місцевих діалектів як історично зумовлених відгалужень народної мови, тобто з'ясування закономірностей живої мови в усій її діалектній різноманітності, виявлення географічного поширення діалектних рис, окреслення певних діалектних одиниць у їхній системі та ін.

З усього цього впливають і принципи побудови програми курсу української діалектології, а також схема побудови її основних розділів.

Проект розгляданої програми був опрацьований нами за дорученням Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР ще 1956 р. Однак у зв'язку з тим, що схема побудови основних його розділів викликала серйозні заперечення окремих рецензентів, запровадження проекту в практику значно затрималося. Цим і викликане винесення його на широке обговорення учасниками X Республіканської діалектологічної наради, хоч, до речі, схема побудови основних розділів нашого проекту програми тепер уже, здається, ніким серйозно не заперечується.

Програма курсу української діалектології складається з п'яти розділів: 1. Уступ; 2. Короткі відомості з історії української діалектології; 3. Фонетична система, граматична будова і лексика українських діалектів; 4. Діалектні групи і говори української мови; 5. Методи вивчення діалектів¹.

У цьому проекті програми, на відміну від попередньої програми з української діалектології, випущено розділ «Походження української мови і її зв'язки з іншими східнослов'янськими мовами (російською та білоруською)». Це зроблено з метою уникнення зайвих повторень: з цими питаннями студенти знайомляться у вступній частині до курсу сучасної української мови, що читається ще в першому семестрі, а в курсі історичної граматики, який безпосередньо йде за курсом діалектології, їх спеціально розглядатимуть, залучаючи широкий порівняльний матеріал з різних слов'янських мов. До речі, за новими навчальними планами університетів курс діалектології та історичної граматики розпочинають читати паралельно в четвертому семестрі. Зрозуміло, що на практиці необхідно домогтися того, щоб в цьому семестрі спочатку була прочитана більша частина курсу діалектології, а потім уже починалося читання курсу історичної граматики. Це неважко зробити тому, що в четвертому семестрі курс історичної граматики лише розпочинається і на нього відводиться всього дві години на тиждень (основна кількість годин на цей курс припадає в п'ятому семестрі).

У вступному розділі наводяться основні поняття діалектології, предмет її, завдання, значення та ін.; визначаються джерела вивчення місцевих діалектів української мови. У цьому розділі є також тема «Діалекти і національні мови в історичному розвитку». У зв'язку з висвітленням поняття про місцеві діалекти, розкриття термінів *діалект*, *діалектна група*, *наріч-*

¹ Див. «Програма курсу української діалектології для філологічних факультетів університетів (проект)», Міністерство вищої освіти УРСР, 1959 (на ротаторі).

ця та ін. наводяться загальні відомості про діалектне дроблення української мови. Вважаємо за доцільне розглянути у вступному розділі систему фонетичної транскрипції, бо при вивченні наступних розділів необхідно буде оперувати прикладами з різних українських діалектів, записаними фонетичною транскрипцією.

Другий розділ («Короткі відомості з історії української діалектології») досі не вводився до програми курсу, хоч відомості з історії науки тією чи іншою мірою повинні були висвітлюватися в курсі діалектології. Практика показує, що ці відомості краще зосередити в одному місці, в окремому розділі або ж у підрозділі вступної частини курсу. Звичайно, обмежена кількість годин, відведених на курс, зумовлює те, що в цьому розділі розглядаються, головним чином, праці, в яких є спроби класифікації українських діалектів, проте необхідно хоч би коротко, в порядку бібліографічних довідок, спинитись і на огляді важливіших монографічних праць, присвячених окремим говорам (І. Верхратського, В. Шимановського, Я. Янова, Б. Кобилянського, І. Панькевича, К. Дейни, П. Приступи, Г. Шила, В. Ващенко та ін.), підпорядкувавши цей огляд членуванню української мови на три діалектні групи.

У зв'язку з незначною кількістю годин, відведених на курс, доцільніше не виділяти цього матеріалу у окремий розділ, а охопити повний його обсяг в окремому підрозділі до «Вступу»².

Третій розділ («Фонетична система, граматична будова і лексика українських діалектів»), як і четвертий («Діалектні групи і говори української мови»), є основним у курсі. Він складається з п'яти підрозділів, у першому з яких розглядаються загальні питання (єдність української народної мови в основних елементах фонетичної системи, граматичної будови та лексики з наявністю в різних її сферах більших або менших діалектних відмінностей; типи діалектних явищ в українській мові; характер діалектних відмінностей української мови та ін.); в останніх чотирьох підрозділах визначаються діалектні відмінності в фонетиці, морфології, синтаксисі й лексиці українських діалектів.

Побудова цього розділу в проекті програми порушує традицію, що встановилася в українській діалектології, за якою розгляд діалектних явищ української мови провадився відповідно до окремих наріч, чи діалектних груп. На практиці характеристика українських діалектів за такою схемою часто зводилася лише до переліку найголовніших ознак (у кращому разі, з наведенням відповідного ілюстративного матеріалу), що

² За порадою учасників обговорення на нараді і колег це й зроблено нами під час доопрацювання проекту програми, внаслідок чого число розділів програми скоротилося до чотирьох: третій розділ став другим, четвертий — третім, п'ятий — четвертим.

викликало неминучі повторення, а розгляд південно-східних діалектів зводився до переліку рис, які в основній своїй масі є разом з тим рисами літературної української мови. Українська ж національна мова, як єдине ціле, як своєрідна складна система загального і особливого, спільного і відмінного, що виявляється в різноманітних її говорах і діалектах, не зовсім чітко усвідомлювалася студентами. У давніших програмах³ цей недолік згладжувався до певної міри введенням окремого розділу «Мовні риси, спільні всім (або майже всім) діалектам української мови». У новіших же програмах, починаючи з 1949 р., цей розділ відсутній. Отже, з програми вилучалося одне з найголовніших завдань курсу діалектології — показати єдність української народної мови в основних елементах фонетичної системи, граматичної будови та лексики, незважаючи на наявність у її місцевих різновидах (діалектах і говорах) більших або менших відхилень. До того ж, і саме поняття місцевих діалектів за такої схеми зневиразнювалось. Справді, місцевий діалект — це не механічне поєднання особливого, на яке тільки й зверталась увага, і спільного, а єдина, цілісна система, в якій спільне (загальне) і особливе (часткове) виявляються в тісному органічному зв'язку.

З огляду на це ми рекомендуємо іншу схему вивчення матеріалу про діалектні відмінності української мови; тим більше, що така схема втілена в курсах діалектології російської, польської та інших мов⁴.

Розгляд діалектного матеріалу за мовними явищами, що рекомендується в нашому проєкті програми, має ряд переваг. За такої схеми викладу матеріалу виразніше визначається зв'язок діалектних груп і говорів з національною мовою, чіткіше усвідомлюється взаємозв'язок між різними діалектними групами як складовими частинами єдиного цілого — української мови; при цьому самі закономірності живої народної мови ви-

³ Див., напр., «Програму з української діалектології», НКО УРСР, 1941; пор. «Програму з курсу «Українська діалектологія», Міністерство освіти УРСР, 1949, де цей розділ уже відсутній; відсутній він і в програмах, що вийшли після 1950 р. (пор. «Програму з української діалектології», Міністерство вищої освіти УРСР, 1950).

⁴ Див. «Программу по русской диалектологии», М., 1958; див. також Р. И. Аванесов, *Очерки по русской диалектологии*, ч. 1, М., 1949; П. С. Кузнецов, *Русская диалектология*, М., 1954; St. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa, 1954; K. Nitsch, *Dialektv języka polskiego*, Wrocław—Kraków, 1957; В. М. Жирмунский, *Немецкая диалектология*, М., 1956. Останнім часом появились спроби побудови курсу за такою схемою і в українській діалектології, хоч вони опубліковані лише у вигляді авторефератів чи окремих статей; див. Ф. Т. Жилко, *Очерки по диалектологии украинского языка*. Автореферат докторской диссертации, К., 1959; С. П. Бевзенко, *До характеристики синтаксичних особливостей українських діалектів*, «Наукові записки Ужгородського університету», т. XIV, Львів, 1955, стор. 205—219; його ж, *До характеристики складу лексики українських діалектів*, «Наукові записки Ужгородського університету», т. XXVI, Ужгород, 1957, стор. 164—188, та ін.

ступають значно яскравіше, чіткіше встановлюється географічне поширення діалектних явищ, ясніше простежується взаємозв'язок їх між собою та ін. Зрозуміло, ці переваги можуть бути забезпечені за умови, якщо виклад матеріалу української діалектології буде супроводжуватись (наскільки це дозволяє стан наукового дослідження питання) вказівками на територіальне поширення окремих діалектних явищ, на належність їх до певних українських діалектів та ін.

Органічним продовженням і завершенням третього розділу є наступний розділ програми, присвячений розглядові діалектних груп української мови і групуванню українських говорів; у цьому розділі наводяться узагальнені відомості про діалектні групи (наріччя) української мови (північну, південно-західну та південно-східну) і характеризуються окремі групи їхніх говорів.

Дехто з діалектологів, виступаючи проти нашої схеми програми, вважає, що вона ігнорує основне завдання діалектології як науки — вивчення закономірностей народної мови, визначення географічного поширення діалектних явищ, окреслення певних діалектних одиниць у їхній системі та ін. Однак це звинувачення безпідставне. Наш проект програми цілком висвітлює всі ці завдання діалектології в третьому і четвертому розділах; причому основне завдання діалектології (вивчення закономірностей живої народної мови) висвітлюється, на нашу думку, значно краще, ніж у традиційній схемі. Більше того, це завдання, як і завдання визначення географічного поширення діалектних явищ, окреслення певних діалектних одиниць у їхній системі та ін., у нашому проекті поєднується з завданням показати єдність української мови, незважаючи на наявність у її діалектах більших чи менших особливостей. Ігнорувати це завдання діалектології — значить обмежувати, знецінювати її як науку і як предмет викладання.

Якщо говорити про принципи побудови програми, то не можна забувати й про методичний бік питання, оскільки йдеться про проект програми курсу для студентів-філологів. Пропонована в проекті програми схема основної частини (третього розділу в поєднанні з четвертим) дає можливість порівняно краще побудувати курс української діалектології, зробити його значно стрункішим, набагато раціональніше викласти матеріал перед студентською аудиторією за відносно невеликий час, уникнувши при цьому повторень багатьох формулювань та ін.

Четвертий розділ («Діалектні групи і говори української мови») складається з чотирьох підрозділів. Зміст їх такий: 1) північна, південно-західна і південно-східна діалектні групи української мови і їхні взаємозв'язки; відмінності між ними давніші й новіші; питання про діалектну основу української мови; 2) північні діалекти, межі їхнього поширення,

основні риси; групування північних діалектів; 3) південно-західні діалекти, межі їхнього поширення, основні риси; групування південно-західних діалектів; 4) південно-східні діалекти, межі їхнього поширення, основні риси; питання про походження південно-східних діалектів і їхнє групування.

П'ятий розділ («Методи вивчення діалектів») передбачає ознайомлення студентів з методикою збирання і дослідження діалектних матеріалів та з проблемами лінгвістичної географії. Передбачається також ознайомлення з завданнями і побудовою Діалектологічного атласа української мови та з розгортанням робіт над створенням його.

До програми додано розгорнену пояснювальну записку і покажчик літератури предмета (понад 50 назв); зрозуміла річ, що переважна більшість літератури рекомендується як додаткова для поглибленого вивчення курсу.

Курс української діалектології на філологічних факультетах університетів розрахований на 48 годин (32 лекційних і 16 практичних). Найдоцільнішим нам здається такий розподіл годин між окремими розділами програми:

№№ п/п.	Розділи програми	Кількість годин	
		лекц.	практ.
I	Вступ ⁵	6	2
II	Фонетична система, граматична будова і лексика українських діалектів		} 10
	1. Загальні питання	1	
	2. Фонетика	5	
	3. Морфологія	5	
	4. Синтаксис	3	
	5. Лексика	3	
III	Діалектні групи і говори української мови	7	
IV	Методи вивчення діалектів	2	4

Немає потреби окремо спинятися на практичних заняттях, які є важливою частиною курсу діалектології. Такі заняття необхідні для кращого засвоєння теоретичного матеріалу курсу; на практичних заняттях студент повинен набути певних навичок аналізу діалектних матеріалів, а також збирання їх і запису.

Органічним продовженням і завершенням курсу української діалектології є запровадження за новими навчальними планами з 1959—1960 навчального року обов'язкова діалектологічна практика, а на заочних відділах — курсова робота з діалектології.

⁵ У доопрацьованому після обговорення проєкті вступний розділ охоплює також «Короткі відомості з історії української діалектології».

Запровадження діалектологічної практики, а також заміна на заочних відділах контрольних праць з української діалектології курсовими працями вимагає спеціальних посібників і програм, за якими необхідно провадити ці нові різновиди навчальної роботи.

Діалектологічна практика провадиться шляхом організації експедиційних виїздів студентів стаціонарного відділу з керівником діалектологічної практики у визначені населені пункти своєї чи сусідньої області; при цьому академічна група ділиться на кілька експедиційних груп по 4—5 осіб, очолюваних членами кафедри або студентами старших курсів. Залежно від програми практики визначається й термін перебування експедиційної групи в кожному населеному пункті. Так, якщо діалектологічна практика проходить за «Програмою для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови» або за аналогічною щодо обсягу роботи програмою, то перебування експедиційної групи в одному населеному пункті мусить тривати не менше ніж 6—7 днів, і, отже, ця група протягом тритижневої практики повинна обстежити три населені пункти.

Програма діалектологічної практики впливає з конкретних умов кожного вишу.

За умов, коли певний виш ще не закінчив збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови, діалектологічну практику необхідно провадити за «Програмою для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови», відповідно підготувавши до проведення цієї роботи студентів, що проходять діалектологічну практику.

Якщо ж виш закінчив цю роботу, то для проведення діалектологічної практики варто скласти спеціальну програму, характер якої впливав би з наукових інтересів конкретної кафедри, хоч взагалі протягом найближчих років треба буде прискорити збирання матеріалів до регіональних, чи крайових, діалектологічних словників, а також, де виявиться можливим і необхідним, до регіональних діалектологічних атласів. Так, цілком очевидним є те, що протягом кількох наступних років діалектологічна практика в Чернівецькому й Одеському університетах буде спрямована на збирання матеріалів до діалектних словників за спеціально виготовленими програмами⁶; в Ужгородському університеті основним завданням діалектологічної практики на найближчі кілька років буде збирання матеріалів до діалектологічного атласа українських говорів За-

⁶ Див. «Програма-питальник для збирання матеріалів до обласного словника буковинських говорів», Чернівці, 1957; «Програма-питальник для збирання матеріалів до крайового словника української мови Одещини», Одеса, 1959; пор. також Ф. А. Непийвода, Анкета для збирання сільськогосподарської лексики української мови на Черкащині, Черкаси, 1959, та ін.

карпатської області (фонетика, морфологія, синтаксис), для чого складена спеціальна програма. Подібні програми, пристосовані до конкретних умов певного краю, можуть бути підготовлені в кожному виші. Дуже важливо також спрямувати діалектологічну практику на збирання матеріалів з топоніміки й ономастики за відповідними програмами⁷.

Збиранню матеріалів до діалектних словників і атласів, а також матеріалів з топоніміки й ономастики можуть бути підпорядковані й курсові праці студентів-заочників. Доброякісно заповнена програма (з дотриманням усіх вимог інструкції) з одного чи кількох населених пунктів може зараховуватись студентові-заочникові як курсова робота з української діалектології, хоч у тематиці курсових праць варто передбачати також описи діалектних явищ говірки чи групи говірок (наприклад: Система голосних фонем у говірці; Особливості відмінювання іменників у говірці; Займенники говірки; Особливості організації складнопідрядних речень у говірці; Сільсько-господарська лексика в говірці та ін.).

Студенти-практиканти перед від'їздом на діалектологічну практику проходять спеціальну підготовку, студенти ж заочного відділу отримують спеціальні консультації керівників їхніх курсових праць. Організації й підготовці діалектологічної практики, а також налагодженню справжнього, конкретного керівництва кожною курсовою роботою студентів-заочників необхідно приділити особливу увагу, бо від цього повною мірою залежить успіх нових різновидів навчальної роботи з української діалектології, а також і якість діалектних матеріалів, зібраних під час виконання по-новому поставлених практичних завдань.

⁷ К. К. Цілуйко, Коротка програма для збирання матеріалів з топоніміки Української РСР, Вид-во КДУ, К., 1950; «Коротка програма збирання матеріалів для вивчення топоніміки України (з інструктивними вказівками до записування матеріалів)», Вид-во АН УРСР, К., 1954, та ін.

А. А. МОСКАЛЕНКО
(Одеський держуніверситет)

ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ ОБЛАСНОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОЇ ХРЕСТОМАТІЇ

Перед діалектологами української мови стоїть важливе завдання — за роки семирічки створити Діалектологічний атлас української мови. Головне завдання Діалектологічного атласа української мови — не тільки розкрити закономірності розвитку української мови в минулому, а й допомогти усвідомити закономірності розвитку української мови за нашої доби. Для створення Діалектологічного атласа української мови потрібні не лише матеріали, зібрані за спеціальною програмою. Укладачі Діалектологічного атласа мусять використати ще ряд інших джерел. Одним з таких важливих джерел мають бути обласні діалектологічні хрестоматії. Однак ці хрестоматії можуть виконати допоміжну роль під час укладання Діалектологічного атласа української мови тільки за умови, якщо вони будуть упорядковані відповідно до науково обгрунтованих принципів. Досвіду впорядкування хрестоматій у нас, на Україні, ще немає. Наша мета полягає саме в тому, щоб винести на обговорення найголовніші думки щодо впорядкування обласних діалектологічних хрестоматій.

Ми сподіваємося, що творче обговорення цих думок, поперше, застереже впорядників обласних діалектологічних хрестоматій від легковажності в розв'язанні тих питань, які стосуються укладання хрестоматій, по-друге, точно окреслить мету і завдання обласної хрестоматії і, по-третє, приведе до схвалення науково обгрунтованих принципів укладання обласних хрестоматій.

* * *

Вивчення живої української мови, її діалектних особливостей почалося приблизно з другої половини XVIII ст. Проте записи суцільних текстів діалектної мови тоді ще не робилися або хоч і були зроблені, то не збереглися. Однак риси окре-

мих говорів української мови не тільки XVIII ст., а й попередніх століть зафіксовані в багатьох пам'ятках писемно-літературної мови. Про одні з цих пам'яток ми знаємо, де, коли і хто їх написав, а про інші — можемо лише догадуватись. Зрозуміло, що впорядники обласних діалектологічних хрестоматій можуть наводити записи мови з цих пам'яток тільки тоді, коли точно відомо, де, коли і хто написав певну пам'ятку. Так, ми вважаємо, що з творів, наприклад, І. Некрашевича можна взяти окремі уривки, окремі речення для обласної хрестоматії Київщини чи Чернігівщини. Так само і з пам'яток ділового письменства можна брати окремі речення, уривки, якщо пам'ятка точно документована щодо місцевості і належність її до цієї місцевості потверджується наступними записами діалектної мови.

З XVI ст. до нас дійшли також і записи частини народних пісень¹. Деякі з цих пісень можна взяти до обласних діалектологічних хрестоматій, бо відомо, де, коли вони були записані чи написані. Так, наприклад, до Закарпатської обласної діалектологічної хрестоматії можна включити пісню «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш», записану Яном Благословом у XVI ст.

У першій половині XIX ст. питаннями діалектології української мови почали цікавитись уже глибше. Однак і в цей час спеціальних записів живої української мови з діалектологічною метою майже не робилося. Проте записів народних пісень зроблено чимало. Ми маємо на увазі передусім збірник «Малороссийские песни» М. О. Максимовича (1827 р.) та збірки пісень інших етнографів як із Східної, так і з Західної України. Деякі з цих пісень, на нашу думку, можна вмістити в обласних діалектологічних хрестоматіях.

Діалектологія української мови в другій половині XIX ст. стає науковою дисципліною. О. О. Потебня, якого можна назвати одним з основоположників діалектології української мови, уже надавав великого значення збиранню діалектних особливостей української мови. Він, зокрема, вимагав, щоб записи діалектної мови робились єдиною, обов'язковою для всіх транскрипцією. Однак ця справедлива вимога О. О. Потебні не була здійснена аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції і кожен діалектолог та фольклорист робив записи своєю транскрипцією або звичайним правописом. Щоб у цьому впевнитися, досить зіставити записи народних пісень, виданих П. П. Чубинським², із записами Я. Ф. Головацького (в збірці «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», т. 1, 1878). Ще легше переконатися в цьому, якщо переглянути записи діалект-

¹ Див. «Пісні та романси українських поетів», т. 1, К., 1956.

² Див. «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край», т. V, СПб., 1874.

ної мови, додані до праць О. О. Потебні³ та П. Г. Житецького⁴, або записи, наведені в «Хрестоматии по малорусской диалектологии» М. Дурново (1913 р.).

Постає питання, як друкувати ці записи в обласних діалектологічних хрестоматіях. На перший погляд може здатися, що їх треба друкувати згідно з оригіналом, однак це стосується лише деяких записів. Узагалі ж дуже сумнівно, щоб якась обласна друкарня взялась надрукувати, наприклад, казку, записану В. Ю. Ярошенком у Миргороді в транскрипції латинською азбукою. Важко буде надрукувати й записи, опубліковані за різними українськими правописами ХІХ ст., зокрема правописом М. О. Максимовича. Записів же, зроблених за цим правописом, особливо з території західноукраїнських областей, надруковано чимало. Нам здається, що такі і подібні записи доведеться передавати сучасною українською транскрипцією. Однак перетранскрибувати текст оригіналу доведеться дуже обережно, щоб штучно не стерти чи не затушувати відбитих записувачем звукових особливостей діалектної мови.

З якими труднощами може зустрітись упорядник хрестоматії під час перетранскрибування, свідчать хоч би такі приклади.

У пісні «Рейментарь», опублікованій Я. Ф. Головацьким («Народные песни...», т. І), у словах *Марысенька, вырву, рыночку* вжита літера **ы**, а в словах *ходить, нимъ, забери* — літера **и**. Як тут перетранскрибувати? Чи можна замінити **ы** на **и**, чи це **ы** слід залишити, як свідчення давньої вимови **ы**?

У тому ж збірнику Я. Ф. Головацького (т. І, стор. 33) надруковано *маєшь, поглядаєшь* з м'яким знаком. Чи вжито тут **ь** за правописною традицією, чи, може, на позначення м'якої вимови **ш**?

Через те ми вважаємо, що під час передруку давніших записів діалектної мови в обласних діалектологічних хрестоматіях треба по можливості дотримуватися оригіналу і тільки в безсумнівних випадках, щоб спростити техніку друкування, перетранскрибувати ці записи. Однак усі відступи від транскрипції оригіналу обов'язково треба застерігати у виносках чи примітках.

Як відомо, записів діалектної мови до революції було зроблено загалом мало. Більшість таких записів, особливо з східних та північних областей України, повинна знайти місце в обласних діалектологічних хрестоматіях. Записів діалектної мови західних областей України до революції зроблено далеко більше. Очевидно, обласні діалектологічні хрестоматії захід-

³ Див. А. А. Потебня, Заметки о малорусском наречии, «Филологические записки», вып. I—V, Воронеж, 1870.

⁴ Див. П. Житецкий, Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876.

них областей України можуть охопити не всі записи, а вибрані, кращі (втім числі подані в уривках).

На всій території України до революції значно більше було зроблено записів народної творчості — пісень, казок, легенд, прислів'їв та ін. Упорядники обласних діалектологічних хрестоматій повинні використати і записи народної творчості, насамперед записи досвідчених і відомих фольклористів, які зберігали риси місцевої мови. Зокрема, в Житомирській обласній хрестоматії корисно буде подати записи В. Г. Кравченка, у Дніпропетровській — І. І. Манжури та Д. І. Яворницького, у Запорізькій і Сталінській — Я. П. Новицького.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції в окремих збірках⁵, у «Діалектологічних збірниках», у додатках до окремих діалектологічних праць було опубліковано чимало записів діалектної мови з різних областей України. Українські діалектологи періоду 1917—1930 рр. цікавились переважно виявленням і вивченням архаїчних рис, які збереглись у діалектах. Така мета дослідження зумовлювала і тематику записів діалектної мови. Ось кілька тем таких записів: Голосіння. Над батьком. Над матір'ю, Над маленьким синочком. Над чоловіком. Або: Примова від більма і кров замовляти. Примова від пристріту людині. Як баба знахаркою стала. Про мерців, що ходять, і т. ін.

Зрозуміло, що в записах діалектної мови на такі теми не була відображена нова лексика радянської епохи, не були зафіксовані ті зміни, які стались у лексиці, фонетичній та граматичній системі української мови за нової доби. Кожний упорядник обласної діалектологічної хрестоматії повинен пам'ятати, що заповнення хрестоматії такими матеріалами неправильно відбило б ті процеси, які почалися після Жовтня в діалектах української мови.

Отже, записи діалектної мови, зроблені протягом 1917—1930 рр., можна використати тільки критично.

Центральне місце в обласних діалектологічних хрестоматіях мають посісти записи діалектологічних експедицій, зроблені під час збирання матеріалів для Діалектологічного атласа української мови.

Отже, в обласній діалектологічній хрестоматії можуть бути вміщені:

1) записи народної творчості XVI—XVIII ст., в яких відбиті риси діалектної мови області;

2) уривки з писемно-літературної мови XIV—XVIII ст., в яких зафіксовані риси діалектної мови області;

3) записи діалектної мови XIX — початку XX ст. (до Жовтня) і записи народної творчості цього періоду, в яких відбилися риси діалектної мови області;

⁵ Пор. О. Курило, Матеріали до української діалектології та фольклористики, К., 1928.

4) записи діалектної мови і народної творчості, зроблені за радянської доби на території області.

За обсягом обласні діалектологічні хрестоматії можуть мати 12—15 друкованих аркушів. Їх не слід переобтяжувати зайвим, непотрібним матеріалом, який за змістом, може, й цікавий, але з погляду діалектного одноманітний. Щоб цього не сталось, упорядникові треба подбати про тематику і жанри діалектних записів. Тематика записів для обласних хрестоматій повинна бути різноманітною й охоплювати такі сфери життя місцевого населення (у минулому й тепер), як побут, виробництво і громадсько-політична діяльність. На відповідні теми можуть бути записи розмов, спогадів, переказів, прислів'їв, приказок і пісень.

Різнманітна тематика записів діалектної мови, зроблених у багатьох областях України за останні 100—150 років, забезпечить наявність необхідних лексичних, фонетичних і граматичних рис українських говорів. Вивчення цих діалектних рис дасть можливість простежити ті зміни, які сталися протягом певного часу в історії українських говорів тієї чи іншої місцевості.

Щоб дібрані в обласні діалектологічні хрестоматії записи місцевої мови були з діалектного погляду характерними, цікавими і важливими для історії української мови, упорядник хрестоматії мусить уважно розглядати ці записи перед тим, як умістити їх у хрестоматії. Звичайно, при доборі записів упорядник хрестоматії може помилитися, недооцінити деякі факти та особливості або не звернути на них уваги. А тимчасом ці факти та особливості саме й цікавлять істориків української мови. Щоб подібного не сталось, треба добір записів діалектної мови підпорядкувати передусім «Програмі для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови». Таке підпорядкування дуже сприятиме укладачам Діалектологічного атласа української мови, для яких добре впорядковані хрестоматії стануть важливим допоміжним, а в деяких випадках, може й основним джерелом, що зайвий раз потвердить наявність тієї чи іншої діалектної риси в говірках певної місцевості.

Однак було б далеко краще, якби добір записів діалектної мови до обласних хрестоматій був підпорядкований такій програмі, що передбачала б збирання діалектних особливостей української мови взагалі, а не тільки тих, які картографуватимуться в атласі. Звідси перед нами знову постає давно вже назріле питання про створення такої докладної програми. Оскільки ж програми поки що немає і навряд чи скоро вона буде, упорядникам обласних діалектологічних хрестоматій варто зважити на «Програму для собирання особенностей малорусских говорів» К. П. Михальчука та А. Ю. Кримського (1910 р.) і на «Програму до збирання діалектичних одмін української мови» К. П. Михальчука та Є. К. Тимченка (1910 р.).

У «Програмі» Інституту мовознавства АН УРСР (1949 р.) і в «Програмі» К. П. Михальчука та Є. К. Тимченка не досить уваги приділено питанням синтаксису українських говорів. Через те слід підкреслити, що впорядники обласних хрестоматій повинні особливо уважно добирати різні синтаксичні конструкції, властиві місцевим говорам.

За структурою обласна діалектологічна хрестоматія, на наш погляд, може мати: I. Вступ, II. Записи діалектної мови і III. Словничок місцевої лексики.

У вступі (обсягом не більше двох друкованих аркушів) слід коротко висвітлити такі питання: 1) історія заселення місцевості, 2) історія тих населених пунктів, записи діалектної мови з яких уміщені в хрестоматії, і 3) загальна характеристика українських говорів області.

Наприкінці вступного розділу обов'язково треба викласти зауваження до транскрипції і розкрити прийняті умовні позначення.

Щоб читачі хрестоматії точно могли визначити географічне походження надрукованого в хрестоматії запису діалектної мови, у кінці вступного розділу або наприкінці хрестоматії слід умістити карту області з нанесенням на ній тих сіл, з яких наводяться зразки діалектної мови.

Для упорядників хрестоматії важливим буде питання про принципи розміщення записів мови українських говорів області в розділі «Записи діалектної мови» (його обсяг — не більше дванадцяти друкованих аркушів). Майже в кожній області України можуть бути говори різних наріч української мови. Так, на території Одеської, Миколаївської і Кіровоградської областей в одних населених пунктах живуть носії південно-західного наріччя, а в інших — південно-східного. Зокрема, мешканці с. Мигії, Первомайського району, Миколаївської області, що лежить на лівому березі Бугу, мають говірку південно-східного наріччя, а жителі сусідньої правобережної Грушівки, того ж району, є носіями говірки південно-західного наріччя. Таких прикладів з кожної області можна навести чимало. Ще більше є населених пунктів (напр., на території Одеської області), жителі яких розмовляють мішаними говорами. Подібні випадки зустрічаються також на території багатьох російських областей. На цій підставі проф. В. А. Малаховський, упорядковуючи видану тепер «Куйбышевскую диалектологическую хрестоматию» (1957 р.), розмістив зібрані в межах області записи діалектної мови за належністю до російських наріч. Цілком природно, що й перед упорядниками українських обласних діалектологічних хрестоматій може виникнути питання: прийняти чи не прийняти такий принцип розміщення записів діалектної мови в своїх обласних хрестоматіях.

Не слід категорично заперечувати проти використання цього принципу в українських обласних діалектологічних хресто-

матіях. Однак не можна не застерегти майбутніх упорядників від можливих помилок у реалізації його. Річ у тім, що упорядник обласної діалектологічної хрестоматії міг сам і не бути в усіх селах, з яких у нього є записи діалектної мови. Записи могли зробити аспіранти, студенти або вчителі. На основі розгляду діалектних особливостей мови певного запису упорядник хрестоматії може включити його, напр., до числа записів з південно-західними діалектними рисами. На цій підставі в читача обласної хрестоматії складеться думка, що в селі, де зроблено розгляданий запис, усі жителі є носіями південно-західного наріччя. Насправді ж у цьому селі тільки поодинокі особи мають говірку південно-західного наріччя, тимчасом як більшість жителів розмовляє говіркою південно-східного наріччя. З такими випадками ми зустрічалися в Одеській області, куди після Великої Вітчизняної війни в деякі села переїхали люди з різних областей Західної України. Робити записи діалектної мови від цих переселенців, як і вміщувати ці записи в обласних хрестоматіях, треба, проте обов'язково слід відзначати, що запис зроблено від переселенця, а не від корінного жителя області. Однак навіть і тоді, коли запис діалектної мови зроблено від корінного жителя, може трапитись помилка, тому що записувачі, переважно студенти, добираючи інформатора, можуть знайти в селі серед людей старшого покоління представника не того наріччя, яким розмовляє більшість мешканців цього села.

З огляду на сказане ми схильні при впорядкуванні Одеської обласної діалектологічної хрестоматії розміщати в ній записи діалектної мови не за належністю їх до того чи іншого наріччя, а за алфавітним порядком назв адміністративних районів області і назв тих сіл, з яких є записи (в межах району). З технічного і практичного боку таке розміщення вигідне, економне і зручне для користування. Однак з погляду наукового це розміщення діалектних матеріалів має і вразливі місця. На території Одеської області, як і на території інших областей, є давні і недавні поселення. У зв'язку з цим добре було б розміщати записи діалектної мови відповідно до історії заселення краю, до хронології появи тих населених пунктів, з яких є записи. Розміщення записів за історико-хронологічним принципом мало б значення і для істориків української мови, і для істориків краю.

Проф. В. А. Малаховський у зауваженнях до текстів «Куйбышевской областной диалектологической хрестоматии» пише: «Тексти, як правило, записані від представників старшого покоління, переважно від жінок. Порівняно невелика кількість текстів записана від дітей шкільного віку»⁶.

У «Програмі» Інституту мовознавства АН УРСР (1949 р.)

⁶ «Ученые записки Куйбышевского пединститута», вып. 17, Куйбышев, 1957, стор. 151.

є цілком справедлива порада робити записи від людей трьох поколінь — старшого, середнього і молодшого. В обласних діалектологічних хрестоматіях також треба наводити записи діалектної мови від трьох поколінь, від жінок і від чоловіків. Записи діалектної мови в обласних хрестоматіях повинні «зафіксувати можливо повніше динаміку говорів на сучасному переламному етапі»⁷.

У третьому розділі хрестоматії — «Словничок місцевої лексики» (обсягом не більше одного друкованого аркуша) — треба навести й пояснити тільки ті слова, які зустрічаються в записах діалектної мови, уміщених у хрестоматії.

Ми не сумніваємося, що упорядники обласних діалектологічних хрестоматій своєю наполегливою працею переборють усі ті труднощі, які виникнуть під час укладання хрестоматій. Можна сподіватися, що через рік-два упорядники зможуть надіслати до Інституту мовознавства АН УРСР кілька обласних діалектологічних хрестоматій. Однак ці хрестоматії не можуть лежати в Інституті мовознавства чи на кафедрах університетів або педінститутів. Їх треба друкувати і впроваджувати в практику роботи. Ми свідомі того, що друкувати їх буде важко. Причин тут знайдеться немало. Одна з них — це відсутність у друкарнях потрібних знаків.

Для подолання друкарських труднощів є, на нашу думку, два шляхи. Перший шлях — це домогтись Інституті мовознавства АН УРСР такого становища, щоб обласні діалектологічні хрестоматії друкувалися тільки в деяких друкарнях, які будуть зобов'язані відповідною постановою урядових інстанцій зробити всі потрібні для друкування діалектологічних праць знаки.

Другий шлях — це робити деякі відступи від прийнятої в діалектології транскрипції. У «Програмі» Інституту мовознавства АН УРСР (1949 р.) пишеться, що «транскрипція атласа повинна бути по можливості спрощеною» (стор. 94). А щоб упорядковані обласні діалектологічні хрестоматії швидше були надруковані, ця спрощена транскрипція, очевидно, повинна бути ще простішою. До речі, на шлях спрощення російської транскрипції став і проф. В. А. Малаховський у своїй «Куйбышевской областной диалектологической хрестоматии».

В обласних діалектологічних хрестоматіях ми радимо: 1) замість *ə* вживати *и^е*, *е^и*; 2) замість *ω* — *о^у*; 3) утрату дзвінкості приголосного позначати не кутиком унизу, а маленькою літерою праворуч угорі, напр.: *д'ід^т*; *го^луб^ка* і т. д.; 4) записи друкувати з розділовими знаками, відмовитись від похилих рисок; 5) вживати велику букву.

Вагу і значення обласних діалектологічних хрестоматій для дальшого розвитку українського мовознавства важко переоці-

⁷ «Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови», К., 1949, стор. 93.

нити. Такі хрестоматії були б могутнім джерелом для розв'язання багатьох проблем і питань з історії української мови.

Обласні діалектологічні хрестоматії мають не тільки теоретичне, а й практичне значення. На IV з'їзді письменників УРСР М. П. Бажан гаряче закликав українських письменників боротись за багатство, чистоту і народність української літературної мови. Ця боротьба може бути успішною лише за умови, якщо письменники добре знатимуть українську народну мову. «Без широкого знання української народної мови, її багатства, невичерпних джерел її звучання і краси, — говорив на з'їзді письменників П. Козланюк, — не можна написати справжнього літературно-художнього твору»⁸. Ми, мовознавці, повинні всіляко сприяти українським письменникам краще пізнати скарби сучасної української мови, яка є вищою формою загальнонародної мови соціалістичної нації. Однак відомо, що в сучасній українській мові поки що, як пережиток, існують її нижчі форми — місцеві діалекти з властивими їм особливостями. Зрозуміло, що українські письменники повинні знати особливості місцевих діалектів. Заклики до широкого використання скарбів української народної мови не означають, що письменник повинен безоглядно, некритично брати в літературну мову всі можливі форми і лексеми народної мови. Ми стоїмо за широке використання загальнонародної національної мови, проте ми заперечуємо мовний натуралізм, з яким свого часу вів боротьбу М. Горький. Обласні діалектологічні хрестоматії можуть певною мірою допомогти українським письменникам у їхній боротьбі за культуру, за чистоту української літературної мови.

Велику роль обласні діалектологічні хрестоматії повинні відіграти і в боротьбі за піднесення культури усної та писемної мови учнів нашої школи. Обласні діалектологічні хрестоматії можуть стати важливою допоміжною книжкою в цій боротьбі.

Ми не сумніваємось у тому, що охочих упорядковувати обласні діалектологічні хрестоматії в нас знайдеться чимало. Думаємо, що знайдуться також і видавці упорядкованих хрестоматій, якщо всі ми разом створимо навколо цього питання громадську думку і переконаємо можливих видавців у науковій та практичній потребі обласних діалектологічних хрестоматій. У цій справі периферійним працівникам необхідна допомога Інституту мовознавства АН УРСР, який зробив би добру справу, якби вніс до свого видавничого плану видання кількох обласних діалектологічних хрестоматій.

Крім того, Інститут мовознавства від себе і через Президію АН УРСР та інші вищі державні і партійні органи повинен уплинути на Міністерство освіти і Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, щоб педінститутам та університетам, співробітники яких упорядковують обласні діалектологічні хрестоматії, надавались кошти на видання хрестоматій.

⁸ «Літературна газета» від 17 березня 1959 р.

В. М. БРАХНОВ

(Інститут мовознавства АН УРСР)

ПРО ХІД ЗБИРАННЯ І МЕТОДИКУ ЗАПИСУВАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДО ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Складання Діалектологічного атласа української мови залишається на сьогодні основною і найвідповідальнішою ділянкою роботи українських діалектологів. Захоплення іншими видами роботи — монографічними описами говірок, складанням обласних атласів, словників діалектної мови і под. — не повинне відтіснити створення Діалектологічного атласа в число другорядних робіт, а, навпаки, сприяти його завершенню.

Необхідною умовою завершення роботи над Діалектологічним атласом є успішне закінчення збирання діалектного матеріалу на всій території УРСР для кожного з чотирьох запланованих томів.

Як відомо, по всій території УРСР передбачено зібрати матеріал у 2500 нас. пунктах, з них для I тому — в 916 нас. пунктах, для II тому — в 584 нас. пунктах, для III і IV томів — у 1000 нас. пунктів.

Проте за період від IX Республіканської діалектологічної наради, тобто з квітня 1956 р. по травень 1959 р., збирання діалектного матеріалу провадилось дуже нерівномірно, з великим відставанням, а в ряді областей робота за цей період зовсім не зрушилася з місця. Стан роботи в ділянці збирання діалектного матеріалу не може не привернути до себе уваги всіх українських діалектологів.

Оскільки про хід збирання діалектного матеріалу для II тому інформує відділ мовознавства Інституту суспільних наук, ми відзначимо лише хід роботи над збиранням діалектних матеріалів до I, III і IV томів атласа.

Усього в межах території I тому записано матеріалів у 880 нас. пунктах; слід записати ще матеріал у 37 нас. пунктах, з

яких у 15 нас. пунктах, що зовсім не обстежувались, і в 22 нас. пунктах, де записи визнані малопродатними, повторно.

Території Житомирської (частина її, що входить до I, тому), Київської і Черкаської областей були закріплені за Київським університетом, що координував свою роботу з Житомирським і Черкаським педінститутами. За час з квітня 1956 р. по травень 1959 р. в районах Київського університету з повторними записами проведено запис у 86 нас. пунктах. Зокрема, Київським університетом обстежено в Київській обл. 23 нас. пункти, в Черкаській — 9, у Кіровоградській — 7; Черкаським педінститутом у Черкаській обл. — 15 нас. пунктів; Житомирським педінститутом у Житомирській обл. — 30 нас. пунктів, у Вінницькій — 1, у Київській — 1.

Території Кіровоградської, Вінницької, Дніпропетровської, Одеської та Миколаївської областей, що охоплюються I томом, були закріплені за Дніпропетровським університетом, який повинен був координувати свою роботу з Вінницьким педінститутом. Усього по цих областях записано матеріал у 30 нас. пунктах, з них Дніпропетровським університетом обстежено в Дніпропетровській області 8 нас. пунктів, у Кіровоградській — 12; Вінницьким педінститутом у Вінницькій обл. — 11 нас. пунктів.

Території Чернігівської, Сумської і Полтавської областей були закріплені за Інститутом мовознавства, що координував свою роботу з педінститутами Київським, Полтавським та Ніжинським. Усього цією групою зібрано матеріал у 62 нас. пунктах, зокрема Інститутом мовознавства — у 43, Ніжинським педінститутом — у 11 нас. пунктах, Полтавським педінститутом — у 5 нас. пунктах, Сумським педінститутом — у 3 нас. пунктах.

Таким чином, за три роки по I тому проведено записи, в тому числі і повторні, у 179 населених пунктах. Зовсім не організували своїх експедицій Кіровоградський і Київський педінститути.

Для III і IV томів зібрано діалектний матеріал у 1170 нас. пунктах, тобто обстежено на 170 нас. пунктів більше, ніж заплановано. Однак через надмірне загущення сітки населених пунктів у ряді районів, де проведене збирання діалектного матеріалу, зазначена кількість обстежених пунктів далеко не охоплює всієї території, відведеної для III і IV томів. Надалі слід суворо дотримуватись наперед розробленої сітки населених пунктів.

Так, по всій території III і IV томів, за винятком Кримської області, для якої ще й досі немає найелементарнішої сітки населених пунктів, слід ще провести записи в 147 нас. пунктах.

Зокрема, по Запорізькій області — в 17 нас. пунктах, по Дніпропетровській — у 10 нас. пунктах, по Луганській — у 24 нас. пунктах, по Харківській — у 8 нас. пунктах, по Одеській — у 44 нас. пунктах, по Миколаївській — у 14 нас. пунктах, по

Херсонській — у 18 нас. пунктах і по Сталінській — у 12 нас. пунктах.

Збирання діалектного матеріалу для III і IV томів атласа за цей період провадили: Запорізький педінститут (обстежив 3 нас. пункти), Харківський університет (записав у Луганській обл. 30 нас. пунктів), Сталінський педінститут (обстежено 14 нас. пунктів ще в 1955 р., тобто до IX республіканської наради, після чого записів не було), Херсонський педінститут (записав протягом 1954—1955 рр. 11 нас. пунктів, з 1956 р. — 6 нас. пунктів), Одеський університет (записав 10 нас. пунктів).

Як відомо, територія, що входить до III тому атласа (Луганська, Сталінська, Харківська області і відповідні частини Запорізької та Дніпропетровської областей), закріплена за Харківським університетом, що координує свою роботу з педінститутами Харківським, Луганським, Сталінським, Слов'янським і Запорізьким. Однак фактично матеріали записував лише Харківський університет. Недостатньо працював Запорізький педінститут, зовсім не працювали за останні три роки педінститути Харківський, Луганський, Сталінський і Слов'янський.

Територія, що входить до IV тому атласа (Одеська, Миколаївська, Херсонська області і частини Дніпропетровської, Кіровоградської та Запорізької областей), закріплена за Одеським університетом, що координує свою роботу з педінститутами Одеським, Миколаївським і Херсонським. Фактично ж збирання діалектного матеріалу провадили лише Одеський університет і Херсонський педінститут, а Одеський і Миколаївський педінститути зовсім не збирали матеріалів.

Кримському педінститутові рекомендовано було розпочати збирання діалектного матеріалу по Кримській області за визначеною ним сіткою. Проте за три роки Кримський педінститут нічого ще не зробив.

Отже, завершальний етап збирання діалектного матеріалу для Діалектологічного атласа української мови вимагає від усіх університетів і педінститутів ще значних зусиль.

Слід при цьому мати на увазі не тільки значну кількість населених пунктів, що ще зовсім не обстежені, а й ряд населених пунктів; де доведеться робити повторне обстеження, оскільки є записи погані і дуже неповні. Проведення повторних експедицій особливо важливе на цьому етапі для завершення роботи над I томом атласа. Повторні експедиції тепер провадяться на території I тому систематично.

З метою поліпшення роботи на завершальному етапі необхідно накреслити ряд організаційних заходів:

1. Замість трьох координаційних центрів — Інституту мовознавства, Харківського університету та Одеського університету — створити один координаційний центр в особі Інституту мовознавства АН УРСР. Практика показала, що Інститут мовознавства фактично і був єдиним координаційним центром у

справі збирання діалектного матеріалу для всіх трьох томів— I, III і IV.

Потреба в чіткій координації постає тепер дуже гостро. Неточність і найменше відхилення в координаційних погодженнях веде до зволікання в роботі, до зайвого витрачання державних коштів. Можна було б навести багато фактів, що свідчать про зайве витрачання сил і коштів, однак досить спинитися лише на одному. 1958 р. Інститут мовознавства за попередньою домовленістю з Черкаським педінститутом обстежив у Черкаській області с. Іваньки, М'яньківського району, і с. Охматів, Жашківського району. Через півроку ці села знову були обстежені Черкаським педінститутом і матеріали (невисокої якості) надіслані до Інституту мовознавства.

2. Під час організації діалектологічних експедицій не допускати жодного відхилення від визначеної для обстеження мережі населених пунктів. Наскільки ця вимога серйозна, можна судити з того, що по всій Україні обстежено за Програмою більше як 3000 нас. пунктів, замість 2500 запланованих, тобто збирання матеріалу могло бути давно закінчене, однак, як уже відомо, цього не сталося.

На завершальному етапі роботи нас не повинне бентежити те, що дедалі менше залишається суцільно необстежених територій і чекають на обстеження лише окремі або й поодинокі села на великих відстанях. Експедиції треба організовувати не тільки в групи визначених сіл, зручних для обстеження тим, що вони близькі одне до одного, а й у поодинокі села, обійти які не можна.

3. Київському і Дніпропетровському університетам та Київському, Ніжинському, Житомирському, Черкаському, Вінницькому, Полтавському і Кіровоградському педінститутам, а також Інститутів мовознавства (після відповідних координаційних домовлень між ними) доручити закінчити збирання діалектного матеріалу для I тому атласа. Слід зауважити, що обстеження 37 нас. пунктів для названих установ не становитиме якихось особливих труднощів, а зволікати роботу над I томом далі ніяк не можна.

4. Необхідно залучити до роботи над збиранням діалектного матеріалу всі університети і педінститути. Звичайно, ряд вищих шкіл протягом 1956—1958 рр. працював досить добре. Серед них можна назвати Харківський університет (зав. кафедри української мови доц. Колодяжний А. С., ректор — акад. Буланкін І. М.), Київський університет (зав. кафедри української мови доц. Плющ П. П., ректор — акад. Швець І. Т.), Черкаський педінститут (зав. кафедри української мови доц. Жовтобрюх М. А., директор — Тканко О. В.), Житомирський педінститут (зав. кафедри української мови доц. Баймут Т. В., директор — кандидат філологічних наук Осяк І. Ф.), Дніпропетровський університет (зав. кафедри української мови проф.

Вашенко В. С., ректор — проф. Мельников Г. Б.) та ін. Однак значна частина вищих шкіл за останні три роки зовсім не брала участі в збиранні діалектних матеріалів до Діалектологічного атласа. У цьому зв'язку слід назвати Київський педінститут (зав. кафедри української мови доц. Медушевський А. П., директор—доц. Підтиченко М. М.), Кіровоградський педінститут (зав. кафедри української мови і літератури доц. Білецький Д. М., директор — Овчаренко Ф. Г.), Харківський педінститут (зав. кафедри української мови доц. Петренко О. Я., директор — Дем'янтєв І. П.), Луганський педінститут (зав. кафедри української мови кандидат філологічних наук Маштабей О. М., директор — Ємченко Г. Я.), Сталінський педінститут (зав. кафедри української мови доц. Смирнов О. І., директор—Ксенофонов С. О.), Одеський педінститут (зав. кафедри української мови доц. Москаленко А. А., директор — доц. Власенко І. О.), Кримський педінститут (зав. кафедри української мови і літератури Киричок П. М., директор — Новиков В. К.) та ін.

Було б дивно, якби деякі мовознавчі кафедри аж до закінчення роботи над атласом стояли осторонь від цієї справи. Хотілось би, щоб такого споглядання в нас не було, а перебороти його силами міцних мовознавчих осередків дуже легко.

Діалектологічне навчання студентів, організація діалектологічних експедицій не розходяться з новими настановами щодо перебудови вищої освіти, а, навпаки, впливають із них, пов'язують теоретичні основи з практичною роботою.

Значення Діалектологічного атласа далеко не обмежується картами, що міститимуться в чотирьох томах. Разом з масовим збиранням діалектного матеріалу провадиться і широке його дослідження, а це не може не позначатися на теоретичному зміцненні кадрів мовознавчих кафедр, на зростанні мовознавчих центрів на Україні, адже діалектологія різними своїми сторонами зачіпає всі галузі мовознавчої науки.

5. Поставити перед Інститутом мовознавства завдання шляхом координаційних погоджень найближчим часом довести план обстеження сіл до кожного університету і педінституту, маючи на увазі найповніше і найдоцільніше використання всіх літніх діалектологічних експедицій.

6. Кримському педінституту вдріг рекомендувати негайно розпочати регулярне діалектологічне обстеження українських говірок за визначеною ним, виходячи з місцевих умов, мережею населених пунктів. Цю мережу (50—60 нас. пунктів) найкраще можна визначити на місці шляхом консультацій з радянськими і культурними установами.

7. Слід найпильнішу увагу приділити якості записів і досконалому оволодінню методикою проведення їх.

Основною хибкою записів є неповнота відповідей на питання; відсутність у записувачів розуміння того, що вимагається питаннями Програми; розокремлене записування від представни-

ків трьох віків, причому не в зведеному вигляді, а в окремих зошитах.

На ці хибі неодноразово вказували попередні діалектологічні наради.

Під час проведення записів слід урахувувати специфіку Програми, за якою провадиться запис.

«Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови» (Вид-во АН УРСР, К., 1949) має низку істотних недоліків. Вона рекомендує робити записи від трьох вікових груп інформаторів, замість відбиття характерних рис певної говірки.

Програма не формулює в граматичному плані багатьох питань, а ставить їх лише шляхом наведення прикладів. Деякі питання через те не цілком зрозумілі для записувача. Отже, перед тим, як їхати в експедицію, треба добре вивчити зміст питань. Наприклад, питання 221 у Програмі формулюється так: «Пасу́ *коне́й*, *корі́в*, *свиней* чи пасу́ *ко́ні*, *ко́рoві*, *сві́ні*? Чека́ємо *гостей* чи *на гостей*, чи чека́ємо *на гoсті*, чи чека́ємо *гoсті*? Жене́ *гуси* чи жене *гусей*?» Це питання слід було б приблизно формулювати так: «Яку форму в знах. відм. мн. мають іменники — назви тварин (родового чи називного): пасу́ *коне́й*, *корі́в*, *свиней* чи пасу́ *ко́ні*, *ко́рoві*, *сві́ні*? Жене́ *гуси* чи жене́ *гусей*? Яку форму в знах. відм. мн. мають іменники — назви осіб після дієслова *чекати* (*ждати*) — родового (безприменникового, применникового) чи знахідного (безприменникового, применникового): чека́ємо *гостей* чи *на гостей*, чека́ємо *на гoсті* чи чека́ємо *гoсті*?».

Питання 251 формулюється в Програмі так: «Болить спіна *хату підмітати* чи болить спіна *хату підмітаючи*. Ніколи не надокучить з тобою *жити* чи з тобою *живучи*?» Звичайно, питання треба ставити ясніше, хоч би в такий спосіб: «Чи зустрічаються в говірці звороти, де замість інфінітива виступає дієприслівник, дія якого не стосується до суб'єкта речення, напр.: болить спіна *хату підмітати* чи болить спіна *хату підмітаючи*? Чи зустрічаються випадки вживання дієприслівника замість інфінітива в зворотах безособових, напр.: ніколи не надокучить з тобою *жити* чи з тобою *живучи*?».

Питання 284 сформульоване так: «До Києва, Львова, Харкова чи до Києву, Львову, Харкову»? Краще було б сказати: «Яка форма род. відм. одн. від назв міст *Київ*, *Львів*, *Харків*: коло Києва, Львова, Харкова чи коло Києву, Львову, Харкову?» У ряді говірок після дієслів на означення руху замість прийменника *до* виступає прийменник *у* і в відповідях фіксується: «У Київ, Львів, Харків».

Зазначений недолік виступає в Програмі досить послідовно. Через те під час записування цю особливість Програми треба завжди враховувати.

Значним недоліком Програми є поєднання в одному питан-

ні двох-трьох, а іноді й кількох питань. Це можна помітити, наприклад, на питанні 221, де об'єднані в одне питання іменники—назви тварин та іменники—назви осіб; так само і на питанні 251, де об'єднано особовий і безособовий зворот.

Правильно побудоване питання повинне було б переслідувати відбиття лише одного якогось мовного явища. Це досить важлива вимога до будь-якої програми для запису діалектного матеріалу. У нашій Програмі порушення цієї вимоги трапляється порівняно часто. Для прикладу наведемо питання 402: «Осінь, камінь, попіл, погріб чи осень, камень, попел, погреб? Замет, клен, льод, мед чи заміт, клі́н, лі́д, мі́д?» Наведене питання охоплює не менше чотирьох окремих питань: 1) рефлекс давнього *е* в ненаголошеній позиції в новоутворених закритих складах, за якими був *ь* (*осінь, камінь*); 2) рефлекс давнього *е* в ненаголошеній позиції в новоутворених закритих складах, за якими був *ъ* (*попіл, погріб*); 3) рефлекс давнього *е* в наголошених новоутворених закритих складах, за якими був *ъ* (*клен, мед*; слово *замет* не зовсім збігається з двома попередніми); 4) характер голосного в слові *лід* (за рефлексцією голосного це слово випадає з ряду *клен, мед*).

Зазначена особливість Програми вимагає, щоб записувач обов'язково давав повну відповідь на питання, не пропускаючи жодного слова. Проте в записах часто фіксуються лише перші два-три слова, напр.: *осінь, камінь, попіл* або тільки *осінь, камінь*. Це можна пояснити не лише несумлінністю записувача, а й нерозумінням суті питання.

Останні два недоліки Програми стали своєрідними її особливостями, що зумовлюють і методику ведення записів, і певні труднощі проведення їх. Фактично Програма вимагає давати не тільки повну відповідь на поставлене питання, а й подавати у відповідях на багато питань саме ті слова, що зазначені в питанні. Тут виявляється одна з позитивних її якостей. Програма дозволяє у великій кількості випадків відбивати на картах не тільки діалектні риси, а й поширення їх у окремих словах. Картографування показало, що лінгвогеографічно одне й те ж явище, простежуване в різних словах, часто-густо не цілком збігається. Наприклад, явище рефлексії давніх *е, о* за своїм територіальним поширенням не дає повного збігу ізоглос при картографуванні слів *осінь* і *камінь*, *попіл* і *погріб*, *кісток* і *рівчак* і под.

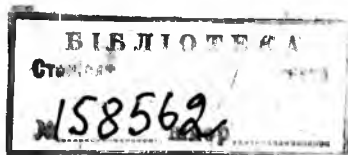
Отже, своєрідність нашої Програми диктує свідоме відхилення від загальноновизнаної методики ведення записів, за якою певні явища фіксуються з вільних розповідей інформаторів і пізніше розносяться у відповідні питання Програми. Звичайно, для багатьох питань нашої Програми цей метод слід застосовувати як корисний і необхідний. Однак там, де певне явище, залежно від характеру окремих слів, може варіюватись і мати розбіжність у територіальному поширенні, його засто-

сувати зовсім нелегко. Принаймні спроби в цьому напрямі забирали надто багато часу. Записати повні відповіді на слова, наявні в питанні, за цим методом дуже важко, а внесення інших слів, на вибір записувача, позбавляє можливості відбити на картах поширення певного явища на основі окремих слів.

Через те для багатьох питань Програми слід застосовувати метод активної розмови шляхом навідних питань з неодноразовою перевіркою здобутих даних. Активним методом слід користуватися після того, як уже склалося уявлення про фонетичну і граматичну систему говірки під час фіксації мовних фактів з вільних розмов інформаторів чи взагалі мешканців певного села.

Оскільки специфіка Програми зумовлює деякі труднощі в записуванні, необхідно до початку експедиції забезпечити ґрунтовне вивчення членами експедиції питань Програми. Зрозуміло, що на чолі експедиційних груп повинні стояти кваліфіковані керівники.

Технічні досягнення дозволяють тепер широко застосовувати під час експедицій інструментальний метод запису. Запис на магнітофонну плівку в деяких вишах уже розпочато. Ці записи дозволять точніше контролювати якість записів, зроблених на слух. Слід рекомендувати вишам проведення обміну плівками з записом говірок. Це дасть можливість швидше зібрати національну фонотеку — скарбницю народної мови.

ЗМІСТ

Ф. Т. Жилко, Деякі питання лінгвогеографічного аспекту в українській діалектології	3
И. О. Дзендзелівський, Про регіональні діалектологічні атласи української мови	17
І. І. Ковалик, Словотвір і лінгвогеографія	26
І. О. Варченко, До питання про південну і східну межу середньо-наддніпрянських говорів	36
Б. О. Ларін, Про народну фразеологію	52
В. І. Хоменко, Фразеологічний склад народних казок, записаних на Полтавщині	65
В. С. Ващенко, До вивчення семантики діалектних слів	69
М. Т. Безкишкіна, Зміни в лексиці коноплярства за радянської доби	80
Ф. А. Непийвода, Із спостережень над сільськогосподарською лексикою в говірках Черкащини	90
В. А. Прокопенко, Про дієслівну лексику буковинських говірок	95
П. С. Лйсенко, Про принципи побудови діалектних (зональних) словників української мови	105
М. Й. Онишкевич, Про складання словника бойківського діалекту	114
С. І. Дорошенко, Діалектний словник Сумщини	126
В. П. Дроздовський, Південнобессарабські українські говірки	132
А. М. Мукан, Словотвір українських наддунайських говірок	156
Ю. О. Карпенко, Словотвір сучасних назв населених пунктів Чернівецької області	169
Г. Ф. Пелех, Деякі синтаксичні особливості надбузьких говірок на Первомайщині	176
Я. О. Пура, Сполучники в говірках південно-західної Львівщини	185
П. І. Приступа, Складання програми для запису діалектної лексики	201
С. П. Бевзенко, Принципи побудови програми курсу української діалектології	207
А. А. Москаленко, Принципи вкладання обласної діалектологічної хрестоматії	215
В. М. Брахнов, Про хід збирання і методику записування матеріалів до Діалектологічного атласа української мови	224

НБ ПНУС

158562